

Lice i naličje socijalne pravde u Bosni i Hercegovini!

Lice i naličje socijalne pravde u Bosni i Hercegovini

Lice i naličje socijalne pravde u Bosni i Hercegovini

PULS DEMOKRATIJE – ZAJEDNICA NEISTOMIŠLJENIKA
www.pulsdemokratije.net
puls.demokratije2006@gmail.com

Glavna i odgovorna urednica: Svjetlana Nedimović
Zamjenica glavne i odgovorne urednice: Mirjana Evtov
Redaktura i lektura: Mirjana Evtov

Dizajn i DTP: Ideologija, Sarajevo
Fotografije: Branimir Prijak

Štampa: Blicdruk, Sarajevo

Izdavači: Fond otvoreno društvo BiH
Fondacija Mirovna akademija
Sarajevo, 2014.

05 MISLITI I IZMISLITI NEMOGUĆE
Anela Hakalović

07 MI
Dijala Hasanbegović

09 MJESTA OTPORA

12 IZNEVJERENA TRADICIJA:
KRATAK OSVRT NA ISTORIJSKI RAZVOJ SINDIKALNIH ORGANIZACIJA U BIH
Belma Buljubašić

22 PRAVEDNIJA RJEŠENJA U NEPRAVEDNOM SISTEMU: PRAVO NA DOSTOJANSTVEN RAD
Ena Bavčić

33 SIROMAŠTVO – SMRT OTPORA
Luka Čuljak

37 ZABORAVLJENI

40 NA RUBOVIMA USTROJA: NEVIDLJIVI ČLANOVI DRUŠTVA
Selma Zulić

49 NEOLIBERALIZACIJA FEMINISTIČKOG AKTIVIZMA
Safija Zahirović

58 DJECA ZA RAT
Dijala Hasanbegović

60 NEZAPOSLENOST MLADIH: PROBLEM STAVA ILI ISTRAŽIVAČA?
Srđan Žagovec

65 O SOCIJALNOJ PRAVDI BEZ ILUZIJA

68 VELIKI ODMOR
Dijala Hasanbegović

69 RAZOTKRIVANJE STVARNOSTI U KRHOTINAMA: OBLICI NEPRAVDE PRIKAZANI
U POSLIJERATNOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM FILMU
Matija Bošnjak

79 IZAZOV SOCIJALNE PRAVDE DVOSTRUKOJ TRANZICIJI: SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE
Alina Trkulja

90 TRANSFORMACIJA IMAGINARNOG: SOCIJALNA PRAVDA I BOSNA I HERCEGOVINA
Boriša Mraović

100 MOGUĆNOST SOCIJALNE PRAVDE U BIH: OTOK ILI ARHIPELAG?
Nedim Kulenović

MISLITI I IZMISLITI NEMOGUĆE

Govoriti i pisati o socijalnoj pravdi bosanskohercegovačkog društva u već drugoj deceniji 21. stoljeća čini se izlišnim pokušajem artikulacije jedne nerazrješive aporije. Spoj pojmova „socijalno” i „pravedno” kao da je nepoznanica ovdašnjoj intelektualnoj, aktivističkoj i društvenoj sceni. Socijalna pravednost čini se rubnom idejom čak i strujama koje sebe imenuju ljevičarskim, dok je za ostale „socijalna pravda” otpadak prošlog režima – nešto zastarjelo, prevaziđeno i u današnjem društvenom kontekstu – svakako neprimjenljivo. Da li smo svojevoljno pristali biti žrtve neoliberalne kapitalističke doktrine u kojoj je *socijalno pravedno* samo ono što je *tržišno* isplativo i opravdano i u kojoj je i samo društvo poistovjećeno s tržištem, ili se pak ne snalazimo u jednom neimenljivom sistemu?

Apsolutna dominacija danas jako popularnih identitarnih politika – u našem slučaju etnonacionalnih narativa koji održavanjem napetosti u društvu prikrivaju sveopštu restauraciju kapitalizma – u drugi plan postavlja sve ono što se tiče naše konkretne svakodnevne egzistencije i pitanja o tome da li radimo, kako i za koga, kolika nam je plata, možemo li platiti račune, kakva su naša radnička prava i slično. S druge strane, izostanak čak i *zapitanosti*, u ovom slučaju nad našom socijalnom egzistencijom, čini se simptomatičnom odlikom bosanskohercegovačkog društva. Čak i rijetki pokušaji bunta protiv socijalnih nepravdi na kraju se moraju pravdati svojom etničkom nepristrasnošću, ukazivati na svoju etničku raznolikost, pa i apolitičnost. Takav je bio slučaj i sa vjerovatno najvećim organiziranim buntom u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, s protestima JMBG koji su uspjeli proizvesti neke rezultate (donesena je privremena uredba koja regulira izdavanje jedinstvenog matičnog broja) ali su se ugasili prije no su uspjeli ostvariti konkretnije političke promjene ili poroditi novu vrstu političke organiziranosti ili organizacije. Medijski prikazi tih zbivanja u prvi plan su stavljali multietničnost protesta; jedan od najčešće viđenih naslova u novinama, na internetskim portalima ili u televizijskim izvještajima bio je: „protesti ujedinili narode u BiH”. U drugi plan je stavljeno to da su protesti zapravo ujedinili potencijalno ugrožene, u ovom slučaju uglavnom pripadnike jedne etničke skupine ili bar (voljne ili nevoljne) stanovnike jednog od naših etnopolitičkih prostora, ali se niko nije usudio o tome govoriti niti probuđenu svijest o socijalnim problemima prevesti u konkretne političke zahtjeve.

Slično je bilo i sa oktobarskim popisom stanovništva. I tzv. građanske snage kojima je stidljivo ljevičarstvo hobi kao i one uklopljene u etničke matrice zdušno su nam kao politički važna nametnule samo pitanja koja se tiču etničke / nacionalne pripadnosti, jezika i religije. Sva ostala pitanja, na primjer ona o radnom statusu i novčanim primanjima – dakle pitanja o socijalnoj egzistenciji, inače blaženo nemošto pa i sramotno formulisana – stavljena su u drugi (manje bitan) plan, ako ih se iko i sjetio.

Tako i protesti JMBG i popis stanovništva otkrivaju da u bosanskohercegovačkom društvu uopšte ne postoji svijest o socijalnoj pravdi kao političkom pitanju. S druge strane, ne postoji ni jezik kojim bi se artikulirao problem očigledne socijalne nepravde. Jezički idiom koji podrazumijeva klasu, klasnu ravnopravnost i radničku pravdu dvostruko je potisnut iz postojeće društvene stvarnosti. Taj idiom je najprije arhaiziran dovođenjem u vezu sa bivšim sistemom kojem je legitimitet oduzet, ili se sam urušio, ili oboje. S druge strane je taj idiom apsolutno depolitiziran. U BiH su politička pitanja samo ona koja se direktno tiču etničke pripadnosti. Pitanja o tome da li – i kako – radimo, da li se – i kako – sindikalno udružujemo, kako uopšte preživljavamo – naša su intimna, u najboljem slučaju porodična pitanja. Ako je u jednom prevashodno socijalnom protestu (kakav je bio protest JMBG) potrebno naglasiti da je on ujedinio narode i etnije u BiH, kao da je ujedinjenje naroda i etnija bitnije i političnije od pitanja jedinstvenog matičnog broja, i ako je na

državnom popisu pitanje o radnoj snazi države drugorazredno političko pitanje – onda zapravo imamo problem sa nedostatkom koherentne društvene zajednice i njene svijesti o samoj sebi.

U svjetlu ta dva događaja iz prethodne godine, socijalna pravda u BiH se u drugoj deceniji 21. stoljeća ukazuje kao jedna začudna sintagma – jezička tvorevina koja nema svog stvarnosnog ekvivalenta, što nam daje i odgovor na pitanje s početka. Da, jesmo i žrtve i pristalice neoliberalne kapitalističke ideologije u kojoj je pravedno isto što i isplativo, ali smo istovremeno i dio jednog društvenog ne-sistema i ne-zajednice za koje ne znamo da li ih čine država, naša etnička skupina ili nešto treće.

Govoriti „arhaiziranim jezikom“ o socijalnoj pravdi – temi za koju ispada da nas se politički ne tiče – u društvu za koje nismo sigurni da li i kako postoji, čini se zaista nemogućim zadatkom. U tom smislu su tekstovi ovog zbornika najprije jezički poduhvat: izmišljanje jezika da bi se izmislila stvarnost. Tekstovi su i politični u onoj mjeri u kojoj nastoje da razriješe aporiju govora o jednom „nemogućem konceptu“, da ga politiziraju i ukažu na to šta sve može biti pitanje „socijalne pravde“ i ko sve o njoj može, smije i treba govoriti. Raznolikost tekstova i različitost autora kreiraju svojevrsni tekstualni *patchwork* – pisanje shvaćeno kao akt stvaranja jedne političke zajednice u kojoj se socijalna pravda, da bi mogla postojati, mora najprije misliti, izgovoriti, pa onda možda i organizirati.

O autorici

Anela Hakalović je magistrirala komparativnu književnost, a prije toga (do) diplomirala komparativnu književnost i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Na istom Fakultetu je i polaznica doktorskog studija „Književnost i kultura“. Objavila je više tekstova iz oblasti književne kritike i teorije. Oblasti interesovanja: komparativno proučavanje književnosti, naratologija, književna teorija, feministička teorija. Trenutno je zaposlena kao koordinatorica programa Galerije 11/07/95.

MI

nakon što smo saznali
sve o pogubljenjima o nestajanjima
o strepnjama, nakon što smo ostali nakon što smo opstali
postalo je čudo što smo uopće mislili što smo crpili
što smo se hranili i što smo branili svoje pravo na izvrsnost.
četa mladih mislilaca rođena iz pogroma
danas vlada krhkom scenom misli – izvrsni i mladi danas
prodajemo prijateljstva prodajemo
iscjeljenja mijenjamo lojalnosti za klicanja i klicanja
prodajemo onome ko više plati.
Jer naša je najveća genijalnost bila preživjeti
a preživot nam je donio život i mi svjetlucamo
kao fetusi u formalinu – djeco, kaže
profesor Baltazar, vi ste nenadživljiva vrsta –
nudim vam ovo beskrajno polje beskrupula
vašim truplima da tupite o istinama, nacionalizmu,
ljevičarima i sadizmu, o pravdama o slavama,
da podignete glas protiv potlačenih dok tlačite istovremeno
one koji ne zavređuju da budu tako mladi, a već izdajnici.
No ko bi odolio udijeliti ratnoj djeci prekomjeran kompliment?
ko bi odolio reći stručnjacima za hormonalni aktivizam i političku analizu
da su velike čike bile dobre jer smo genijalni, prosto zato što smo
preživjeli, provarili i narasli veliki
sišući jedni drugima iz srca.

O autorici

Dijala Hasanbegović (1981.) je *freelance* novinarka, kritičarka i spisateljica. Živi u Sarajevu.

MJESTA OTPORA

RUDARI (2012.)
BRANIMIR PRIJAK

O autoru:

Branimir Prijak član je Udruženja likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti BiH. Radio je kao fotograf, fotoreporter i urednik fotografije za mnoge portale, dnevne i sedmične novine u BiH. Direktor fotografije i ko-režiser kratkog filma *True Love* (2001.). Imao je niz samostalnih izložbi u regionu i šire, a učestvovao je i na međunarodnim kolektivnim izložbama. Bavi se i dizajnom publikacija. Fotografije u ovom izdanju dio su ciklusa fotografija Spomenici revolucije.

IZNEVJERENA TRADICIJA: KRATAK OSVRT NA ISTORIJSKI RAZVOJ SINDIKALNIH ORGANIZACIJA U BiH

Tekst donosi kraći istorijski pregled sindikalnog organizovanja u Bosni i Hercegovini, od osnivanja prve sindikalne organizacije do danas. U BiH je sindikat prošao različite faze, od ranih dana istinskog mjesta radničkog otpora do sluganskog odnosa prema političkim elitama, kakav je u biti i današnji sindikat. Iako se često ističe da sindikati BiH loše funkcionišu uglavnom zato što su na svim nivoima fragmentirani, istorija sindikata ukazuje na to da je stvarni problem zapravo u odnosu sindikata s političkim strukturama. Stoga se ne može očekivati da ovako koncipiran sindikat ikada postane mjesto radničkog otpora.

Novinski stupci godinama donose priče o kršenju radničkih prava u Bosni i Hercegovini (BiH), masovnim otpuštanjima radnika, neisplaćenim platama, neuplaćenim doprinosima, mobingu na radnom mjestu, nepovoljnom položaju radnika te radničkoj borbi za egzistenciju. U interpretaciji takvih događaja, a uistinu ih je mnogo, nerijetko se kao rješenje za radničke nedaće nudi sindikat, kao organizacija formirana samo da bi štitila radnike i njihova prava, odnosno organizacija koja nastavlja kontinuitet radničke borbe (kako to navode u Savezu samostalnih sindikata BiH). Pretpostavka je da je sindikat kao radnička organizacija neovisan i služi isključivo radničkim interesima. Ipak, dešavanja u sindikalnim organizacijama BiH ukazuju na to da sindikat *nije* mjesto radničkog otpora, te da se radnici u ovako organizovanim sindikatima nemaju čemu nadati.

O nedjelotvornosti sindikalnih organizacija govori se i kroz prizmu boljih, starih – doduše ne tako davnih – vremena, vremena u kojima su se radnici i njihov rad zaista cijenili i u kojima su radnici samoupravljali. Uspješna borba za radnička prava povezuje se i sa *nekadašnjim* sindikalnim organizacijama, za koje će mnogi ustvrditi da su bile neovisne i bez političke kontrole. No, s obzirom na koncepciju u tih, nekadašnjih, sindikata, pitanje je da li su oni ikada i mogli biti mjesto radničkog otpora, bez obzira na sistem u kojem su djelovali. Današnji sindikati u BiH teško da to mogu biti s obzirom da nisu nezavisni, ma šta sami o sebi govorili. Predsjednici sindikata koji se ne bave isključivo izvikivanjem parola već stvari pokušavaju pomjeriti s mrtve tačke, trpe ne samo sankcije poslodavaca već i presiju rukovodstva Saveza samostalnih sindikata BiH (SSSBiH).¹

No prije nego se ustvrdi kako je današnji sindikat izdao svijetle tradicije radničkog otpora unutar nekadašnjeg jugoslovenskog sindikata, valja se sjetiti da je i taj nekadašnji sindikat nastao iz Partije te kao takav uvijek bio pod partijskim diktatom. Još i prije raspada Jugoslavije, krajem osamdesetih prošlog stoljeća, dakle u vrijeme učestalih štrajkova, političke snage instrumentalizirale su socijalni bunt radništva za realizaciju političkih planova. Uspješnost te strategije prvi je demonstrirao Slobodan Milošević.² U tom

1) Mersiha Beširović, predsjednica Sindikata radnika trgovine i uslužnih djelatnosti BiH, navodi da je rukovodstvo SSS BiH, nakon što se ona suprotstavila predsjedniku SSS BiH Ismetu Bajramoviću, vršilo pritisak na donatore od kojih zavisi rad njenog matičnog sindikata. Razgovor je obavljen u novembru 2013. godine.

2) Najbolji primjer su demonstracije radnika Rakovice iz oktobra 1988. godine: radnici su tražili smjene i povećanje plata ali i zahtijevali da im se obrati Slobodan Milošević – koji je podržavao akcije radnika. Slično se ponovilo i sutradan ispred zgrade Savezne skupštine gdje je i druga grupa radnika zahtijevala da im se obrati Milošević. Za ove demonstracije se poslije govorilo: „Došli su kao radnici, a razišli se kao Srbi“.

smislu, bosanskohercegovački sindikat zapravo slijedi ustaljenu praksu, s tim da su današnji sindikati promijenili kontrolora. Nekada je to bio Savez komunista Jugoslavije, danas su to političke stranke koje participiraju u vlasti.³

Ovaj tekst daje kratak pregled historijskog razvoja sindikalnih organizacija u BiH, kako bi se utvrdile stvarne pozicije sindikalnih organizacija na ovom prostoru tokom različitih historijskih perioda i različitih društvenih sistema. Uvid u historijat bi, kao i obično, mogao djelovati otrežnjujuće, u ovom slučaju na pojedine snage ljevice koje gaje iluzije o moći sindikata u borbi za radnička prava, i sindikatima kao mjestu otpora i radničke solidarnosti.

Istorijat sindikalnog pokreta u BiH: rane godine

Začeci sindikalnog pokreta u BiH, tačnije aktivizma, sežu još do vremena posljednjih godina Osmanske vladavine. Počelo se s propagiranjem socijalističkih ideja, izražavanjem negodovanja protiv turske, a kasnije i austrougarske vladavine, što je naposljetku (1905. godine) rezultiralo, kako navodi Hadžibegović (1979:55), prelaskom s individualnih na kolektivne radne ugovore i formiranjem Glavnog radničkog saveza (GRS) u BiH. Formiranju GRS prethodilo je širenje socijalističkih ideja, u čemu je prednjačio Vaso Pelagić čije su ideje bile obilježene „nacionalnom i socijalnom propagandom koja je u Bosni i Hercegovini imala protivtursko i protivaustrijsko obilježje. [...] Ovakav rad inspirisao je na borbu, stvarao neraspoloženje prema tuđinskoj vladavini i uticao na buđenje nacionalne svijesti i osjećanja socijalne pravde i jednakosti“ (Hadžibegović, 1979:56). U organizovanju radničke klase značajnu ulogu imali su strani radnici, oni iz Hrvatske i Srbije ali i iz drugih zemalja pod vlašću Austro-Ugarske. „Dok se u Bosni prve sindikalne organizacije javljaju u drugoj polovini 1905. godine, dotle su u Srbiji one prošle kroz teške klasne okršaje, ostvarile izvesne zahteve, donele svoja pravila i ojačale. Otud je prirodan njihov uticaj na buđenje klasne svesti radnika u susjednoj Bosni i na njihovo organizovanje.“ (Kesić, 1979:38)

Sindikalni pokret je do Prvog svjetskog rata zabilježio i uspone i padove, ali je nepobitno bio prvi organizovani radnički pokret u BiH koji se bori za pravednije društvo kroz ukidanje izrabljivanja na radnom mjestu, zahtjeve za slobodne nedjelje, povećanje dnevnica i humanije uslove rada. Ovaj vid radničke borbe predstavlja prvi otpor poslodavcima koji u radnicima vide samo profit te je, kao takav, bio potpuno nezavisan od političkih uticaja i predstavljao istinsku borbu za radnička prava. GRS je bio centralno organizaciono tijelo u pravom smislu te riječi i u njegovo članstvo su ulazili svi strukovni sindikati bez obzira na vjeru i narodnost svojih članova. Do formiranja GRS, najbitniji oblik radničke borbe bio je štrajk, ali i kad štrajk ne bude „gotovo isključivi oblik borbe [...] i dalje ostaje najmoćnije sredstvo za postizanje veće nadnice, kraćeg radnog vremena i boljih uslova rada.“ (Hadžibegović, 1979:61)

Do 1914. godine učestali štrajkovi u BiH bili su veoma uspješni; čak ih je dvije trećine završilo ili potpunim uspjehom radnika ili dogovorom s poslodavcima. Bez obzira na sve tadašnje probleme (veliki procenat nepismenih uzrokuje probleme i u shvatanju radničkog pokreta, neriješeno agrarno pitanje, politička previranja i ekonomske krize na Balkanu), radnički pokret bio je neupitno značajan jer ukazuje na socijalne razlike, eksploataciju, privilegije određenog društvenog sloja te dosljedno insistira na jednakopravnosti, nacionalnoj ravnopravnosti i poboljšanju uslova za rad. Iz sindikalnog pokreta je izrasla i tadašnja Socijaldemokratska partija BiH koja je radnički pokret smatrala svojim najjačim oruđem.

3) Srećko Mihailović (2001.) govori o promjeni „vlasništva“ sindikata 1990. godine u Srbiji, što je u stvari sudbina svih sindikalnih organizacija nekadašnjih jugoslovenskih republika. U Srbiji je ulogu vlasnika sindikata preuzela Miloševićeva Socijalistička partija Srbije (SPS) i ta veza je, kako navodi Mihailović, trajala sve dok je SPS obavljala ulogu generatora moći.

Sindikati su nastavili s radom i nakon završetka Prvog svjetskog rata. Nakon proglašenja Šestojanuarske diktature 1929. godine, rad sindikalnih organizacija u prvom trenutku biva zabranjen, ali vladajuće strukture ubrzo uviđaju da u sindikatima leži nemala politička moć koja se može iskoristiti za jačanje režima, te se na svaki način pokušavaju infiltrirati u sindikalne organizacije. Tako su svi sindikati koji su željeli nastaviti s aktivnostima morali proći ponovnu registraciju i od vlasti zatražiti odobrenje za rad.

Najuticajniji sindikat u ovom periodu bio je Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije koji je okupljao radnike svih nacionalnosti, a značajni su bili i Jugoslovenski radnički savez i Hrvatski radnički savez, koji je imao uticaja i među Hrvatima BiH. Vlast je naročito značaj pridavala Jugoslovenskom radničkom savezu (JUGORAS) jer je preko ovog sindikata u radničkoj klasi pokušavala stvoriti podršku režimu. „Direktnim mjerama vlasti preotete su radničke komore i druge radničke zaštitne ustanove od saveza koji su njima upravljali i predale JUGORAS-u. Ipak, ni na ovaj način nije ostvaren osnovni cilj režima da stvori čvrsti oslonac u radničkoj klasi i da razbije ostale, naročito klasne radničke organizacije.” (Hadžirović, 1979: 278) Iako su radnici bili prisiljavani da se učlane u ovaj sindikat i prijetilo im se i otpuštanjem s posla, nikakav oblik presije nije uspio radničkoj klasi učiniti privlačnim sindikat koji vlast otvoreno podržava.

Preobrazbu sindikata započinje Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), koja ističe stvarni značaj ovih organizacija kao mjesta otpora i grupisanja radničke klase radi ostvarenja pravednijeg društva, te svojim aktivnostima nastoji sindikate vratiti u ruke radništva. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije oštro se suprotstavljalo akcijama komunista zahtijevajući pojačan nadzor njihovog rada jer uticaj komunista na radničku klasu i širenje radničkog pokreta vlastima nisu išli u prilog. „Naročito se kao opasno ističe to što su komunisti u ostvarivanju svog plana krenuli od radničke klase odozdo.” (Hadžirović, 1979:280) Nastojeći povratiti povjerenje radnika u sindikat kao radničku organizaciju, Komunistička partija počinje propagirati ideju o jedinstvenoj sindikalnoj organizaciji koja okuplja radničku klasu i suprotstavlja se organizacijama pod kontrolom vlasti (kakav je npr. bio JUGORAS). „Ipak, i pored svih teškoća, žestokog otpora socijalista, slabosti i propusta komunista, ne može se reći da Partija i ovdje, apstrahujući izuzetke, nije uspjela da organizacije Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije pretvori u klasne borbene organizacije radničke klase.” (Hadžirović, 1979:284)

Sindikat u BiH nakon Drugog svjetskog rata

Istorijat sindikata BiH poslije Drugog svjetskog rata zapravo je istorijat sindikata Jugoslavije, s obzirom da je pristup ulozi sindikata u društvenim odnosima bio jedinstven i tu se republičke specifičnosti nisu manifestovale u većoj mjeri.

Drugi svjetski rat je u Jugoslaviji donio i političku i socijalnu revoluciju. Sindikat je nakon Drugog svjetskog rata obnovljen pod, kako navodi Kamperelić (1979:425-435), Titovim geslom bratstva i jedinstva. Iako su radnici bili uključeni u radničke odbore Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, nastavak svog djelovanja u socijalističkoj Jugoslaviji vidjeli su u obnovi sindikalnih organizacija. U ovom periodu je istican prioritet obnavljanja sindikalnih organizacija ali se govorilo i o ponovnom stvaranju sindikata – što unosi određenu dilemu. A zapravo se radi o tome da se kroz sindikate nastavlja revolucionarna borba započeta prije Drugog svjetskog rata, ali s obzirom da su sindikati prethodno zasnovani na esnafskom a sad se zasnivaju na industrijskom principu, moglo se govoriti i o njihovoj obnovi i o njihovom ponovnom stvaranju (više u: Kamperelić, 1979:429-430).

Osnivanje jugoslovenskih sindikata, tj. Jedinstvenih sindikata Jugoslavije inicirala je Komunistička partija Jugoslavije, tačnije Centralni komitet KPJ koji je i bio ovlašten da „izvrši obnavljanje sindikalnog pokreta u Srbiji, kao i da uspostavi vezu sa radnicima ostalih federalnih jedinica, radi obrazovanja jedinstvenih sindikata u Jugoslaviji.” (Bogdanov, 1979:436) Sindikat je, dakle, od samog osnivanja – ili obnove – bio tijelo Komunističke partije, te samim tim pod partijskom kontrolom Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije

koji je na početku djelovao pod imenom Narodnooslobodilački front.

Najveća zasluga sindikata Jugoslavije na početku njihovog djelovanja „bila je u podizanju svesti radnih masa, u mobilisanju i organizovanju radničke klase na brzu obnovu razorene privrede i prelazak na put socijalističke izgradnje.” (Bogdanov, 1979:437) Sindikati su imali značajnu ulogu i u edukaciji radničke klase i osposobljavanju kadrova, te Bogdanov navodi (ibidem) da je Komunistička partija sindikalnoj politici za glavni zadatak postavila izgradnju sindikata kao škola političkog, stručnog i kulturnog uzdizanja radničke klase. Trebalo je, dakle, da sindikati budu neka vrsta škole komunizma. Jasno je da je tada glavna funkcija sindikata bila emancipatorska, kao i to da je sindikat od početka djelovanja u ovom sistemu bio podređen Komunističkoj partiji kao vodećoj političkoj snazi novog poretka, kasnije Savezu komunista Jugoslavije (ime promijenjeno 1948. godine). Sve to navodi na zaključak da sindikat u Jugoslaviji nikada nije ni mogao biti politički nezavisan.

U tom periodu, dakle krajem 40-ih godina XX stoljeća, uloga sindikata prvenstveno se sastojala u ograničavanju moći i neutralisanju oportunizma direktora, jer su direktori smatrani glavnim nositeljima birokratizma. Nakon toga, međutim, za radnike i ostvarenje njihovih prava značajniji od sindikata postaju radnički savjeti za čije su formiranje pravne osnove stvorene 27.06.1950. godine, donošenjem *Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Uputstvo o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih preduzeća* potpisali su Đuro Salaj i Boris Kidrič, nakon čega je ono dostavljeno glavnim odborima republičkih sindikata i preduzećima u kojima su se savjeti trebali oformiti (više u: Bogdanov, 1979: 439-440 i Petranović, 1988: 291-292).

Uputstvo navodi da se formiranjem radničkih savjeta radnicima pruža ne samo šansa za uvid u rad i probleme preduzeća već i mogućnost neposrednog uticaja na upravljanje preduzećem i proizvodnju. Istim dokumentom su određeni zadaci i nadležnosti radničkog savjeta. Iz Uputstva je očito da se stvaranjem radničkih savjeta nije „umanjivala uloga direktora ni sindikalne podružnice u preduzeću, 'koja i nadalje ostaje rukovodilac socijalističkog takmičenja i mobilizator radničke klase u cilju izvršenja i premašenja planskih zadataka'” (Petranović, 1988: 292), ali je postavljena i jasna granica između sindikalnih organizacija, kao potpore sistemu i klasi kao subjektu, i radničkih savjeta, kao neke vrste korektivnog mehanizma unutar jednog privrednog subjekta. Taj mehanizam radi prvenstveno u korist radnika konkretnog privrednog subjekta, a kroz to i u korist sistema i klase u cjelini – iako to tad nije moglo biti formulisano eksplicitno niti je odmah praktikovano kao takvo. Bez obzira na partikularnost interesa koje radnički savjeti zastupaju, upravo su radnički savjeti – a ne sindikati kojima se ta uloga često pripisuje – bili istinska mjesta radničkog otpora; zato što je u jugoslovenskom socijalizmu Sindikat bio subordiniran Savezu komunista.

U trenutku ozakonjenja radničkih savjeta u Jugoslaviji biva oformljeno 520, a od augusta do oktobra čak 7.136 radničkih savjeta u koje je izabrano 155.166 radnika i službenika (prema: Petranović, 1988:292-293). Petranović (ibid.) dalje napominje da su prvi radnički savjeti forsirali propagandističke akcije i u kritičnim situacijama podizali moral, ali da su postepeno dobijali na značaju s obzirom da je donošenjem *Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima* državna svojina faktički pretvorena u društvenu, koju kontrolišu oni koji i proizvode – tj. radnici. Počinje doba radničkog samoupravljanja.

Ovakav razvoj događaja morao se odraziti i na ulogu sindikata utoliko što su oni tradicionalno štitili interese radnika i suprotstavljali se poslodavcima, a sad radnici postaju vlastiti poslodavci. Tako su na Šestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom 1952. godine, sindikati dobili zadatak da predstavljaju „klasu kao celinu u odnosu na pojedina preduzeća, kao i da se brinu o pravilnom funkcionisanju nagrađivanja, o biranju radničkih saveta, socijalnom osiguranju, masovnom vaspitanju radnika, a takođe o aktivnoj ulozi radnika u organima vlasti.”⁴

4) Rezolucija VI Kongresa SKJ, član 4, prema Petranović, 1988:307

Patemanova u poglavlju Radničko samoupravljanje (1970.) ističe da je uloga Saveza komunista Jugoslavije u radu radničkih savjeta prilično nejasna, te da postoji više kanala uticaja na radnike. Iako se u teoriji navodi da SKJ nema direktnu kontrolu, SKJ kroz idejno vodstvo ipak zadržava vodeću ulogu. Za radnike i radničke savjete⁵ posebno je značajna promjena koja nastupa 1964. godine, kada se izbor direktora preduzeća stavlja isključivo u ruke radničkih savjeta (koji ga biraju na period od četiri godine). Do tada je Savez komunista nastojao kontrolisati radničke savjete kroz postavljanje 'svojih' direktora.

Poznati jugoslovenski sociolog Todor Kuljić (2003.) ističe da su radnički savjeti, iako nezavisni, bili i pod kontrolom Partije,⁶ što se dakako doima kao kontradiktorna tvrdnja. Ali Kuljić navodi da su radnički savjeti bili zaduženi samo za neke oblasti i da se stepen njihove (ne)zavisnosti razlikovao od oblasti do oblasti. Kuljić navodi tri: „jedna se odnosila na pitanja upućena stručnjacima, druga je obuhvatala raspodelu dohotka unutar fabrike, treća oblast se ticala kadrovskih pitanja.” Navodi da, kada su u pitanju npr. kadrovska pitanja, tu radnički savjeti nisu imali autonomiju pri odlučivanju. Međutim, kao posebno značajno za radnike u ovom sistemu, Kuljić navodi „neotuđivo upravljačko pravo” i činjenicu da radnici nisu mogli biti otpušteni bez saglasnosti radničkog savjeta. „Radnički savjeti, u čiji sastav su ulazili i obični radnici, su bili ti koji su odlučivali o tome da li je radnik dobar ili ne”, navodi Kuljić te dodaje da su radnički savjeti u nekim društvenim pitanjima imali apsolutnu autonomiju.

Bolji uvid u rad i ovlaštenja radničkih savjeta naprosto nameće pitanje o tome zašto se u jugoslovenskom društvu sindikat kao organizacija uopšte zadržao, naročito u samoupravnom sistemu u kojem je radnička klasa upravljač a državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju zapravo društveno vlasništvo. Koja je bila stvarna uloga sindikalnih organizacija ako je savršeno jasno da su interese radnika u preduzećima štitali radnički savjeti?

Čini se da ne postoji usaglašen odgovor na ovo pitanje, jer je sindikat u SFRJ prošao kroz nekoliko faza. Na internetskoj stranici Saveza samostalnih sindikata Srbije (www.sindikatsr.rs) govori se o nekoliko faza ovog sindikata u vrijeme Jugoslavije, što je primjenjivo i na ostale sindikalne organizacije u sastavu Sindikata SFRJ. Na početku, dakle 40-ih godina, pa sve do donošenja tzv. Zakona o samoupravljanju 1950. godine, značaj sindikata bio je u mobilisanju masa u obnovi ratom porušene države. I u tom periodu, a i kasnije, sindikat je angažovan u borbi protiv birokratizma rukovodilaca i direktora, jer bi jačanje birokratizma išlo najviše na štetu radničke klase, čemu smo i svjedočili tokom posljednje decenije Jugoslavije, kao i nakon njenog raspada.

Druga faza počinje 1950. godine, kada je proglašen samoupravni sistem, i ta faza traje do 1958. godine, tj. do sjednice Četvrtog plenuma Saveza sindikata Jugoslavije. U ovom periodu sindikati se uglavnom bave komunalnim uslugama, te zdravstvenom zaštitom radnika i rješavanjem stambenog pitanja među radnicima preduzeća. Kada je 1953. godine osnovan Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije, koji je direktno kontrolisala Partija, u njegov sastav ulazi i Savez sindikata, što je značilo veću partijsku kontrolu sindikata.⁷ Sljedeća faza obuhvata period od 1958. godine pa do donošenja Ustava 1974. godine. Zanimljivo je da je Ustav iz 1963. godine definisao sindikat kao organizaciju s dobrovoljnim članstvom. U ovom periodu se sindikat zalaže za poboljšanje uslova rada, podržava 42-satnu radnu sedmicu, koja je naposljetku i uvedena u sva preduzeća.

5) Carole Pateman (1970:89-90) ističe da radnički savjet postoji u svakom preduzeću i da ga biraju svi članovi kolektiva. U većim preduzećima se izbor članova savjeta odvija kroz izborne jedinice. Sva preduzeća s više od sedam uposlenika obavezna su imati radnički savjet. Ako je u kolektivu manje od 30 uposlenika, radnički savjet je sastavljen od svih članova kolektiva. U većim preduzećima (15 do 120 zaposlenih) u savjet se bira 20-22 radnika. Radnici su u radničkim savjetima aktivno učestvovali i bili aktivni i u donošenju odluka na sastancima preduzeća, kao i onih koje su se donosile kroz referendum.

6) <http://eicp.net/transversal/0805/kuljic/sr/print>

7) Vidjeti: www.sindikatsr.rs

Stvarna (ne)moć Sindikata izraslog iz Komunističke partije Jugoslavije najočitija postaje u periodu nakon 1974. godine, kad je donijet posljednji jugoslovenski Ustav, do 1990. godine, kad je kriza u Jugoslaviji uveliko eskalirala.

Sindikat u vremenu jugoslovenske ekonomske krize

Novakovićeva (2007:122) ističe nezainteresovanost sindikata u periodu od 1960. do 1980. godine, kad se prilikom svakog pokušaja štrajka isticalo da je radnička klasa na vlasti. Radnici su, međutim, bili nemoćni da svoje nezadovoljstvo izraze bez dobre organizacije i nisu mogli artikulirati svoje zahtjeve niti se povezati sa drugim strukama u okviru svoje republike ili pokrajine i šire. U svim štrajkovima, sindikat se drži po strani i štrajkačima ne pruža nikakvu podršku. Sindikalna i partijska vodstva stajala su nasuprot radnicima i pomagala da se *nastala situacija* što prije smiri. „Oni su pomagali rukovodstvu radne organizacije da pronađe vođe, utiša bundžije, ‘neradnike’, ‘neprijatelje’ i što pre okonča njihovu aktivnost.” (Novaković, 2007:123)

Odnos sindikata prema radnicima naročito je vidljiv u periodu nakon 1980. godine, kada su štrajkovi preplavili ulice Jugoslavije. Tu se zapravo po prvi put jasno vidi da su sindikati služili partijskim funkcionerima a ne radničkoj klasi. „Poslije 1980. godine na dnevnom redu su bili ne samo štrajkovi zaposlenih u jednom preduzeću, već ima štrajkova čitave grane ili zaposlenih u različitim industrijama, a lociranim na istom području. [...] Bili su izraz sve većeg raslojavanja zaposlenih i širenja klasičnih oblika siromaštva.” (Novaković, 2007:123)

Novakovićeva objašnjava da je sindikat igrao tek ulogu vatrogasca. Učesnici štrajkova su tvrdili da nisu članovi sindikata „iako je više od 90% zaposlenih zvanično bilo u njega učlanjeno. Iznosili su stavove da sindikat ne reprezentuje njihove interese, što se pokazalo tačno.” (Novaković, 2007:124) Ovako visok procenat nominalno učlanjenih u organizaciju u kojoj je članstvo dobrovoljno, kako je propisano Ustavom iz 1963. godine, otvara niz pitanja. Lazić (2011:219) ističe da su osamdesetih godina svi zaposleni zapravo samo formalno bili članovi sindikalnih organizacija.⁸

Tih godina radnici uviđaju nemoć sindikata da im pomogne i u novonastaloj situaciji ih zaštititi, te su učestali zahtjevi za iščlanjenje iz sindikalnih organizacija. Radnici su u tom periodu zahtijevali osnivanje samostalnih sindikata oslobođenih uticaja Saveza komunista Jugoslavije, međutim ti zahtjevi su redovno odbacivani uz argument da sindikat koji zastupa radnička prava i interese već postoji. „Poslije 1980. godine na dnevnom redu su bili ne samo štrajkovi zaposlenih u jednom preduzeću, već ima štrajkova čitave grane ili zaposlenih u različitim industrijama, a lociranim na istom području. [...] Bili su izraz sve većeg raslojavanja zaposlenih i širenja klasičnih oblika siromaštva.” (Novaković, 2007: 123)

Istovremeno postaje jasno da u Jugoslaviji postoji društveni jaz: na jednoj strani radnička klasa, koja je najobespravljenija u periodu ekonomske krize u SFRJ, a na drugoj politički i partijski rukovodioci koji predstavljaju birokratiju i na čijoj strani su i Partija i Sindikat. Novakovićeva (2007:149-150) navodi da jugoslovenski radnici nikada nisu imali samostalni sindikat kao ni političku partiju kroz koju bi se klasna svijest politički artikulirala. „Postojeći sindikat bio je politička organizacija, transmisija uticaja SKJ. Svaki pokušaj formiranja samostalnog sindikata, ili veće samostalnosti postojećeg, smatrala se vansistemsom i neprijateljskom delatnošću.” (Novaković, 2007: 149-150)

Ono što Novakovićeva sjajno primjećuje (2007:150), i što odlično ilustruje sindikate u posljednjoj deceniji Jugoslavije, jest podjela članstva sindikata na elitu i bezuticajnu masu. Bezuticajna masa je radnička klasa, klasa obespravljenih, među čijim članstvom više nije bilo nikakve solidarnosti. Ovakva fragmentacija radničku klasu čini pogodnom za instrumentalizaciju radi ostvarenja ciljeva birokratije.

8) Lazić tu navodi da je istraživanje provedeno u Srbiji i Hrvatskoj 1980. godine pokazalo da samo nešto više od 40% radnika potvrđuje da su članovi sindikata.

Milošević je na svom putu osvajanja vlasti jako dobro znao kakvu moć donosi preuzimanje Saveza sindikata Srbije, te kako obezglavljenju i nesolidarnu radničku klasu uzeti pod svoje. „Najveća sindikalna organizacija u Srbiji, Savez samostalnih sindikata, nasledila je u svemu (osim imenu) nekadašnji državni sindikat i tokom devedesetih bila je lojalna saveznica vladajućeg režima.“ (Lazić, 2011:220)

Nakon što se Savez samostalnih sindikata Srbije otvoreno pridružio Miloševićevom režimu, za šta je uživao i određene benificije, oformljuju se druge sindikalne organizacije koje se pokušavaju nametnuti kao zaštitnici radnika i njihovih prava. Međutim, te sindikalne organizacije se nikada nisu uspjele osloboditi naslijeđa političke ovisnosti.

Isti put slijedile su i sindikalne organizacije BiH, priklanjajući se novim političkim gospodarima i pristajući da pripadnost radničkoj klasi zamijene pripadnošću etničkoj skupini.

Šta je danas sa sindikatima u BiH?

Broj članova sindikalnih organizacija konstantno opada, što nije trend samo u BiH, već i u zemljama regiona.⁹ Uposlenici sve manje vide sindikalne organizacije kao aktere borbe za humanije radne uslove i ostvarenje svojih prava.

Za razumijevanje pozicije sindikata u BiH bitno je spomenuti, pored vrlo imaginativnog državnog uređenja, i prisustvo javnog i privatnog sektora. Javni sektor je direktni nasljednik sektora koji je egzistirao u SFRJ; promjena se sastoji u tome što je vlasništvo nekada bilo društveno, fabrike i preduzeća su pripadali radnicima, a sada pripadaju državi. Sindikalno djelovanje je u tom sektoru donekle primjetnije dok su sindikalne aktivnosti u privatnom sektoru znatno otežane zbog straha radnika za sopstvenu egzistenciju te se radnici uglavnom i ne pokušavaju izboriti za svoja prava. U državi u kojoj prema zvaničnim podacima ima 44,5% nezaposlenih, a među mlađom populacijom čak 57,9%¹⁰, radnici žive u strahu od otpuštanja i smanjenja plata te često pristaju na nehumane radne uslove, što uključuje minimalno plaćen rad, neplaćen prekovremeni rad, rad na crno te prijavljivanje radnika na pola radnog vremena. Dok poslodavci nelegalno stižu profit, među radnicima vlada konkurencija i oni se, uprkos radnim uslovima, ne usuđuju suprotstaviti poslodavcima. Svjesni da bi mogli izgubiti i minimum koji imaju, ne usuđuju se organizirati i trpe nehumane uslove rada i razne oblike kršenja Zakona o radu.

Kako je već rečeno, situacija je u javnom sektoru¹¹ nešto bolja nego u privatnom, mada se i ovdje radnici suočavaju s različitim oblicima kršenja prava i mobingom na radnom mjestu, što je posljedica samovolje direktora koji uglavnom bivaju 'postavljeni' kao članovi ili simpatizeri političkih stranaka, a rjeđe zbog profesionalnosti i stručnih kompetencija. Naglasimo i to da se sindikalne organizacije u javnom sektoru često suočavaju s opstrukcijama poslodavaca koji sindikat posmatraju kao „neprijateljsku“ organizaciju koja radnike instrumentalizira da djeluju protiv preduzeća ili institucije u kojoj su zaposleni.

Da se naslutiti da za veliki broj poslodavaca sindikat nije dobrodošla organizacija, u bilo kojem sektoru. Sindikalne vođe se na razne načine pokušava „ušutkati“ a članstvu se nerijetko stavlja do znanja da bi zbog takve vrste aktivizma mogli snositi posljedice. To,

9) Tako je npr. u Srbiji od 1998. do 2010. godine broj članova sindikata pao od polovine zaposlenih na jednu trećinu (prema: Stojiljković, Z., 2010:151)

10) Prema podacima Redovnog ekonomskog izvještaja za Jugoistočnu Evropu, ove cifre stavljaju BiH na čelo zemalja regiona po nezaposlenosti mladih ljudi.

11) Ni Agencija za statistiku BiH ni Federalni zavod za statistiku Federacije BiH nemaju podatke o broju zaposlenih u javnom sektoru BiH; zaposlenici su razvrstani prema djelatnostima te je nemoguće utvrditi postotak zaposlenih u javnom ili privatnom sektoru. Prema podacima Zavoda za statistiku Republike Srpske, u martu 2013. godine bilo je zaposleno ukupno 200.862 stanovnika ovog entiteta, od čega 74.591 u državnom sektoru. Može se navesti i cifra od 43.469 zaposlenika u tzv. mješovitom sektoru, u kojem je država samo dijelom vlasnik.

naravno, utječe na broj članova sindikata, a oni koji pred upozorenjima ne ustuknu uglavnom ostaju u manjini, što sindikat kao organizaciju dodatno slabi.

U BiH djeluje veliki broj granskih sindikalnih organizacija okupljenih unutar dvije krovne sindikalne organizacije: Savez samostalnih sindikata BiH i Savez sindikata Republike Srpske (RS). Prva ima 24 granske sindikalne organizacije registrovane u Federaciji BiH, najviše u Sarajevu. Drugoj pripadaju isključivo granski sindikati iz RS, ukupno njih devetnaest. Sindikat Brčko Distrikta je treći sindikat koji zajedno sa SSSBiH i SSRS čini Konfederaciju sindikata BiH. Dakako, etnonacionalne podjele u BiH nisu zaobišle ni sindikalne organizacije iako bi bar one trebale djelovati solidarno jer svi radnici, bez obzira na nacionalnu pripadnost, prolaze kroz iste probleme. Ovakve podjele postoje na svim nivoima vlasti pa, osim entitetskih, postoje i kantonalne organizacije, a nerijetko su uočljive i podjele radnika unutar granskih sindikata.

Međutim, iako se fragmentiranost sindikalnih organizacija često navodi kao glavni razlog nefunkcionalnosti i neuspjeha u borbi za radnička prava, istorijat sindikalnih organizacija u BiH sugerise da je i sama fragmentacija prije posljedica nego uzrok. Problem je možda dublji, ideološki i koncepcijski, što rezultira ovisnošću sindikata o etnopolitičkim elitama i pristajanjem sindikata da djeluju isključivo u okvirima zadatim nakaradnim državnim uređenjem. Sindikalne organizacije su zapravo savršeno uklopljene u postojeći sistem i niti jednim činom ga nisu pokušale dovesti u pitanje, a kamoli promijeniti vlastitu poziciju i poziciju svojih članova.

Otud se komičnom doima tvrdnja Saveza samostalnih sindikata BiH – jedne o krovnih organizacija bh. sindikata – da Savez predstavlja kontinuitet sindikalnog pokreta BiH osnovanog daleke 1905. godine te da je pravni nasljednik Saveza sindikata BiH koji je promijenio ime na Osmom kongresu održanom 1990. godine (www.sssbih.com.ba). Aktivnosti sindikata o kojima mediji svakodnevno izvještavaju – najave štrajkova i obustave rada preduzeća, kao i zahtjevi upućeni političkim funkcionerima na svim nivoima vlasti – samo su privid aktivnosti, jer je taj isti Savez samostalnih sindikata BiH u januaru 2011. godine sa strankama SDP, SDA, HSP i NSRZB potpisao Protokol o saradnji kojim se potpisnici obavezuju na partnerstvo i dijalog. „Došlo je vrijeme da se ne živi od visoke već od konkretne i korektne politike“, izjavio je predsjednik SSSBiH, Ismet Bajramović, a Mersiha Beširović, predsjednica Sindikata radnika trgovine i uslužnih djelatnosti, objašnjava da je ovaj Protokol problematičan jer članstvo uopšte nije konsultovano niti je održana bilo kakva javna rasprava, te da su granski sindikati – nakon što su shvatili da taj Protokol radnicima ne donosi nikakvu korist – nekoliko puta tražili njegovo raskidanje, ali to se do danas nije desilo. Stoga se sasvim suvislim čini pitati u čiju korist rade sindikati i njihovi predstavnici.¹²

U kojoj mjeri je to pitanje opravdano a djelovanje Saveza problematično, međutim, najbolje kazuje sam predsjednik Saveza u nedavno objavljenom intervjuu (Novi plamen br. 18, <http://noviplamen.herokuapp.com/>). Iz riječi predsjednika Ismeta Bajramovića jasno je samo to da je potpisivanje Protokola o saradnji trebalo sindikalnim organizacijama i radnicima dati neku „sliku o kompetentnosti, dosljednosti, iskrenosti, kvalitetu i drugim karakteristikama pojedinih političkih partija koje su učestvovalе u općim izborima

12) Predsjednik Saveza je Ismet Bajramović (izabran 2010. godine), a predsjednici pojedinih granskih sindikata navode da (ne)rad predsjednika Bajramovića i uprave SSSBiH godinama izazivaju nezadovoljstvo članova pojedinih granskih sindikata. Granski sindikati su tražili smjenu Ismeta Bajramovića i rukovodstva SSSBiH te najavili pokretanje postupka razdruživanja (prilog emitovan 09.02.2013. godine na TV1, dostupan na www.tv1.ba/televizija/8694-granski-sindikat-protiv-bajramovica.html). Kako u stvarnosti izgledaju odnosi unutar SSSBiH objašnjava Beširovićeva u prethodno navedenoj izjavi. Naime, SSSBiH ovisi o finansijskim sredstavima koja uplaćuju granski sindikati koji imaju milionske račune. „To je nekoliko granskih sindikata (BH Telekom, Sindikat državnih organa, Sindikat komunalaca) koji se toliko raspajaju sredstvima, da recimo sa računa BH Telekoma jednostavno nestane (dva puta) po više od 200 hiljada KM. Smijenjeni predsjednik te sindikalne podružnice i danas je idejni vođa SSSBiH. Avad Bahto, kojem je upravo zbog pronevjere sredstava uskraćeno povjerenje članova sindikata, i dalje obnaša funkciju potpredsjednika Saveza. Granski sindikati koji, poput ovog koji ja vodim, muku muče da kroz projekte obezbijede potrebni nivo usluga i aktivnosti članstvu koje upravo zato što ima male plaće ne može izdvajati više od 3 KM mjesečno na ime članarine, ti sindikati čije članstvo godinama štrajkuje, nepoželjno je u upravljačkim tijelima Saveza. U prilog tome ide činjenica da je 12 grana, od ukupno 23, ostalo bez prava glasa zbog navodnog neizvršavanja statutarinih obaveza. STBiH, sindikat koji ja predstavljam, i ja lično, u 2012. godini smo prošli pravu torturu zbog 'javnog istupanja i javnog neslaganja sa politikom Saveza', počev od otkazivanja pravne pomoći našem članstvu do zabrane osoblju zaposlenom u SSSBiH da uopšte komunicira sa mnom i s mojim kolegama.“

2010. godine". Šta bi sindikati trebalo da rade s tom slikom tvorcima dokumenta očigledno nije poznato, kao što im nisu poznati ni potencijali raznih instrumenata sindikalne borbe – s obzirom da lamentiraju nad naviknutošću političara na štrajkove, što bi valjda trebalo značiti da od štrajkova koristi nema.

Štrajkovi su dakle *passé*, slika za slikanje ima, ali sindikalne borbe nema – jer su sindikati, po riječima predsjednika Saveza, sputani vlastitim statutom koji ih obavezuje na političku neovisnost i, po nekom kauzalnom automatizmu koji bi zahtijevao ponovno pisanje svih teorija političkog djelovanja ali i istorijata rečenog sindikata, omogućava političarima i političkim strankama da sami sebe „oslobode odgovornosti i postanu nezavisni od našeg djelovanja.” Otud je traganje za 'prirodnim saveznicima' među političkim strankama najdalja tačka do koje vizija sindikalne borbe dobacuje u krugovima Saveza samostalnih sindikata. Kao da nikome na um ne pada da je sam sindikat – politička snaga. Spas za obezglavljene sindikalne organizacije leži u jakoj ljevici, a iz Bajramovićeve izjave proizlazi da ljevice može biti isključivo među političkim strankama. Problem je, međutim, što u ovom dijelu svijeta takve stranke nema, objašnjava Bajramović, i to zato što u nas može da koalira svako sa svakim pa valjda u neka doba zaboravi ko je kome došao s koje strane, lijeve ili desne. Ima jedino Socijaldemokratska partija, koju predsjednik proglašava najjačom i najvećom, ali i dodaje da „čekamo odgovor lidera te ljevice”, ma šta to značilo. Zaključak je očekivano apsurdan: politička snaga sindikata – kako ga se u nas shvata – leži u njegovom političkom gospodarstvu. Reklo bi se, Sindikat na udaju!

Situacija u RS nije bitno drugačija. Od najnovijeg rata do danas niti jedna sindikalna organizacija nije ozbiljnije zaprijetila vlastima ni njihovoj politici, ili se izložila ičemu sličnom onome čemu su se prije Prvog svjetskog rata i između dva svjetska rata izlagale sindikalne organizacije da bi zaštitile radnike. Stoga ne treba da čudi izostanak sindikalnih organizacija i njihovog članstva na rijetkim bh. demonstracijama. Sindikat je kao organizacija potpuno nemoćan a rijetki predstavnici sindikalnih organizacija koji se odbijaju pokoriti ili Savezu samostalnih sindikata ili poslodavcima u javnom sektoru (o privatnom je nažalost skoro pa nemoguće govoriti) potpuna su manjina, pa su samim tim i oni nemoćni.

Upravo zbog toga Savez samostalnih sindikata BiH *nije* nasljednik Sindikata iz 1905. godine, kako to navodi na svojoj web-stranici, a to nisu ni ostale krovne sindikalne organizacije, prvenstveno zato što je ondašnji sindikat bio žestok protivnik vlasti. *Ovaj* savez je nasljednik jugoslovenskog sindikata koji je samo promijenio političkog gazdu te kao takav ni ne može napraviti ništa značajno za radnike i njihova prava.

LITERATURA:

Bajramović, I., 2013. Štrajkovi ispred socijalnog dijaloga (intervju), Novi plamen br. 18, Zagreb. Dostupno na: http://s3.amazonaws.com/novi_plamen/pdf_tekst/307.pdf?1382568066

Bogdanov, D., 1979. Tito i kongresi Saveza sindikata Jugoslavije, *Tito, radnička klasa i sindikati*, str. 36-452, Radnička štampa.

Hadžibegović, I., 1979. Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata, *Tito, radnička klasa i sindikati*, str. 50-65, Radnička štampa.

Hadžibegović, Ilija, 1980. *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost.

Hadžirović, A., 1979. Razvoj i rad sindikata u Bosni i Hercegovini od dolaska novog rukovodstva do sloma stare Jugoslavije, *Tito, radnička klasa i sindikati*, str. 275-285, Radnička štampa.

Kesić, S., 1979. Približavanje sindikalnih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, *Tito, radnička klasa i sindikati*, 23-50,

Radnička štampa.

Kamperelić, Ž., 1979. Obnova sindikata 1945. pod Titovim geslom bratstva i jedinstva, *Tito, radnička klasa i sindikati* str. 425-436, Radnička štampa.

Kuljić, T., 2003. Jugoslovensko radničko samoupravljanje (<http://eipcp.net/transversal/0805/kuljic/sr/print>).

Lazić, M., 2011. Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji. Službeni glasnik Srbije.

Mihailović, S., 2001. Fragmentacija sindikalne scene i mogućnosti sinergetske akcije, *Sindikati Srbije – od sukoba ka saradnji*, str. 6-10, Fridrih Ebert Stiftung i Centar za socijalne i demokratske studije.

Mihailović, S. i Stoilković, Z., 2012. *Sindikati i politika*, Službeni glasnik Srbije.

Novaković, G. N., 2007. *Propadanje radničke klase*, Rad: Institut društvenih nauka u Beogradu.

Pateman, C., 1970. *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press.

Petranović, B., 1988. *Istorija Jugoslavije*, knjiga III – *Socijalistička Jugoslavija*. Nolit.

Stoilković, Z., 2005. Sindikati i zaposleni u raljama tranzicije i krize u *Kako građani Srbije vide tranziciju. Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*. Friedrich Ebert Stiftung, 2010. str. 149-164.

Tomić S., 1981. *Revolucija i samoupravljanje*, Veselin Masleša.

Zukin, S., 1981. „The Representation of Working-Class Interests in Socialist Society: Yugoslav Labor Union”, *Politics and Society*, br.10.

O autorici

Belma Buljubašić (1983.) je magistrica komunikoloških nauka i doktorska kandidatkinja na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, Odsjek za komunikologiju. Zaposlena je kao viša asistentica na Odsjeku za komunikologiju, na bachelor i master studiju. U zemlji i regionu je objavila nekoliko stručnih i naučnih tekstova iz oblasti komunikologije; kourednica je publikacije *Vjerodostojnost medija – izazovi globalizacije i specifičnosti regiona*.

PRAVEDNIJA RJEŠENJA U NEPRAVEDNOM SISTEMU: PRAVO NA DOSTOJANSTVEN RAD

Tekst se bavi problematikom radničkih prava u Bosni i Hercegovini (BiH) koja su, uprkos činjenici da se BiH obavezala na poštovanje ljudskih prava i dostojanstva građana, skoro u potpunosti zanemarena. Problemi su mnogobrojni: od same formulacije zakona, preko njihove primjene i monitoringa, do nepostojanja efikasnih mehanizama za žalbe radnika i sindikata. Tekst objašnjava kako se ostvarivanjem uslova dostojanstvenog rada može pospješiti razvoj pravednijeg društva, te upućuje na instrumente borbe za ostvarivanje prava radništva koji već postoje u normativnom sistemu BiH.

„Socijalna pravda je više od etičkog imperativa, to je temelj za nacionalnu stabilnost i globalni napredak. Jednake mogućnosti, solidarnost i poštivanje ljudskih prava – bitne su odrednice za ostvarenje punih produktivnih potencijala naroda i ljudi. . .”
Ban Ki-moon, Generalni sekretar UN-a, poruka povodom Svjetskog dana socijalne pravde, 20. februar 2011. (*Stampar.hr*)

Problem socijalne pravde na koji sve češće ukazuju protesti širom svijeta, kako razvijenog tako i onoga u razvoju, podjednako je pitanje norme ili ideala kao i pitanje realiteta. Koliko god da je veza između ta dva pitanja tijesna, ne smije se svoditi na kauzalitet – neriješeno pitanje (univerzalno prihvatljivog ili historijski i društveno specifičnog?) ideala ne bi smjelo biti prepreka transformaciji realnosti. Pitanje je, međutim, po kojim kriterijama i kojim instrumentima pristupiti tom transformativnom radu. Ovo je pitanje globalno relevantno, ali u BiH dobija posebnu notu s obzirom da ovdje pitanja civilnog identiteta i pravno-političkog poretka nisu ni blizu rješavanja, što gotovo da onemogućava i samu raspravu o normi, a kamoli zajedničke zaključke. (Vidjeti tekst N. Kulenovića u ovom izdanju)

Kreativno prepisivanje

Michael Walzer ukazuje na moguću put ka rješenju praktičnih problema – prepisivanje. U globaliziranom svijetu pod ‘prepisivanjem’ se podrazumijeva odabir rješenja koje se pokaže najefikasnijim u najvećem broju zemalja. Ali kako utvrditi efikasnost rješenja ako kriteriji ne postoje? Apsolutnih i univerzalnih kriterija nema, međutim, u svijetu danas postoji polazište za konstrukciju modela po kojem se može raditi na pravednijem poretku društava. Uz sve svoje mane i probleme, Ujedinjeni Narodi su u poziciji da kao krovna svjetska organizacija postave temelje socijalne pravde i da – što je još bitnije – definišu nepravdu i moguće lijekove. Naravno, njihova rješenja moraju imati legitimitet, koji dijelom proizlazi iz pristanka većine država a dijelom iz njihovog gotovo opšteprihvaćenog, univerzalnog pristupa ljudskim pravima kao jednom od instrumenata za borbu protiv socijalne nepravde u svijetu. Skupština UN-a se na to i obavezala novembra 2007. godine, prepoznavši „potrebu ujedinjavanja snaga međunarodne zajednice u cilju iskorjenjivanja siromaštva, da bi se podigao nivo zaposlenosti i dostojanstva rada, jednakih mogućnosti i pristupa blagostanju i pravdi za sve muškarce i žene” (Salazar-Xirinachs, 2008:1) te je 20. februar odredila kao Svjetski dan socijalne pravde (*World Day of Social Justice*). U Ženevi je 2008. godine Međunarodna organizacija rada (MOR) ove namjere konkretizovala usvojivši Deklaraciju o socijalnoj pravdi za pravednu globalizaciju. Kao ključni odgovor na probleme i dileme globalizacije i presudni korak ka iskorjenjivanju društvenih

neppravdi, ova deklaracija navodi pravo na dostojanstvo rada, što se da iščitati i iz spomenutih opredjeljenja UN-a: „Deklaracija stavlja punu i produktivnu zaposlenost i dostojanstven rad u središte privrednih i socijalnih prilika, te afirmira četiri strateška cilja MOR-a, koji se odnose na stvaranje uslova dostojanstvenog rada: 1) promovisanje zaposlenosti stvaranjem održivog institucionalnog i privrednog okruženja, 2) razvoj i jačanje mjera socijalne zaštite, 3) promovisanje socijalnog dijaloga i tripartizma te 4) poštivanje temeljnih načela i prava na rad.” (Međunarodna konfederacija sindikata / MKS, 2007:12)

Međunarodne norme proizlaze iz realiteta dominacije kapitalizma kao ekonomskog režima, ali istovremeno ukazuju i na mogućnost pravednijih rješenja i u tom okviru. U tom pogledu je dostojanstvo rada veoma moćan instrument jer zahtijeva provođenje mjera koje bitno mijenjaju cjelokupno društveno okruženje.

Komisija za ekonomska, socijalna i kulturna prava UN-a, u svom Generalnom komentaru broj 18 na član 6 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, pravo na rad definira u tijesnoj vezi s pravom na ljudsko dostojanstvo. Osnovno pravo svakog čovjeka je dostojanstven život. Građani koji žive dostojanstven život aktivni su sudionici svojih zajednica, a dostojanstvo rada je jedan od najbitnijih uslova takvog života. Najkraći odgovor na pitanje o tome šta je dostojanstven rad bio bi da je „to rad koji omogućava dobar život.” (MKS, 2007.) Naglasak je na “rad[u] koji poštuje fundamentalna prava osobe, kao i prava radnika u smislu bezbjednosti na radu i naknade za rad” (UN, Ekonomsko i socijalno vijeće, 2005: *supra* bilješke 34, paragraf 7). Ovakva formulacija *dostojanstvenog* rada pruža temelj za zahtijevanje boljeg statusa radnika u društvu i obavezu vlada potpisnica Pakta da ispoštuju tri osnovna principa: uslove rada koji garantuju poštovanje fundamentalnih prava i sloboda radnika, sigurnost na radu i adekvatnu naknadu za rad. Država osigurava poštovanje ovih principa kroz donošenje primjerenih zakona za zaštitu prava radništva.

Na šta se konkretno odnose ova tri principa moguće je objasniti idejom holističkog pristupa pravima, pa i pravu na dostojanstven rad. Holistički pristup ljudskim pravima osigurava inkluziju svih prava na istom nivou. (MacNaughton i Frey, 2011:462) Ovaj pristup ujedno osigurava individualnu i grupnu zaštitu radnika u smislu poštivanja individualnog izbora, želja i prava, te slobode okupljanja i udruživanja radnika. Kada su u pitanju sigurnost i uslovi na radu, dostojanstveni rad se, u okviru holističkog pristupa, usko veže sa pravom na zdravlje, osobito u kontekstu „prava na prevenciju i tretman, te kontrolu bolesti na radu”. (UNFPA, str. 3) S druge strane, pravo na rad osigurava pristup edukaciji o prevenciji posljedica nesigurnog rada, pravo na zdravstvenu skrb, te besplatan pristup zdravstvenim institucijama.

Kreiranje uslova za dostojanstven rad djeluje na tri nivoa: individualnom – poštujući lična prava radnika, grupnom – podstičući udruživanje i dijalog neophodan za bolju formulaciju problema te državnom – kreiranjem boljih radnih uslova znatno se povećava produktivna radna snaga države i unapređuje zdravlje radništva i cijelog društva, što znatno smanjuje broj onih koji kroz sisteme socijalne zaštite zahtijevaju direktnu pomoć države.

Bosna i Hercegovina: prokletstvo posebnosti prošle i sadašnje

U državi u razvoju kakva je BiH, rad i mogućnost rada ključni su za dobrobit cijelog društva. Ali je u društvu gdje čak ni oni koji privređuju ne uživaju osnovna prava i sigurnost jako teško garantovati prava kategorijama tj. osobama koje nisu u mogućnosti i/ili stanju da privređuju. (Salazar-Xirinachs, 2008.) Situacija u BiH kritična je u pogledu prava uopće, pa samim tim i u pogledu radničkih prava (Obradović, 2010:5) a političko okruženje nije sklono promjenama. Ako se promjene na polju radničkih prava u BiH i dese, ne radi se o pozitivnim promjenama; čak naprotiv, moglo bi se reći. (Krželj i Baljak, 2010.)

Tranzicija u BiH, i u cijeloj regiji Zapadnog Balkana, traje već predugo i obuhvata ne samo procese uobičajene za tranziciju iz jednog

u drugi režim već i iz oružanih sukoba koji su uzrokovali velike migracije stanovništva i generisali takozvani hibridni sistem koji demokratske institucije kombinira s autokratskom ideologijom. (Ekman, 2009.) Analizirajući proces tranzicije, Judy Batt u *Razvoju politike Centralne i Istočne Evrope* (dio 4) objašnjava da je u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije tranzicija posebno bolna između ostalog i zbog posebnosti jugoslovenskog sistema koji nije slijedio sovjetski uzor već je u znatnoj mjeri bio prilagođen građanima. (2007:85) Može se reći da je tranzicija stanovništvu bivše Jugoslavije donijela znatno manje a oduzela znatno više no stanovništvima drugih tranzicijskih država – upravo zato što je Jugoslavija bila socijalno i politički povoljnije okruženje.

Cijeli ovaj proces najviše je pogodilo radničku klasu, koja je u Jugoslaviji činila stub društva i, zahvaljujući samoupravnom modelu, bila ključni akter ekonomske sfere. Tranzicija je donijela visoku stopu nezaposlenosti i poslodavcima pružila pogodno tlo za kršenje radničkih prava i razvoj neformalne ekonomije. Kreirajući uslove koji principe dostojanstvenog rada apsolutno zanemaruju, tranzicijski proces je u posljednjih dvadeset godina degradirao status radništva u BiH. Radnička klasa je potpuno obespravljena, između ostalog i usljed privatizacije koju su iskoristili „moćni pojedinci blisko vezani sa vladajućim elitama i rastućim sigurnosnim aparatom“. (Batt, 2007: 86) Komunističko naslijeđe brzo pada u zaborav a ideološka matrica je, naravno, potpuno izmijenjena: ideja o radničkoj klasi kao nosiocu društvenih procesa sistematski je uništena. Bez djelotvornog institucionalnog uporišta, radništvo se našlo prepušteno nerazvijenom i slabo regulisanom tržištu (vidjeti rad B. Buljubašić i L. Čuljka u ovom izdanju) na kojem je radna snaga potpuno obezvrijeđena usljed ogromne ponude i slabe potražnje, a u vrtlogu ekonomske krize koja se konstantno produbljuje i pogađa sve šire slojeve društva.

Uz sve ovo, Bosna i Hercegovina se nosi sa veoma teškim posljedicama rata. Statistika pokazuje da je 41,5% populacije siromašno (Solidar, 2012:9), što znači da se skoro pola stanovništva u BiH suočava sa nekom vrstom socijalne isključenosti i marginalizacije. S nacionalnim dohotkom od 7.713 USD per capita (UNDP, 2013:17), BiH je po visini primanja posljednja na listi zemalja Srednje i Istočne Evrope.

U onoj mjeri u kojoj se o radništvu uopšte može govoriti u zemlji u kojoj stopa nezaposlenosti iznosi oko 40% a većina zaposlenih je ili zaposlena tek nominalno ili u administraciji na različitim nivoima vlasti, radnici se susreću sa nizom problema koji u ovom trenutku izgledaju nerješivi. Za ilustraciju može poslužiti *Preliminarni izvještaj o stanju radničkih prava u Kantonima 8 i 10* (Županije Zapadnohercegovačka i Hercegbosanska) iz 2010. godine, koji navodi da su najučestaliji oblici kršenja radničkih prava:

1. rad bez ugovora o radu, poznatiji kao *rad na crno*
2. kršenje prava iz radnog odnosa, što uključuje:
 - neuplaćivanje doprinosa za zdravstveno i mirovinsko osiguranje za uposlenike
 - zloupotrebu probnog rada, ugovora o djelu i rada na određeno vrijeme
 - kršenje odredbi o radnom vremenu i pravu na odmor
 - uskraćeno pravo na bolovanje
 - kršenje prava na porodiljski dopust
 - kršenje prava na pravičnu naknadu
 - neplaćanje godišnjeg odmora, regresa, toplog obroka, prijevoza, te
 - nedovoljne mjere zaštite na radu.
3. kršenje prava radnika na sindikalno organiziranje
4. vrlo mali broj otpuštenih radnika vraćen na svoja prijeratna radna mjesta, kako određuje član 143. Zakona o radu; što, „ne pruža realnu mogućnost za ispravak nepravdi iz prošlosti [...] nego uglavnom omogućava traženje novčane kompenzacije koja je i sa sudskom presudom teško ostvariva“. (Krželj i Baljak, 2010: 26; vidjeti i rad A. Trkulje u ovom izdanju)
5. diskriminacija žena u dostupnosti zaposlenja, pri zapošljavanju i na radnom mjestu

6. kršenje prava pri zapošljavanju, npr. spolna, starosna i nacionalna diskriminacija te drugi oblici manipuliranja radnom snagom poput korištenja poznanstava, odnosno veza i stranačke podobnosti, te kupovina radnih mjesta. (Krželj i Baljak, 2010:26)

Primjere kršenja Zakona o radu pruža i *Osiguravanje dostojanstvenog rada i kvalitetnih poslova u regiji Zapadnog Balkana*, anketa mreže Solidar koja pokazuje da radnici u komercijalnom sektoru dnevno rade mnogo više sati nego što je zakonom propisano. Tako 29% anketiranih radnika tvrdi da radi 10 sati dnevno, a 12% njih da radi 12 sati ili duže. Izvještaj pokazuje i da poslodavci izbjegavaju potpisivanje kolektivnih ugovora koji su u saglasnosti sa zakonom. Omjer fabrika sa kolektivnim ugovorima i onih bez njih je 1:5, što pokazuje da je nivo udruživanja među radnicima veoma nizak. (Solidar, 2012:8) Predugo radno vrijeme i nekontrolisani uslovi rada pokazuju da je i zaštita na radu na izuzetno niskom nivou. Ovako surovi uslovi rada ostavljaju posljedice po zdravlje radnika i dužinu produktivnog radnog vijeka. Tako se kreira nova klasa osoba kojima je potrebna socijalna skrb i koja će mnogo ranije izgubiti sposobnost za rad, stvarajući još veći pritisak na sisteme socijalne i zdravstvene zaštite.

Navedeni problemi ne potiču samo od poslodavaca nego imaju uporište i u trenutnom zakonodavstvu. Prema *Inicijalnom izvještaju o primjeni Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* iz januara 2004. godine, zakonodavstvo BiH je prema poslodavcima liberalnije nego zakonodavstva većine zemalja Evropske unije. Izvještaj navodi da se poslodavci u BiH suočavaju s manje proceduralnih poteškoća i snose manje troškove otpuštanja u smislu dužine otkaznog perioda i visine otpremnine nego je to slučaj u drugim evropskim državama. Kako tvrdi autorica Obradović u izvještaju *Zaštita prava u Bosni i Hercegovini*, „[s]ve je ovo učinjeno sa ciljem da se stvori povoljnije okruženje za razvoj privatnog sektora, a na uštrb prava radnika, dok su s druge strane zadržani visoki porezi i doprinosi koji poskupljuju cijenu rada i mnoge poduzetnike guraju u sivu ekonomiju“. (2010:16) Takvim propisima je zaštita prava radništva bitno oslabljena, a nema rezultata u smislu kreiranja novih radnih mjesta. Stopa nezaposlenosti je u BiH povećana sa 24,1% u 2009. godini na 28% u 2013. godini. Socijalne razlike se produbljuju a klasa radnika *na crno* u stalnom je porastu – prema istraživanju koje su novinari Centra za istraživačko novinarstvo (CIN) iz Sarajeva provodili tokom tri mjeseca 2009. godine, više od 240.000 Bosanaca i Hercegovaca radi na crnom tržištu rada. Karakteristika takvog rada je nemogućnost države da zaštiti prava obespravljenih radnika, osuđenih na preživljavanje od niskih i neredovnih plata.

No s obzirom na propise, kako je već navedeno, situacija nije mnogo bolja ni za legalno zaposlene. Trenutni Zakon o radu problematičan je na više nivoa a problemi se odnose na nepoštivanje ugovora o radu, zloupotrebu ugovora o radu na određeno vrijeme, diskriminacije, neplaćanje prekovremenog rada, zaštitu na radu te zaštitu radnika koji su izgubili posao tokom rata. (Jedan od poznatijih među mnogobrojnim primjerima je Aluminij Mostar protiv kojeg predratni radnici još od završetka rata vode sporove po raznim osnovama.)

Obradovićeva objašnjava da se problemi nepoštivanja ugovora o radu odnose na *Izmjene i dopune Zakona o radu* iz 2000. godine kojim su brisane odredbe u vezi s obavezom sklapanja ugovora o radu i uručivanja tog ugovora zaposleniku, koje su do tada postojale u općem propisu o radu: „[o]bveznost zaključivanja ugovora u pismenoj formi i dalje postoji samo kod zaključivanja ugovora o privremenim i povremenim poslovima (čl. 137, stav 1. Zakona o radu FBiH)“. (2010:16) Prema ranijim odredbama, ugovor o radu na određeno vrijeme mogao se zaključiti samo u zakonom preciziranim uslovima, ali su izmjene odredbi o vremenskom važenju ugovora o radu omogućile zloupotrebu ugovora o radu na određeno vrijeme. Autorica dalje objašnjava da poslodavci najviše krše upravo ovu odredbu, naročito u privatnom sektoru. Kršenje se uglavnom odnosi na član 19 Zakona o radu, koji u stavu 4 precizira da će se ugovor o radu na određeno vrijeme sa istim poslodavcem uzastopno zaključen na period duži od dvije godine smatrati ugovorom o radu na neodređeno vrijeme. (2010:20)

Činjenica da radnici na poslu nemaju sigurnosti ima velike posljedice za društvo u cijelosti, osobito za mlade ljude. Nesigurnost trajanja radnog odnosa dovodi do nesigurnosti pri planiranju života, tako da se sve manje mladih ljudi u BiH danas odlučuje za zasnivanje porodice. Pad broja sklopljenih brakova, te broja živorođene djece očit je čak i pri poređenju u okviru veoma kratkog vremenskog perioda. Tokom prvih šest mjeseci 2013. godine u BiH je registrovano 14.249 živorođene djece, odnosno 6,12% manje nego u istom periodu 2012. godine, a brakova je sklopljeno 3,96% manje (Agencija za statistiku BiH, 2013:2). Vrlo je indikativna i činjenica da se broj mrtvorodene djece povećao za 1,51% u odnosu na 2012. godinu. (ibidem) Ovako poražavajuću statistiku veoma je lako povezati s navedenim problemima nedostatka socijalne i zdravstvene zaštite, loših radnih uslova, nepoštivanja prava na porodijski dopust te osjećaja nesigurnosti u stalnost radnog mjesta.

Planiranje budućnosti i razvoj države ovisi i o natalitetu. BiH sve više postaje zemlja starih ljudi u kojoj postojeća radna snaga sve teže obezbjeđuje prihode neophodne za dostojanstveno starenje. Na taj način se troškovi državnog budžeta povećavaju ostavljajući veoma malo prostora za razvoj i napredak. Ekonomija BiH danas se svodi na izdatke i vraćanje dugova, a zakonodavci i vlast kao da nisu svjesni posljedica i čini se da ne znaju kojim putem krenuti.

Za razliku od zakonodavaca, članovi sindikata BiH izgleda počinju shvatati značaj principa dostojanstvenog rada, tako da su posljednji prijedlog Zakona o radu osudili kao negativan. Sindikat smatra da se ovim zakonom radnička prava smanjuju umjesto da jačaju; u oktobru 2013. na protestima organizovanim na Međunarodni dan dostojanstvenog rada, izjavljeno je: „Ono što se može očekivati nije popravljnje, već ugrožavanje prava koja trenutačno imamo. Iz tog razloga svi zajedno moramo biti spremni i odlučni da na sve moguće načine obranimo Zakon o radu, tj. radnički Ustav”. (Glas Brotnja, oktobar 2013)

Zanimljivo je da situacija nije bitno drugačija ni u Hrvatskoj ni u Srbiji, gdje sindikati sa vladama uveliko pregovaraju o novim zakonima o radu. U Hrvatskoj su čelnici pet sindikalnih organizacija prozvali vladu zbog nesposobnosti, bahatosti i socijalne neosetljivosti. (Kuzmanović, 2013.) Ova dešavanja očito ukazuju na pogubne trendove u toj oblasti, ali i na rađanje sindikalnog otpora. U kojem pravcu ti otpori trebaju ići i koje zahtjeve radnici treba da upute vladama? Odgovor možda leži u jednostavnom zahtjevu viđenom tokom posljednjih protesta sindikata u Sarajevu: **Vratite dostojanstvo radniku!** Odgovor na pitanje *kako* zapravo bi mogao biti jednostavniji nego se misli.

Vraćanje dostojanstva

Da bi se bar donekle osigurao bolji status i dostojanstvo života radnika nije neophodno iznalaziti neka nova rješenja. Naprotiv, već postoji niz međunarodnih instrumenta podrške boljem statusu radništva na koje se naša država obavezala. Prije svega osnovna ljudska prava iz UN-ove Deklaracije o ljudskim pravima, kao minimum standarda zakonodavstava širom svijeta. Kada su u pitanju konkretno radnička prava, BiH je ratificirala više od 50 konvencija Međunarodne organizacije rada (MOR). Obaveze BiH prema ovim konvencijama su jasne: „Ratificiranjem Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, revidirane Europske socijalne povelje kao i ratificiranjem određenih konvencija MOR-a, primjena, osiguranje ostvarivanja i zaštita radnih i socioekonomskih prava postaje obaveza države Bosne i Hercegovine i svih razina vlasti u državi”. (Obradović, 2010:5) S obzirom da MOR od 1999. godine u svim aktivnostima slijedi svoju ideju vodilju: dostojanstven rad kao temelj dostojanstvenog života, BiH se ratifikacijom konvencija MOR-a obavezala na poštovanje principa dostojanstvenog rada u svom zakonodavstvu.¹³

13) Zakon o radu Republike Bosne i Hercegovina: Član 5 – odredba o nediskriminaciji pri zapošljavanju, član 6 – odredba o zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj sigurnosti, član 7 – zaštita u slučaju materinstva, član 8 – zdravstvena zaštita i socijalno osiguranje u slučaju prestanka radnog odnosa, članovi 9, 10 i 11 – pravo na udruživanje i formiranje sindikata.

Nažalost, u našoj državi pitanja socijalne pravde i radničkih prava nisu politički aktuelna, i konstantno se zanemaruju. Nivo poštivanja radničkih prava u BiH daleko je od zadovoljavajućeg i pored svih međunarodnih propisa i instrumenata kojim se uređuje područje ekonomskih, radnih i socijalnih prava, pored konvencija međunarodnog zakona o radu, domaćih zakona i podzakonskih akata, Ustava, kolektivnih ugovora, internih propisa i mnoštva pravnih institucija kao što su inspekcija rada, sudovi i ombudsmeni za ljudska prava. Problem je, naravno, u implementaciji postojećih zakonskih instrumenata, te veoma slaboj mreži nadzornih mehanizama, a što ima veze sa beskonačnom morom našeg ogromnog i komplikovanog državnog aparata. Uz to postoji i problem zaštite prava kroz pokretanje sudskog postupka pred trećim licem. Ova metoda se pokazala veoma komplikovanom, skupom i dugotrajnom. Prema izvještaju *Solidara* iz 2012. godine, u 54 od postojećih 70 sudova u BiH pokrenuto je najmanje 22.887 postupaka (Solidar, 2012:18). Problemi se odnose na korumpiranost državnih službenika te činjenicu da administrativne inspekcije nemaju dovoljno kapaciteta za rješavanje navedenih problema.

Preporuke Evropske unije i Međunarodne organizacije rada odnose se, između ostalog, i na rješavanje ovih problema na nivou države, tj. kroz razvijanje jednostavnijeg i efikasnijeg državnog aparata za nadzor implementacije radničkih prava, oformljivanje Ekonomskog i socijalnog vijeća na državnom nivou te usklađivanje postojećih entitetskih zakona s principima prava na dostojanstven rad.

Imajući ipak u vidu činjenicu da BiH još uvijek ima status potencijalnog kandidata za pristup Evropskoj uniji, očito je da eksterni pritisak međunarodne zajednice nije dovoljan. Pritisak treba dolaziti iznutra, od samih radnika, što se polako i počinje dešavati.¹⁴ Da bismo odredili u kojem bi pravcu ova borba trebala da ide, osvrnućemo se na osnovna četiri principa dostojanstvenog rada, te beneficije koje oni nose. Naime, na 87. sesiji MOR definisani su indikatori pravilne implementacije prava na dostojanstveni rad, podijeljeni u četiri komponente: zaposlenost, socijalna zaštita, radnička prava i socijalni dijalog. (1999.) Na tim osnovama se Program implementacije prava na dostojanstven rad koji je kreirala Međunarodna organizacija rada razvija oko četiri ključna principa: otvaranje novih radnih mjesta; garantovanje prava radnika, proširivanje socijalne zaštite te promocija socijalnog dijaloga. (HelpAge International, 2009:6)

Zaposlenost

Kreiranje novih radnih mjesta odnosi se na razvoj ekonomije koja podstiče investicije, poduzetništvo, razvoj vještina, kreiranje poslova i održivu egzistenciju. Zaposlenost, smatra Dharam Ghai, pokriva različite vrste poslova, te uključuje i kvantitativnu i kvalitativnu dimenziju. Da bi se postigao rast životnog standarda i privrede, potrebno je razviti produktivno zapošljavanje tj. kreiranje boljih radnih mjesta. U kontekstu prava na dostojanstven rad zapošljavanje znači prihod koji omogućava dostojanstven životni standard, jednak tretman i jednake prilike za sve, dobre uvjete rada, zdravstvenu zaštitu i sigurnost na radnom mjestu, mogućnost smislenog i produktivnog rada, te mogućnost ličnog razvoja. (2003.)

U državi koja se nosi s posljedicama recesije, tranzicije i rata, u kojoj 44,8% radno sposobnih (552.707) osoba nema stalni posao dok svaki treći građanin radi kao neprijavljeni radnik (Agencija za rad i zapošljavanje BiH, oktobar 2013.) otvaranje novih radnih mjesta predstavlja ključnu strategiju razvoja.

Treba reći da pravo na dostojanstven rad samo po sebi ne garantuje veću stopu zapošljavanja – ključnu za razvoj savremenog društva – ali određuje uslove pod kojim zapošljavanje može zadovoljiti potrebe široke grupe ljudi, posebno štiteći osobe (potencijalno) diskriminirane pri zapošljavanju i/ili radu. U većini zemalja ta grupa zapravo čini većinu radnog tržišta, te uključuje

14) S obzirom da su radnici u trgovinskim djelatnostima okarakterisani kao najugroženija kategorija radnika u BiH, Sindikat radnika trgovine i uslužnih djelatnosti STBiH posvetio se promovisanju prava na dostojanstven rad (SuGLAS, 2011), smatrajući borbu za implementaciju ovog prava ključnom za poboljšanje statusa radnika u BiH.

žene, muškarce, mlade i migranate koji rade ili traže posao. Pravo na dostojanstven rad ne odnosi se samo na radnike zaposlene u formalnom sektoru nego i na neregulirane, honorarne i samostalne radnike, te kućni rad (Ghai, 2003:1). Uopšteno gledajući, dakle, pravo na dostojanstven rad svim građanima otvara mogućnost jednakog tretmana i dostojanstva, te čak i osobama koje se ne nalaze na formalnom tržištu rada obećava mogućnost produktivnosti, istovremeno smanjujući pritisak na sisteme socijalne zaštite.

Poštovanje prava radništva

Pozitivne uslove rada treba kreirati na temelju poštivanja prava radnika. Radnička prava između ostalog podrazumijevaju slobodu organiziranja i slobodu izražavanja te učešće u donošenju odluka koje se tiču radnika. Koliko je to učešće bitno postaje jasno tek kad se ima u vidu da svima, a osobito siromašnim i obespravljenim radnicima, jedino učešće u donošenju zakona garantuje usklađivanje zakona s njihovim interesima. Radnička prava podrazumijevaju i pravo na kolektivno pregovaranje, slobodu od diskriminacije, slobodu od prisilnog rada, slobodu od dječijeg rada, pravno priznanje i pristup pravnom sistemu, postojanje radnog zakonodavstva i opće vladavine zakona.

Učešće u donošenju zakona BiH omogućeno je kroz proceduru izdavanja zakonskih akata za određivanje prava i obaveza proisteklih iz radnih odnosa i procedura koje iniciraju poslodavci, sve u svrhu zaštite radničkih prava. (Solidar, 2012:18) Iako je ova procedura u BiH prilično nerazvijena, ona predstavlja mogućnost za interno djelovanje radnika.

Zaštita prava radnika podrazumijeva i zaštitu od diskriminacije koja se u okviru prava na dostojanstven rad izvodi iz principa nediskriminacije te obaveze države da poštuje, štiti i ispunjava ljudska prava. U okviru ove odredbe naglasak je na „osiguravanju jednakih mogućnosti i tretmana usmjerenih na eliminiranje svih formi negativne diskriminacije bazirane ali ne i ograničene na rasu, boju, rod, dob, religiju, političku afilijaciju, nacionalnost, socijalno porijeklo, socijalno stanje i zdravstveni status”. (Ethos Institute, 2011:46) Stoga upravo pravo na dostojanstven rad može postati uporište za formulisanje zahtjeva radnika, ali i formalni zakonski alat za osiguravanje uslova koji garantuju jednake mogućnosti i jednak tretman za sve.

U tom smislu pravo na dostojanstven rad demonstrira svoju težinu i potencijale upravo u kontekstu marginaliziranih grupa i diskriminacije na radnom mjestu, ali i rada u teškim radnim uslovima. Ono omogućava rješavanje teških povreda ljudskih prava i ljudskog dostojanstva i problema radništva prisiljenog na rad, što je objašnjeno u preporukama Klare Skrivankove za situaciju u Velikoj Britaniji. Jedna je od tih preporuka da se prisilni radnici ne posmatraju kroz prizmu žrtve, nego kroz prizmu rada: „Osobe pogođene prisilnim radom treba posmatrati kao radnike, aktivne aktere na tržištu rada, a ne kao pasivne žrtve. Radnike podvrgnute prisilnom radu treba osnažiti na akciju i pružiti im podršku institucija kroz koje podnošenjem žalbi mogu zahtijevati svoja prava”. (2010:30) Ovako organizirani radnici mogu djelovati koristeći upravo slobodu udruživanja u sindikate koji će im služiti kao baza za ostvarivanje prava na sigurne radne uslove i prava na izbor zanimanja.

Socijalna zaštita

Jedan je od bitnih načina zaštite radnika i proširivanje socijalne zaštite koja promoviše produktivnost i inkluziju te garantuje sigurnost zaposlenja. Socijalna zaštita podrazumijeva i garantovano slobodno vrijeme i odmor, nezanemarivanje porodičnog života i socijalnih vrijednosti, osiguravanje adekvatne kompenzacije u slučaju smanjenja prihoda, i pristup adekvatnoj zdravstvenoj njezi. Socijalna zaštita naglašava važnost veze između produktivnog zaposlenja i sigurnosti za one koji iz bilo kojeg razloga nisu zaposleni, podrazumijeva zaštitu od gubitka ili smanjenja prihoda usljed nezaposlenosti, povrede, majčinstva, roditeljstva ili starosti, te na koncu vodi pravednijem i inkluzivnijem društvu. Kroz sisteme socijalne zaštite pravo na dostojanstven rad dolazi i do najranjivijih korisnika i pruža im dostojanstven tretman i onda kada nisu u mogućnosti da rade, što od države zahtijeva da za te kategorije odredi naknadu i zaštitu u mjeri u kojoj to dozvoljavaju njeni standardi.¹⁵

¹⁵ Pod ranjivim korisnicima MOR podrazumijeva osobe koje nisu u stanju da rade zbog bolesti, starosti, invalidnosti, trudnoće ili nezaposlenosti (87. zasjedanje MOR-a, 1999.)

Pri formulisanju strategija za bolju implementaciju prava na dostojanstven rad treba imati na umu da segment socijalne zaštite, ukoliko je dobro isplaniran, uveliko smanjuje pritisak na ekonomske izdatke države. U BiH je tokom 2011. godine bilo 639.364 korisnika socijalne zaštite. (Agencija za statistiku, 2012:17) Iako ova brojka ne uključuje korisnike tuđe njege i pomoći niti ukupan broj penzionera, dovoljno prikazuje da su izdaci države za socijalnu zaštitu (sasvim opravdanu) veoma visoki. Međutim, u sklopu ovih kategorija postoje i kategorije, kao npr. osobe sa invaliditetom, koje su u stanju da rade poslove u okviru svojih mogućnosti. I upravo pravo na dostojanstven rad podrazumijeva zapošljavanje osoba sa invaliditetom i osiguranje dostojanstvenog života za njih, te u krajnjoj liniji formiranje nove radne snage koja koristi razne individualne sposobnosti u interesu i pojedinaca i društva. Osobe iz ove kategorije zapošljavanjem prestaju biti korisnici zdravstvene zaštite i postaju aktivni akteri društva, razvijaju samopouzdanje te osjećaj pripadnosti i doprinosa zajednici. Ovaj primjer pokazuje da dostojanstveni rad ne samo da pojedincima pruža dostojanstvo i volju za život, nego i smanjuje socijalna davanja iz državnog budžeta.

Socijalni dijalog

Kada su u pitanju problemi nejednakog tretmana pri zapošljavanju i na radu, već je rečeno da pravo na dostojanstven rad uključuje komponente bazirane na civilnim i političkim pravima kao što su sloboda organizovanja, nediskriminacija na radnom mjestu, odsustvo prisilnog rada i dječijeg rada i postojanje „socijalnog dijaloga u kojem radnici koriste svoja prava da izraze svoje mišljenje, brane svoje interese i pregovora sa poslodavcima i predstavnicima vlasti o stvarima značajnim za svoj rad”. (Ghai, 2003:113) Ideja socijalnog dijaloga u kontekstu prava na dostojanstven rad podrazumijeva pravo radnika i poslodavaca na organizovanje i vjerodostojnu zastupljenost kroz te organizacije, te postojanje kanala kroz koje se konflikti diskutiraju i rješavaju jer se najbolja i najtrajnija rješenja postižu saradnjom, koja je osnov socijalne stabilnosti i ravnomjernog rasta i razvoja. (MKS, 2007.)

MOR smatra da je omogućavanje i promocija socijalnog dijaloga na radnim mjestima jedan od bitnih faktora za razvoj društva. Snažne i nezavisne organizacije uposlenih i poslodavaca predstavljaju ključni faktor u povećanju produktivnosti rada, sprečavanju nesuglasica te izgradnji kohezivnog društva. U BiH su primjeri kršenja prava na udruživanje mnogobrojni i raznovrsni; od kršenja prava na kolektivno organizovanje i pregovaranje preko nedostatka tripartitnog dijaloga na nacionalnom nivou i harmonizacije socio-ekonomskih politika entiteta, čestog otpuštanja sindikalnih redara, nedostatnih podataka o broju prekršaja prava na organizovanje, sve do etnonacionalnih podjela unutar sindikata. (Demir, 2011:8-11) Da bi sindikati povratili svoj status u kreiranju politika rada, potreban je angažman svih aktera. Međunarodna zajednica bi na državu trebala vršiti pritisak da usvoji Pravilnik o upisu sindikata u registar. BiH bi pri kreiranju, implementaciji i kontroli provođenja zakona o radu trebala sindikate prepoznati kao partnere te zajedno s njima razviti programe za promovisanje sindikalnih organizacija. Na kraju, sindikati u svojim zahtjevima trebaju biti ujedinjeni a borba za implementaciju prava na dostojanstven rad predstavlja konkretan razlog za saradnju na svim nivoima.

„Dostojanstven rad se zasniva na uvjerenju da su sve ove četiri komponente potrebne za stvaranje najbolje perspektive za socijalni napredak i razvoj.” (MKS, 2007.) Slijedi da je minimum socijalne pravde u jednom društvu ostvaren tek ukoliko su ostvareni navedeni uslovi.

Naravno, nemaju sva društva jednaku ekonomsku moć koja garantuje zadovoljenje principa socijalne pravde u svakoj državi na jednakom nivou. Kako zaključuje Dharam Ghai, dodatni segmenti prava na dostojanstveni rad, socijalna zaštita i zaštita prihoda, definiraju se prema kapacitetima i nivou razvoja svakog društva. Na taj način je principe dostojanstvenog rada moguće prilagođavati društvenom i ekonomskom kontekstu države, omogućavajući ispunjavanje minimuma standarda za dostojanstven život građana.

Pri zahtijevanju implementacije prava na dostojanstven rad treba imati na umu da ono neće trenutno riješiti navedene probleme u BiH. U ovom slučaju progres je postepen i uzročno-posljedičan. Bolji uslovi na radu djeluju kao podsticaj radnicima, produžuju njihov

produktivni vijek i pružaju temelj za kreiranje novih radnih mjesta i naprednijeg društva. Zato je potrebno da radnici, sindikati, država, pa čak i međunarodna zajednica, svi skupa rade na kreiranju bar minimalnih pozitivnih koraka ka ostvarenju socijalne pravde u našem društvu.

U iščekivanju boljih dana

Očito je da se kapitalistički sistem i liberalna ideologija danas suočavaju s nizom ozbiljnih problema. Nije isključeno da će u nekom trenutku biti nužne korjenite reforme, a možda i potpuna transformacija postojećeg režima, ali ljudi koji danas pokušavaju živjeti dostojanstveno ne mogu zamrznuti svoje živote i čekati neke bolje dane. Stoga je neophodno tragati za pravednijim rješenjima unutar postojećeg sistema, nesumnjivo nepravednog. Pravo na dostojanstven rad predstavlja jedan od najrealnijih puteva ka tim pravednijim rješenjima. Rješavanjem pitanja kao što su kreiranje radnih mjesta, pravednija raspodjela plata, organiziranje radnika, položaj žena i mladih... postavlja se temelj za kreiranje egalitarnog društva koje zadovoljava osnovne principe socijalne pravde i u kojem postoji materijalna osnova za osiguravanje socijalne zaštite za kategorije društva koje nisu u mogućnosti da rade i privređuju.

Pravo na dostojanstven rad može služiti kao idealan okvir za formuliranje zahtjeva za ostvarivanje prava i socijalne pravde u BiH, s obzirom da primjena principa prava na dostojanstven rad nudi odgovor na sve njene goruće probleme – diskriminaciju na radnom mjestu, nedostatak socijalne zaštite i sigurnosti na poslu te osiguravanje osoba koje nisu u stalnom i/ili formalnom radnom odnosu. Pravo na dostojanstven rad – mehanizam na koji se naša država već obavezala ratifikacijom konvencija MOR te je ono već dio našeg normativnog okvira – ne nudi ništa radikalno, ne postavlja nerealne zahtjeve niti od našeg radništva traži nešto drastično novo i nepoznato. Postavljajući individualne liberalne vrijednosti u kontekst grupnih normi, istovremeno prilagođavajući (eventualno) komunističko naslijeđe radnika novom ideološkom i ekonomskom okviru, ovo pravo pokazuje da tranzicioni procesi mogu poprimiti manje radikalni oblik i da istorijski kontinuiteti, o kojima govori npr. Boris Buden, nemaju samo negativne posljedice. Međunarodni pravni instrumenti, kakvo je pravo na dostojanstven rad, sugerišu da se promjena može dešavati u pravcu prihvatanja pozitivnih rješenja iz oba sistema, razvijajući društvo naklonjeno svim građanima podjednako, društvo aktivnih sudionika u političkim ali i ekonomskim procesima, ali i društvo koje otvara mogućnosti za uključivanje i drugih, do sada marginaliziranih grupa u sistem rada. Ostvarivanje uslova dostojanstvenog rada, u funkciji razvoja i inkluzije, doprinosi stvaranju pravednijeg ili barem znatno manje nepravednog društva.

LITERATURA:

Agencija za statistiku BiH, 2012. Socijalna zaštita 2006 – 2011. Tematski bilten 07. ISSN 7840-104X.

Agencija za statistiku BiH, 2013. *Saopštenje broj 3, godina VII*

Agencija za rad i zapošljavanje BiH, 2013. Tabelarni pregled evidentirane nezaposlenosti. URL: <http://arz.gov.ba/statistika/tabelarno/default.aspx?id=266&langTag=bs-BA> [pristupljeno 23.12.2013.]

Batt, J., 2007. *The Western Balkans, Developments in Central and East European Politics*, str.1- 20.

Ekman, J., 2009. Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analysing Hybrid Regimes. *International Politics Science Review* 30 (1), str. 7-31.

Demir, E., 2011. *Union Organizing: A Prerequisite for Decent Work in Bosnia and Herzegovina*. Solidar, Briefing #36

Ethos Institute, 2011. *Business and Human Rights from Decent Work Perspective*. Ethos Institute Sao Paolo.

Federalni zavod za zapošljavanje, 2009. Radni vijek na crno. CIN. Dostupno na <http://fzzz.ba/vijesti/radni-vijek-na-crno> [pristupljeno 1.12. 2013.]

Ghai, D., 2003. Decent Work: Concept And Indicators, *International Labour Review* 142 (2), str: 113-145.

Glas Brotnja, 2013., Sindikat BiH upozorava: Izmjene Zakona o radu rizične su po radnička prava! Dostupno na: <http://glasbrotnja.net/vijesti/bosna-i-hercegovina/sindikat-bih-upozorava-izmjene-zakona-o-radu-rizicne-su-po-radnicka-prava> [pristupljeno 08.12.2013.]

HelpAge International, 2009. *Working for life: making decent work and pensions a reality for older people*. HelpAge International.

International Labour Organization, 2002. *Report VI: Decent work and the informal economy*. International Labour Office Geneva.

International Labour Organization, 2012. *Decent Work Indicators: Concepts and Definitions*. ILO manual. International Labour Office Geneva.

International Labour Organization, 1999. *Report of the Director-General: Decent Work*. 87th Session, International Labour Office Geneva.. Dostupno na: www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc87/rep-i.htm [pristupljeno 24.09. 2013.]

ILO, 2007. Decent Work Agenda, Dostupno na: <http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/decent-work-agenda/lang--en/index.htm> [pristupljeno 07. 09.2013.]

ILO, 1930., stupilo na snagu 1932. C029 – Forced Labour Convention No. 29. *Convention concerning Forced or Compulsory Labour*.

Jenson, J., 2010. *Defining and Measuring Social Cohesion*. UNRISD and Commonwealth Secretariat.

Krželj, M. i Baljak, Z., 2010. *Preliminarni izvještaj o stanju radničkih prava Kantoni 8 i 10*. Centar za građansku suradnju Livno.

Kuzmanović, S., 2013. HRT Radio (objavljeno 05.12. 2013.) Dostupno na: <http://radio.hrt.hr/clanak/prosvjedi-protiv-zakona-o-radu/32368/> [pristupljeno 08. 12.2013.]

MacNaughton, G. i Frey, D., 2011. Decent Work for All: A holistic Human Rights Approach. *American University International Law Review*.

International Trade Union Confederation, 2007. *Mini Action Guide on Decent Work*.

Obradović, N., 2010. *ZAŠTITA PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI Dva pravna istraživanja o procjeni razine usklađenosti domaćih zakonodavstava i prakse sa važećim međunarodnim standardima*, MPDL.

Ramet, S., 1996., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Westview Press Colorado.

Rosenberg, R., 2010. *Trafficking of Adult Men in Europe and Eurasia Region*. USAID.

Salazar-Xirinach, J.M., 2008. *Decent work for sustainable development in the era of globalization – Summary version*, izvještaj ILO za UNCTAD XII.

Skrivankova, K., 2010. *Between decent work and forced labour: examining the continuum of exploitation*. JRF programme paper: Forced Labour. Joseph Rowntree Foundation.

Solidar, 2012. *Making the System Work: Ensuring Decent Work and Quality Jobs in the Western Balkans*. Odgovorna urednica: Conny Reuter, urednice: Iva Zelić i Maurice Claassens.

SuGLAS, Novembar 2011. SuGLAS: Javno informativno glasilo Sindikata radnika trgovine i uslužnih djelatnosti STBiH, br. 9.

Štiblar, F., 2007. *The Balkan Conflict and its Solutions: Creating Conditions for Peace, Stability and Development in the Western Balkans*, Litera Scripta MANET.

UNDP, 2013. *Ruralni razvoj u Bosni i Hercegovini: mit i realnost*. Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2013. godinu .

UNFPA. *HIV/AIDS, Gender and Sex Work*. UNAIDS Inter-Agency Task Team on Gender and HIV/AIDS. Dostupno na: www.unfpa.org/hiv/docs/factsheet_genderwork.pdf [pristupljeno 15.04. 2013.]

United Nations, Economic and Social Council, 2005. *General Comment 18 on Article 6 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Committee on Economic, Social and Cultural Rights.

Vijeće ministara BiH, 2004. *Inicijalni izvještaj o primjeni Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima za period od 1993 – 2003*.

0 autori

Ena Bavčić rođena je u Sarajevu 1985. godine, gdje je završila Fakultet socijalnog rada i magistrirala na studiju ljudskih prava i demokratije. Autorica je kratkog dokumentarnog filma *Ostali* koji je producirao Kratkofil Punch, Banja Luka. Objavila je dva teksta na temu politika identiteta i pitanja 'Ostalih' u BiH; u političkom magazinu MALMOE (Beč, Austrija), te na portalu Udruge za ljudska prava i slobodu govora CenzuraPlus, Hrvatska.

SIROMAŠTVO – SMRT OTPORA

Usudimo li se govoreći o Bosni i Hercegovini upotrijebiti sintagmu radnički otpor i, ako da, što ona znači? Drugim riječima, ima li ikakva transformativnog naboja u svim onim skupinama radnika, ako oni to uopće jesu, koje svakodnevno susrećemo na ulicama naših gradova? Ili su svi oni tek krik dubokog očajja i još jedan bh. paradoks: zemlja prevarenih i poniženih radnika istovremeno je zemlja bez radništva kao subjekta društvene promjene.

*Sloboda je saznanje nužnosti.
Engels*

Jugoslavija krajem osamdesetih prošlog vijeka bila je bitno drugačija od Jugoslavije koja je nakon Drugog svjetskog rata s pjesmom zakoračila u ubranu industrijalizaciju. Moglo bi se reći da Jugoslavija na kraju svog postojanja nije bila ni sjena one zamišljene Jugoslavije, s obzirom da su u zadnjoj dekadi tzv. zajedničke države razlike između njene najrazvijenije republike – Slovenije – i najnerazvijenije pokrajine – Kosova – bile veće nego 1945. godine. Promjenama pokrenutim 1989. godine prethodila je višegodišnja ekonomska ali i strukturalna kriza. Recesija sedamdesetih godina nije zaobišla ni Jugoslaviju, koja je u svjetski ekonomsko-finanjski sektor bila uključena – za jednu zemlju socijalističkog sistema – u znatno većoj mjeri no se to sad zna i može pretpostaviti. Produblivanje krize odrazilo se i na zaposlenost te je u to vrijeme zabilježen porast nezaposlenosti od oko 13%, što je više no u bilo kojoj zemlji tadašnje Istočne Evrope. Jedna od posljedica bio je i izvoz radne snage: gotovo cijeli milijun radno sposobnih Jugoslavena tad emigrira u zemlje Zapadne Evrope.

Upravo osamdesetih, u vrijeme najdublje krize, „državni sektor prestaje da pomaže društvenu pokretljivost, porodica i mesto porekla počinju da dobijaju na važnosti kao način distribucije socijalnih usluga i sticanja radnog mesta” (Musić, 2011:97) U takvoj situaciji, međutim, radništvo nije pasivno iako je Ustav iz 1974. godine znatno doprinio daljnjoj političkoj instrumentalizaciji radničke klase. Tako su 1980. godine zabilježena ukupno 253 štrajka s ukupno 13.504 učesnika, a već 1983. godine 336 štrajkova u kojima učestvuju 21.776 radnika. Godine 1988. širom zemlje se dešava ukupno 1.851 štrajkova a broj njihovih učesnika penje na 386.123. (Fočo, 1989:6) Tako je Jugoslavija, pred svoj raspad, po broju obustava rada dospjela u sami vrh Evrope.

Ovi podaci pobijaju teze istraživača po kojima ni unutar jugoslavenskog modela socijalizma, kao relaksiranijeg i liberalnijeg, *nije* postojao prostor za autonomnu političku inicijativu i građanima nije bila dopuštena nikakva vanpartijska politička akcija. Tako Stephen Crowley i David Ost, polazeći od resorno-mobilizacijske teorije društvenih pokreta, tvrde da su radnici u komunizmu znatno zaostajali za radnicima u Zapadnoj Europi jer nisu postojali kanali komunikacije među fabričkim kadrovima i partijskim činovnicima, ali i zbog dominacije partije nad sindikatom koji Crowley i Ost prikazuju kao tijelo bez značajnijeg utjecaja na radnike i bez mobilizacijskog potencijala. Ako to možda i stoji za sindikate (vidjeti tekst B. Buljubašić u ovom izdanju), istraživači nemarno prenebregavaju djelovanje radničkih savjeta i specifičnost jugoslavenskog samoupravljačkog socijalizma.

Međutim, Jugoslavija je u tom trenutku već na pragu radikalne transformacije društva. Godine 1989. Savezno izvršno vijeće na čelu Antom Markovićem donosi novi zakon o poduzećima kojim se, po prvi put nakon Drugog svjetskog rata, pred zakonom izjednačava

društvu, državnu i privatnu svojinu. Godinu dana kasnije usvaja se i Zakon o privatizaciji. Time se pokreću korjenite društvene promjene i bitno mijenja uloga i položaj radništva. Država se, međutim, raspada; Bosna i Hercegovina (BiH) biva gurnuta u rat koji će bitno utjecati na tok tranzicije započete u Jugoslaviji.

Poslijeratna tranzicija i iščeznuće radničkog otpora

Devedesetih godina u BiH radništvo kao društvena snaga i politički subjekt uzmiče pred nacionalnim korpusima. Klasna svijest ustupa pred nacionalnim identitetom koji se pokazuje kao identitet s velikim mobilizacijskim potencijalom, međutim to nije bio uzrok preobrazbe radništva. Uzrok je materijalan a ne simbolički. Naime, kada se po povratku sa ratišta trebalo vratiti svakodnevici i možda ponovo zauzeti svoje mjesto u procesu proizvodnje, postaje očigledno da dobar dio pučanstva izostaje iz bilo kakve proizvodnje tj. ostaje bez dotadašnjih radnih mjesta. Dobro dio pučanstva pretvara se u masu koja samo postoji na historijskoj sceni, bez pristupa političkoj i ekonomskoj moći. Iščezava solidarnost kao dinamična relacija unutar klase koja podrazumijeva identitarnu distancu ali situacijsku bliskost, tj. odgovornost a ne sentiment; zamjenjuje ju pripadnost zasnovana na homogenosti. Za razliku od nacionalnog identiteta, klasna pozicija je pozicija u proizvodnji pa samim tim igra i bitno drugačiju društvenu ulogu. Lakonski rečeno, nacija proizlazi iz *biti*, a klasa iz *raditi*.

Tijekom tog burnog razdoblja konstituiranja države tri etnonacije ne dolazi do poništenja privatizacije izvršene gotovo preko noći i uglavnom na štetu radnika. Nitko nije priznao da su učinjene greške i da je šteta nanesena čitavim generacijama, niti su se pogreške pokušavale sistemski ispraviti. Oni koji su na njih najviše ukazivali – radnici u privatiziranim poduzećima – ostali su prevareni ili čak pravno gonjeni zbog ometanja privatizacije, stečajne nagodbe ili obrane stečenih prava. Sindikati su, u službi političkih elita, fragmentirani i pacifizirani, radničkim savjetima se ni ime ne spominje, a zakonima se uporno fleksibilizira radne uvjete. (Vidjeti rad E. Bavčić u ovom izdanju.) Tako je bosanskohercegovačko društvo postalo ovisno o finansijskom kapitalu te prijenosima novca migrantskih radnika (2008. godine udio novčanih pošiljki u BDP-u iznosi 14,8%). Pregovaračke pozicije su u međuvremenu u potpunosti izgubljene, a ljudi su danas prisiljeni raditi za mnogo nižu nadnicu i uz veoma lošu ili nikakvu socijalnu skrb. Radnici masovno ostaju bez radnih mjesta i postaju suvišni ljudi koji danas moraju prihvatiti poslove bez odgovarajuće naknade i bez sindikalne zaštite te pristati na razne nezakonske, kao i zakonske ali izričito proturadničke norme.

Obustave rada u takvoj situaciji djeluju apsurdno, u praznim halama tvornica koje i tako ne rade jer ih se nije kupilo da bi proizvodile nego da bi im imovina bila rasprodana. U masi ojađenih, protesti na ulice izvide tek izolovane grupe. Kako piše Badiou, iz tih epizoda otpora – koji to nije – „nije [se] izrodilo nikakvo novo promišljanje politike u masovnom obimu, nikakav novi rečnik nije proizašao iz retorike protesta, a sindikalni šefovi su nas konačno ubedili da moramo da sačekamo – izbore”. (Baš kako su nas ovdje tijekom tzv. Bebolucije savjetovali naši političari: da pričekamo izbore.)

Masa na mjestu subjekta

Polazeći sa marksističke pozicije, koncepcija klasne borbe prije svega podrazumijeva vođenje računa o onima koji nemaju ni onoliko koliko u datom trenu imaju zaposleni, a onda i uvažavanje problema sa kojima se na radnom mjestu susreću zaposleni. Ali ko bi o tome vodio računa ako je nezaposlenih preko 40%? Takva razina nezaposlenosti izravno ugrožava i malobrojne zaposlene – postojanje onoga što je Marx nazvao *rezervnom armijom rada* pogubno je po bilo kakvu pregovaračku poziciju. Siromaštvo razara samo tkivo društva, parcelizirajući ga na politički beznačajne skupine. Zaposleni se ne mogu solidarizirati s nezaposlenima jer u njima vide prijetnju ili, u najmanju ruku, proračunski teret koji pada na njihova pleća. Nezaposleni se sa zaposlenima ne mogu solidarizirati jer u njihovoj društveno-ekonomskoj poziciji ne vide nikakve sličnosti sa svojom, a k tome i praksa zapošljavanja po pripadnosti

klanovima i političkim opcijama stvara jaz između onih u sustavu i onih van njega. Uz sve to, ni oni zaposleni nisu jedinstveni jer su mnogi među njima zaposleni tek nominalno, a zapravo godinama nisu plaćeni i životare na marginama državnog proračuna.

Radništvo je tako od politički aktivnog subjekta postalo amorfna masa malih interesnih skupina, međusobno indiferentnih ili antagoniziranih, a kao takvo ne može artikulirati otpor niti pitanja socijalne pravde značajna za cjelokupno društvo. Pozivi na rješavanje općih socijalnih pitanja u BiH gotovo po pravilu izostaju, a kada se, tu i tamo, i uputi neki zahtjev – na državnoj razini ne postoji institucionalni kapacitet za bilo što osim održavanja administracije na životu. Ni zaposleni ni nezaposleni zapravo nisu društvena klasa, nisu radništvo, već – sirotinja. Marx jest ukazao na to da je siromaštvo samo po sebi političko pitanje, no još je Francuska revolucija demonstrirala da siromašni mogu biti motor promjena ali ne i konstituirajuća snaga društva. Kako kaže Hannah Arendt u svojoj knjizi o revoluciji, „siromaštvo je za čovjeka nedostojanstveno jer ga njegova bijeda stavlja pod apsolutnu, neprekidnu prisilu čisto tjelesnog, dakle pod nužnost dobro poznatu svim ljudima, bogatim i siromašnim, iz njihovih najvlastitijih i najintimnijih iskustava, nezavisno od svake spekulacije. Pod diktatom te nužnosti mnoštvo siromašnih priteklo je u pomoć Francuskoj revoluciji, podsticalo ju, guralo naprijed da bi ju, na kraju, pokopalo pritiskajući je svojom nevoljom“.

Vođeni partikularnim interesima, ideologijom slobodnog društva, ali i golim strahom, stanovnici Bosne i Hercegovine ne uspijevaju artikulirati politička pitanja niti uspijevaju razviti solidarnost. Solidarnost, međutim, predstavlja osnovni princip političke socijalizacije i ključni preduvjet političke borbe.

O autoru

Luka Čuljak, rođen 1989. godine, studira komparativnu književnost. Zanima se za političku filozofiju i kritiku kulture. Živi na relaciji Prozor – Sarajevo – Zagreb.

ZABORAVLJENI

BILEĆA (2012.)
BRANIMIR PRIJAK

NA RUBOVIMA USTROJA: NEVIDLJIVI ČLANOVI DRUŠTVA

Rad problematizira praksu i principe distributivnog modela socijalne pravde na temelju distinkcije između ekonomskog, političkog i društvenog članstva a u kontekstu globalnih migracija. Pitanje je do koje je mjere distributivna pravda primjenjiva na nove sisteme članstva i nove oblike ekonomske radne mobilizacije, te da li je pozicija ilegalnih imigranata ključna za ekonomsku održivost globalnog tržišta.

Neuspjeh pokušaja suverene države da održi čvrste granice između građana i negrađana, članova i nečlanova zajednice, ogleda se u činjenici da ilegalni / nedokumentovani imigranti djeluju kao jedna od razvojnih poluga cjelokupnog društva. Pozicija migrantskih radnika, kao ekonomske snage koja izbija sa margine recipijentskog društva a dolazi iz drugih državnih i društvenih zajednica, dovodi u pitanje postavku socijalne pravde kao raspodjele dobara unutar države. Naime, primjena distributivnog modela socijalne pravde u suverenoj državi podrazumijeva uključivanje članova a isključivanje neformalnih ili nepriznatih članova društva.

Pitanje imigranata nerijetko se postavlja kao kontroverzno političko pitanje, što je u samom temelju pogrešno. Teoretiziranje o nečlanovima zajednice isključivo iz perspektive politike svojstveno je projektu koji je u savremenom svijetu sve češće na kušnji, naime suverenoj državi koja ima pravo da regrutuje ili zabrani pristup zajednici, i tom privilegijom nadzire, štiti i brani punopravne članove zajednice.

Westphalski koncept države počiva na fundamentalnoj nejednakosti građana i negrađana. Naime, moć suverene države temelji se na zaštiti koju pruža svojim građanima a koja se, između ostalog, kanališe kroz nacionalni identitet. Identitet i identitarna skupina definišu se u odnosu na neku drugačijost, nerijetko u odnosu na drugačijost doseljenika. Iako imigranti naspram države uspostavljaju *neki* odnos, on je uglavnom neizvjestan i nestalan a prava imigranata su ograničena – za tzv. ilegalne doseljenike zapravo nepostojeća. Oni su u potpunosti isključeni iz institucionalnog i normativnog okvira, osim u smislu administriranja, a i to u svrhu njihovog otklanjanja iz nacionalnog korpusa.

Ovakva hijerarhija članstva¹⁶ utemeljuje socijalnu nepravdu kao svakodnevnu praksu države spram migranata. Paradoksalno, „pravda” i „pravednost” institucionaliziraju se kroz kanal koji stimulise nepravdu, kroz ogoljeno i redukovano političko članstvo gdje se politika poistovjećuje s administracijom.

Do koje mjere političko članstvo izraslo iz same ideje suverene države perpetuirati nepravdu? Da li ono, ovako poimano i u vremenu sveprisutnih međunarodnih migracija, može ostati presudno za koncept i principe socijalne pravde? U periodu najvećeg raspona međunarodne radne migracije (Castells, Miller, 2003:6) i nikad većeg uticaja globalnih ekonomskih odnosa na ekonomije država,

16) Jordan i Düvell (2003.) terminom članstvo označavaju inkluziju u bilo koju zajednicu sposobnu da svojim članovima osigura društvena dobra, usluge i prava.

ne može se zanemariti narastajući značaj *ekonomskog članstva* kao bitnog elementa lokalne ali i globalne / međunarodne zajednice. U periodu stalne nestabilnosti, neizvjesnosti i nesigurnih političkih granica, sistem članstva u znatnoj mjeri određuju globalni ekonomski odnosi. Dominacija tržišnih nad svim drugim odnosima čini političke granice znatno fleksibilnijim i usklađuje ih s ekonomskim rezonom, za razliku od *raison d'état* suverenih država koje i same pristaju biti podanice tržišne paradigme, prodavci i kupci na pijaci kapitalizmu nužne „jeftine“ radne snage.

Upravo ekonomsko članstvo ima presudan uticaj na ustroj socijalne pravde, ili nepravde. Distributivni koncept socijalne pravde supstancijalno, ako ne normativno, počiva na ekonomskom članstvu koje prije svega podrazumijeva učešće u generisanju dobara zajednice, ali i u raspodjeli dobara zajednice kao i rashoda održavanja zajednice (Jordan, Düvel, 2003:52). Iako socijalna pravda zasnovana na raspodjeli i alokaciji društvenih resursa, načinu raspodjele i ulozi države (Miller, 2003:11) značajno ovisi o ekonomskom članstvu, pri definisanju skupine koja uživa pravo na socijalnu pravdu kriterij je nerijetko isključivo političko, a ne i ekonomsko članstvo. Političko nečlanstvo ilegalnih imigranata, koji pri tome jesu ekonomski članovi, dakle, nužno podrazumijeva njihovu isključenost iz uživanja plodova socijalne pravde, iz čega slijedi da socijalna pravda zasnovana isključivo na političkom članstvu ne može biti adekvatan model, jer oni koji učestvuju u proizvodnji dobara ne učestvuju u njihovoj preraspodjeli.

Ekonomsko članstvo, međutim, nije dovoljno da ospori pravednost i pravičnost poretka utoliko što se smatra da učesnici u ekonomskim transakcijama – politički nečlanovi kao i politički članovi, profitiraju po zakonima slobodnog tržišta i kapitalističke ekonomije, te tako nisu zakinuti za plodove svog rada. Autonomija normativnih sistema legitimizacije ekonomske i političke sfere priječi osporavanje jedne sfere zbivanjima u drugoj.

No struktura članstva u zajednici (srećom) nije binarna i možda upravo treća kategorija ukazuje na alternativu poretku nepravednom u samoj ideji. Pored dominacije političkog članstva u političkoj sferi suverene države i sve značajnijeg ekonomskog članstva pod okriljem globalizacije i slobodnog tržišta, društvo i zajednica razvijaju vlastitu, lokalnu dinamiku, kreirajući tako *društveno članstvo* u svakodnevnim relacijama unutar zajednice, gdje je formalno, administrativno članstvo najmanje bitno. Društveno članstvo ne znači nužno pripadnost i poistovjećivanje sa određenom kulturom, niti prepoznavanje u smislu koji se podrazumijeva pod *priznavanjem grupe*. Naprotiv, društveno članstvo podrazumijeva dinamiku zajednice, poziciju spram drugih članova zajednice, ali istovremeno i ekonomsku i kulturnu i političku razmjenu, protivno proklamovanoj autonomiji tih sfera, što dugoročno stvara mehanizme za nove forme društvene solidarnosti, mijenjajući tako i same principe na kojima počivaju granice socijalne pravde.

Paradigma preraspodjele i političko članstvo

U pitanjima socijalne pravde dominantna paradigma i dalje je – preraspodjela. Distributivna pravda je jako širok pojam, ideja koja prožima cijeli svijet spoznajnih dobara: „Ideja distributivne pravde jednako je povezana sa egzistencijom, radom i posjedovanjem kao i sa proizvodnjom i konzumiranjem“ (Walzer, 1983:3) U tom smislu ideja distributivne pravde podjednako ima veze sa „biti“ i „raditi“ kao i sa proizvodnjom i potrošnjom. Jednako je povezana sa identitetom i statusom kao i sa zemljištem, kapitalom i privatnim vlasništvom. (ibidem:6) I samo članstvo je tako primarno dobro koje unutar zajednice distribuiramo jedni drugima (ibidem:31). Dakle, članstvo je – kao takvo – *usvojeno* kao društveno dobro i konotira svojevrsna društvena značenja u datim okvirima zajednice.

U postavkama okvira suverene nacionalne države, političko članstvo nije ostvarivo bez državljanstva i formalne državne pripadnosti. Političko članstvo podrazumijevalo bi participaciju, djelovanje i građanske vrline. (Jordan, Düvell, 2003:52) Princip je jednostavan i isključiv – biti državljanin u političkoj imaginaciji moderne države znači uživati mogućnost učestvovanja u preraspodjeli: „svaki punopravan član društva ima određena prava i dužnosti koje ga definiraju kao građanina“. (Miller, 2003:237)

Krenuvši od Rawlsove teorije i njegove pretpostavke društva kao pravičnog sistema društvenih odnosa između jednakih i slobodnih građana koji uživaju jednake slobode i jednake mogućnosti, usredotočeni smo na način preraspodjele društvenih dobara. Pravednost je pravičnost i jednakost, a svaka potencijalna nejednakost mora biti od najveće koristi za najugroženije članove društva. (Rawls, 2000:5) Teorija pravičnosti, kao i mnoge teorije proizašle iz dijaloga sa njom, uglavnom izostavljaju segment primjenjivosti na one koji nisu članovi zajednice. U distributivnom konceptu socijalne pravde, njenoj djelomičnoj implementaciji i, na kraju, njenom reprodukcijom nejednakosti i nepravdi, selekcija članova odvija se po principima političkog, administrativnog i formalnog članstva – prema državljanstvu.

U definicijama ljudskih odnosa i njihovoj refleksiji na socijalnu pravdu, Miller, između ostalog, navodi *državljanstvo* kao odrednicu članstva u političkim tokovima društva moderne liberalne demokratije. Međutim, prema Milleru, državljani nisu povezani samo preko svoje zajednice (*solidarna zajednica*) i instrumentalnim interesima (*materijalna dobra*), nego i preko svojih sugrađana. Kako kaže Walzer, naše mjesto u ekonomiji, naš status u političkom ustroju, naš ugled i materijalno stanje dolaze, prije svega, od drugih ljudi. (Walzer, 1983:3) Ali ako je za formiranje grupe ključan samo jedan oblik članstva, tj. ako jedan vid članstva određuje sve ostalo, dolazimo do funkcionalne neprimjenjivosti *jednakosti*.

Kako navodi Fraserova, u argumentovanju različitih oblika ili prioriteta socijalne pravde često se odgovara na pitanje „šta?“ – tj. šta se računa kao pravedno uspostavljanje društvenih odnosa, nerijetko izostavljajući odgovor na pitanje „nad kime?“. U kontekstu suverene države, odgovor se nedvosmisleno odnosi na – državljane. Ni Fraserova, iako na taj problem upućuje u samom okviru socijalne pravde, ne ulazi dublje u problematiku članstva u raspodjelnom segmentu pravde. Naprotiv, i ona se fokusira na *predstavljanje*, smatrajući da je članstvo u političkoj zajednici prije svega problem isključivanja iz reprezentativnog uzorka zajednice. Iako Fraserova pronalazi uporište u recipročnom odnosu reprezentativnosti i raspodjele, ne uspijeva pomjeriti koncept članstva iz političke dimenzije. (Fraser, 1997.)

Dominaciju i historijsku ukorijenjenost državljanstva kao kategorije političkog članstva – ali i vrhovnog kriterija definisanja svih prava i obaveza – nije uspjela razbiti ni sveprisutna transnacionalna, globalna, kosmopolitska teorija, prije svega zato što i sama koristi pojmove koji uključuju državljanstvo – *transnacionalno, globalno državljanstvo, kosmopolitski građanin* i slično. No, inicijative kao međunarodni pravni sistemi, međunarodno tržište i masovne radne migracije sigurno su bar donekle uzdrmale koncept državljanstva te samim tim pokrenule pitanje primjenjivosti distributivnog koncepta socijalne pravde isključivo na političko članstvo. Dakle, državljanstvo – sa jedne strane – možemo razumjeti kao pravni status pojedinca u odnosu na državu (Bauböck 2010:2), a onda bi socijalna pravda u smislu jednake raspodjele dobara sezala do svih pravnih statusa. Ovakav princip podrazumijeva lagodnu „jednostavnu jednakost“ čije otjelovljenje za sobom povlači niz restriktivnih mjera od kojih je ključna – uspostavljanje čvrstih i jasno definisanih granica, odnosno kriterija dodjele statusa.

S druge strane, navirući talas ljudi bez statusa nosi nova pitanja a svaki pokušaj odgovora neminovno vodi prvoj rečenici Jordanove i Duvellove knjige o migracijama: „*Novi svjetski poredak potpuno je pogrešan*“. Tragedija u blizini Lampeduse – nedavna masovna pogibija stotina afričkih imigranata na južnoj obali Italije – zapravo je svakodnevnica svijeta. A ipak ilegalna imigracija na evropskim obalama nije stavka na dnevnom redu nositelja dužnosti i pokretača mehanizma raspodjele prava. Naprotiv, vijest o tragediji koja je zadesila ove imigrante donijela je tek kratkotrajan šok „poretku pravnih statusa“.

Međutim, u pozadini toga što se predstavlja kao bezbjednosno i administrativno pitanje, odnosno pitanje dodjele ili uskraćivanja političkog članstva kroz dodjelu ili uskraćivanje pravnog statusa, krije se ekonomski mehanizam koji bi svima trebao biti vrlo uočljiv. Već odavno evropskoj ekonomiji u ogromnoj mjeri doprinose upravo ilegalni, polulegalni, kvazilegalni i legalni (s rokom upotrebe!)

imigranti koji se zapošljavaju kao niskokvalifikovana radna snaga. Asimilirani u neformalno članstvo, a u ekonomskom sektoru sivo-bijelog tržišta brojčano značajni, oni istovremeno održavaju usko ograničenu zajednicu političkog članstva. U svom pokušaju *razumijevanja sadašnjice*, Peter Wagner problematiku nelegalnih migracija opisuje kao oduvijek prisutnu metodu snabdijevanja zajednice dodatnim bonusima, jer unatoč činjenici da su „za većinu ljudi na svijetu legalne migracije u Evropu ekstremno otežane, ako ne i nemoguće“, oni u Evropu i dalje ulaze ilegalno čak i kad je to opasno po život, jer „jedin[u] nad[u] za sigurniju budućnost [vide] unutar evropskih granica“. (2012:104)

Wagner predočava neke od najuočljivijih simptoma socijalne nepravde u čijem je korijenu politička nepravda prihvaćena kao jedini racionalan osnov političkog poretka. Riječ je o postojećoj praksi zatvorenog i usko definisanog koncepta političkog članstva, sa jedne, i simultanom uvođenju fleksibilnih i otvorenih ekonomskih granica sa druge strane. Ova praksa ne samo da je nepravedna nego udara na same temelje samopoiimanja modernog društva. Naime, ilegalni imigranti su ekonomski Evropejci bez državljanstva i sigurnosti da će ga ostvariti, a modernost se od nemodernih postavki najviše razlikuje po tome što odbacuje ropstvo, dakle „rješavanje ekonomskih pitanja preko nedržavljana“. (2012:105) Da bi demonstrirao raskorak između modernih praksi i načina na koji sebe vide moderna društva, Wagner daje kratki historijski pregled socijalnih nepravdi u zadovoljavanju materijalnih potreba modernog društva. Uočava se da su kroz posljednja dva stoljeća većinu poslova u zadovoljavanju materijalnih potreba društva izvodili nedržavljeni. Evropa je u devetnaestom stoljeću rješavala materijalna pitanja kroz radnike koji nisu imali pravo glasa, dok su se Sjedinjene Američke Države i Brazil oslanjali na robove. Do polovine dvadesetog stoljeća mnoge zemlje tzv. modernog svijeta žive od kolonijalne eksploatacije koja poslije biva zamijenjena nametanjem tržišnih uslova novim državama. Danas se sve navedeno sažima u masovnim imigracijama ljudi koji nisu, niti će lako postati, državljani zemalja koje ih primaju (2012:105), što znači da se tim ljudima uskraćuje učešće u političkim procesima ili, direktnije, politička moć.

Kad je riječ o demokratiji, politička moć bi u teoriji bila dominantno dobro koje članovi pretvaraju u druga dobra, po svom nahođenju. Politička moć ima upotrebnu vrijednost i uspostavljanje monopola nad njom ugrožava učešće nekih članova zajednice u raspodjeli ostalih društvenih dobara. Najefikasniji način potčinjavanja pojedinaca i grupa često je uskraćivanje političke moći, u smislu učešća u donošenju političkih odluka; a to pravo se uskraćuje onima kojima je uskraćeno političko članstvo. Dakle, to ne samo da znači da nečlanovi nemaju uticaja na donošenje odluka značajnih za zajednicu u cjelini (dakle i njih same) nego da ni taj svoj status uskraćenog članstva ne mogu promijeniti koristeći političke kanale države. Ti politički nečlanovi istovremeno igraju ključne uloge u ekonomskom opstanku državnih zajednica koje ih odbacuju. (Walzer, 1983:56-59)

Ekonomski članovi bez političke participacije

*Jer novac sipi preko svih granica – i to je primarna forma ilegalnih imigracija;
gdje ju tačno zaustaviti pitanje je iskustva koliko i principa.
Neuspjeh da ju se zaustavi u nekoj razumnoj tački
ostaviće snažne posljedice u čitavom spektru distribucije (Walzer, 1983:22)*

Postojeća *globalizacija migracija* i njihova sve jača politizacija kroz unutarnje politike, bilateralne i regionalne odnose te politike nacionalne sigurnosti nerijetko izostavljaju bitan segment podzemnih, *neregularnih migracija*¹⁷ kao važan faktor doprinosa ekonomiji, i to posebno evropskoj. (Wagner, 2012:104) U tom smislu izazov državnom suverenitetu ne dolazi od ubrzanih i pojačanih migracija kao zasebnog jednoznačnog fenomena već od političke ekonomije koja praktično *zahtijeva* rast broja imigranata. Jer

17) Po Preporuci Generalne Skupštine UN-a, termin „ilegalna migracija“ treba zamijeniti terminom „nedokumentovana ili neregularna migracija“ (Frigo, 2011:31) Nedokumentovani imigrant: imigrant koji uđe u državu bez potrebnih dokumenata, na neregularan način; imigranti koju uđu u državu na regularan način, ali ostanu duže nego što im je dozvoljeno.

migracije nikad nisu izolovan fenomen, one dolaze sa kretanjem dobara i kapitala (Castles, Miller, 2003:5); imigracije se ne tiču izolovane odluke već zahtijevaju kolektivnu akciju i određenu vrstu društvenog angažmana. Izvan postojećih politika i bilateralnih suradnji postoje tihe migracije, masovne ali neprimjećene. Manifestuju se pojavom „nedokumentovanih migranata” u zajednicama. Po navodima Castlesa i Millera, ovako masovne neregularne (nedokumentovane) migracije vjerovatno nisu postojale nikad dosad. Paradoksalno, istovremeno je riječ o dobu pojačanih mjera prevencije (2003:2).

Te migracije, kao značajan ekonomski faktor, otvaraju pitanje jednog drugog oblika članstva, ekonomskog. Stanje apatrida ne znači nužno isključenost iz svih distributivnih odnosa. Primjera radi, tržište je jednako otvoreno svim pridošlicama. Međutim, nečlanovi su na tom tržištu izloženi nesigurnosti. Dakle, iako učestvuju u razmjeni dobara, oni nemaju udjela u raspodjeli dobara. Uskraćeni za institucionalna prava, bez sigurnosti i skrbi zajednice, nečlanovima se ne garantuju nikakvi aspekti socijalne zaštite i konstantno im prijeti potencijalno isključenje. U slučaju ilegalnih imigranata, gdje se dva članstva, političko i ekonomsko, nikad ne podudaraju, intenzivno učešće u ekonomskoj sferi politički i pravno ne znači ništa, a socijalno znači izloženost svim vrstama eksploatacije.

Štaviše, ogromne razmjere ekonomskog učešća nedokumentovanih imigranata sistematski se zataškavaju antimigrantskim politikama, kriminalizacijom imigranata, te retorikom crnog tržišta i podzemne ekonomije. Ako u tragičnom slučaju pogibije afričkih migranata kod Lampeduse analiziramo medijske naslove za vrijeme potrage za utopljenicima i netom nakon što se ta vijest trivializirala u javnosti, primijetimo da se pod ključnim riječima „imigranti” i „Lampedusa” priče uglavnom odnose na kriminalizaciju posrednika u slučaju trgovine ljudima.¹⁸ Problem posrednika svakako zaslužuje poseban tretman; u ovom slučaju samo odvlači pažnju javnosti od statusa ilegalnih imigranata u zajednici i uloge i odgovornosti države u tom podzemnom miljeu. Posrednici, kao dio tog miljea, često su iz istih etničkih skupina kao i imigranti te – u odnosu na populaciju ciljane države – i sami na neki način autsajderi.

Migracije, globalno tržište i selektivno prihvatanje radne snage bez garancije političkog članstva svakako utječu na koncept socijalne pravde, naročito u užem shvatanju distribucije. Kako navodi Wagner, legalni i ilegalni imigranti često su najveći pridonositelji evropskom ekonomskom razvoju „ali mnogi ekonomski Evropljani nemaju i vjerovatno nikad neće imati pravno evropsko članstvo” (2012:104). Tako uporedo opstaju zatvoreni koncept političkog članstva i fleksibilne ekonomske granice. Posljedice takve asimetrije ogledaju se u ekonomskoj eksploataciji tržišno legalnih a politički ilegalnih imigranata, što direktno podriva principe pa i samu ideju socijalne pravde.

Sa druge strane, jačanje suvereniteta ili bar manifestacija instrumenata suvereniteta države još uvijek je metoda promocije sigurnosti, članstva i socijalne pravde prema kojima je stroga granična kontrola neophodna za unutrašnji i međunarodni red. Kroz prizmu ovog pristupa, imigranti su nerijetko prijetnja jer su *strano tijelo* u navodno homogenom naciju.

Međutim, imigranti su tu samo dio priče. Globalna ekonomija sa raznim vidovima mobilnosti razbija granice članstva. Jedan od očiglednih primjera jesu transnacionalne korporacije koje proizvode, prodaju i regrutuju radnike bez obzira na granice. Integracija u otvoreno tržište bitno utječe na transformaciju sistema članstva, a stari modeli jačanja suvereniteta države ne funkcionišu. Prema tome, tržište – a ne pritisak imigranata – diktira nove forme kosmopolitskog državljanstva ili, tačnije rečeno, kosmopolitskog nomadizma.

Kad je riječ o dominaciji tržišta i kompatibilnosti demokratije sa „rastapanjem” političkih granica (Bauman, 2011.), upitni su i kvalitet takve demokratije i samo značenje političkog članstva. U periodu stalne nestabilnosti, neizvjesnosti i nesigurnih političkih

18) Vidi primjer Somalijskog posrednika na <http://balkans.aljazeera.net/tag/lampedusa>. Funkcija etničkih posrednika u tretiranju ilegalnih imigranata svakako je tema koja zaslužuje posebnu pažnju, iz sasvim drugog ugla.

granica, sistemima članstva zajednice dominiraju globalni ekonomski odnosi. Pod kontrolom transnacionalnih subjekata, sredstva dominacije bivaju izmještena izvan zajednice. A unutar zajednica ona nekim subjektima nisu dostupna zato što nisu članovi. Kako sistem članstva zasnovan na ekonomskim odnosima postaje sve više transnacionalno kanalan, sve problematičnije biva političko članstvo, sa svim pravima i dužnostima. (Jordan, Düvell, 2003:61) Perspektiva države se mora prilagoditi, transformisati ili iznaći rješenja za nove okolnosti i kontekst međunarodnih organizacija i vodećih sila globalnog tržišta. Jer supstantivna prava u državnoj nadležnosti bivaju sve manje pouzdana kada se posmatra „strana ponude i potražnje“. U natjecanju koje zahtijeva „zapošljivost, poduzetništvo, mobilnost“ imigranti su nerijetko ugroženi. Često među „prvim suvišnim“, imigranti su primorani osloniti se na improvizaciju i strategije preživljavanja. Oni su izolirani iz društvenih sistema i isključeni iz raspodjele društvenih sredstava, ali istovremeno intenzivno sudjeluju u ekonomiji podzemlja koja, opet, na sebi svojstven način čini sastavni dio sistema i zadovoljava brojne ekonomske i materijalne potrebe ostatka zajednice. Prosto se nameće pitanje da li se ovdje radi o političkoj nemoći nad ekonomskom dominacijom ili pak o plodnoj političkoj suradnji sa tržištem. Naime, podzemna (siva) ekonomija u ovom slučaju ne podrazumijeva nešto što je izvan javnosti, javne ekonomije i živuće dinamike zajednice. Kako navodi Naylor, sintagma *podzemna ekonomija* od samog početka koristi se višeznačno: dvostruko je opterećena i dvostruko pogrešna. Sa jedne strane označava nešto što je „podzemno, neko je to sa razlogom zataškao“ (2004:131), a s druge ono što je navodno „međunarodna mreža crnih tržišta koju je moguće kontrolisati samo privatizacijom, porezima, radikalnim potezima“. (2004:132) Politizacija ovog koncepta ogromna je, a samim tim i prikazane (a u suštini nepristupačne) brojke, a zapravo je sam ovaj koncept prenapuhan.

U eseju *Uspon i pad podzemne ekonomije* Naylor ukazuje na zablude o podzemnim i paralelnim finansijskim kriminalnim tokovima jer zapravo postoji tek labava mreža nekoordiniranih aktivnosti različitih stupnjeva legalnosti i ilegalnosti. Ova mreža se stvara uglavnom kroz legalne i ilegalne transakcije jedne iste osobe, ali u različito vrijeme i u različitom omjeru. Prema tome, aktivnosti i akteri povezani su s legalnom i formalnom ekonomijom više nego što su povezani međusobno. Ono što se inače, kroz crno-bijelu sliku, predstavlja kao ilegalno i na rubu društva, zapravo podrazumijeva kontinuitet i dinamiku odnosa unutar samog društva (2004:142), a granica između legalnog i ilegalnog znatno je fleksibilnija i poroznija nego što se da zaključiti iz zvanične terminologije i retorike.

Ovaj realistični pogled na sivu ekonomiju jednostavno je argumentovati istim primjerima kojima se kriminaliziraju ilegalni imigranti. Naime, ako za primjer uzmemo tzv. etničke posrednike u procesu imigracije koji imaju riješen pravni status i unutar dotične države prijavljeno poduzetništvo, njihove se transakcije odvijaju formalno i neformalno. Ovo je npr. čest slučaj kod bh. migrantskih radnika u regionu i njihovog odnosa sa dijasporom jer najam radnika iz zemlje porijekla koji potom zarađuju „na crno“ uključuje i formalne i neformalne tokove ekonomije.

Imajući u vidu značaj ilegalne imigracije za ekonomije država, kroz legalne kao i kroz ilegalne kanale, i sve veći obim tih kretanja, već njihova dugogodišnja održivost upućuje na neophodnost alternativnog pristupa teoriji migracije koji *članstvo* poima kao sveobuhvatnu, političku i ekonomsku, inkluziju u bilo koju zajednicu. Zajednica kao takva ima svojevrstne sisteme članstva i svaki od njih podrazumijeva učešće u proizvodnji i raspodjeli društvenih dobara. Ipak, distribucija članstva kao društvenog dobra sprovodi se uglavnom državnim kanalima i u praksi podrazumijeva isključivo pravno-politički status – državljanstvo koje se nerijetko poklapa s većinskim nacionalnim identitetom. Upravo ta praksa perpetuiru nepravde, ali i podriva opstanak same zajednice.

Nevidljivi članovi društva

Uopšteno govoreći, imigranti su ljudi koji useljavaju, borave i ostaju u zemlji koja nije zemlja njihovog rođenja, nacionalnosti i prvobitnog prebivališta. (Frigo, 2011:31) Bez obzira na uzroke njihove migracije, na legalni ili ilegalni status, imigranti imaju mjesto u ekonomskom sistemu nove države; isključeni ili uključeni, dio su političkog ustroja i imaju određenu reputaciju u društvu

i materijalni status te uspostavljaju lične veze s državljanima i nedržavljanima. Članovi ili nečlanovi određene zajednice, bilo na legalan ili nedokumentovan način, imigranti su prisutni u sistemu članstva nužnošću ulančanih društvenih odnosa.

Specifičan slučaj bh. najamnih radnika u Sloveniji dobar je primjer da uskraćeno političko članstvo ne znači i odsustvo članstva u zajednici, tj. ne znači da članovi zajednice koji uživaju status državljana smatraju političko članstvo presudnim za zajednicu. U Sloveniji, naime, masovne demonstracije nevidljivih radnika i radnica svijeta nisu krenule iz domova npr. bh. migranata, nego iz društva koje gaji dugu tradiciju zajedničkog života sa istim tim migrantskim radnicima. Ova manifestacija nastala iz solidarnosti utemeljene na *društvenom* članstvu¹⁹ ukazuje na neophodnost transformativne politike u tretmanu migrantskih radnika. Jer, historijski gledano, bh. radnici našli su se u Sloveniji isključivo iz ekonomskih potreba, ali se njihova prisutnost, bez obzira na pravni status, usadila u društvo kao takvo. Dokaz je to što šira – nemigrantska – zajednica zahtijeva transformaciju kriterija, pa i poimanja političkog članstva.

Pojava novih sistema članstva, novih oblika mobilizacije i reorganizacije prividnih granica doprinosi nerelevantnosti postojećih političkih zajednica utemeljenih na dominaciji političkog članstva. Samim tim je doveden u pitanje i koncept distributivne pravde ograničen na raspodjelu isključivo među članovima zajednice. Naime, ako je i članstvo društveno dobro te ako, kako zagovara Walzer, različita društvena dobra zahtijevaju različite načine i principe raspodjele u skladu sa različitim shvatanjima raznih društvenih dobara i njihovih društvenih značenja, što je neizbježan rezultat historijskog i društvenog partikularizma (1983:6), koje je značenje dominantno ili presudno kad je riječ o članstvu? Drugim riječima, koje društveno značenje definira standard raspodjele članstva i da li možemo zadržati standarde utvrđene na temelju društvenih značenja dominantnih u 19. vijeku, kada počinje finale formiranja nacionalnih država? Da se nije desilo ništa drugo, nisu li promjene koje je društvima donijela dosad neviđena globalizacija ekonomije dovoljne za preispitivanje kriterija i normi na isti način kako se preispituju principi i manifestacije suverenosti država?

Normativno gledano, dominacija političko-administrativnog članstva i pravnih statusa reprodukuje nejednakost i nepravdičnost. Iza vizije punopravnih i jednakih članova zajednice (države) svakako se može uočiti iskustvo subordinacije i nepravde. No i empirijski uvid signalizira nužnost promjene. Naime, pojam članstva daleko je obimniji od pravnog statusa kojeg dodjeljuje država. (Bauböck, 2010:2) Kako navodi Gosewinkel, državljanstvo je pravna institucija, nastalo iz moderne države, a najjasnije artikulirano u suverenoj nacionalnoj državi (2008:6). Unatoč težnjama multidisciplinarnog pristupa teorije transformativnog državljanstva koja opseg pravnog pojma nastoji proširiti na *status, ljudska prava i identitet* (Joppke, 2007:38), državljanstvo i dalje ostaje pravni instrument i tehničko pitanje koje suštinski ne prodire u odnose zajednice i koje nameće crno-bijele zaključke. Može li se reći da član zajednice koji nema državljanstvo zapravo nije član te zajednice? Nedavni je slučaj masovnih protesta solidarnosti u Francuskoj zbog deportacije jedne imigrantske porodice još jednom iskazao nezadovoljstvo imigrantskim politikama ove države, ali i doveo u pitanje sve na čemu počiva dominantno shvatanje članstva zajednice. Naime, Leonarda Dibrani, petnaestogodišnja djevojčica i dijete imigranata, dominacijom javnih antimigrantskih politika isključena je iz društva „pravnih statusa” i pritom primorana da napusti svoj *društveni* status. Svakodnevna praksa deportacije ilegalnih imigranata ovog puta dobila je drugačiji tok. Naime, oneobičenje iskustva „društvenih članova” zajednice javnim hapšenjem petnaestogodišnje djevojčice, za vrijeme školskog izleta, dovelo je do protesta iz solidarnosti koji ukazuju na postojanje članstva koje se ne može kategorizirati ni kao političko ni kao ekonomsko, a naročito ne kao nacional-kulturno koje se u nacionalnim državama prepliće s političkim. Protesti srednjoškolaca i studenata i blokada škola i javnih ustanova simptomi su novih oblika solidarnosti zasnovanih na društvenom članstvu zajednice, na onoj običajnosti svakodnevne potpuno nekompatibilne sa politikama i praksama političkog članstva.

Ovo potvrđuje Millerovu teoriju višestruke povezanosti unutar zajednice u kojoj se pretpostavlja da je društvo živući organizam

19) Vidi više na www.njetwork.org/IWW-Nevidni-delavci-sveta [pristupljeno 22.10.2013.]

individua i grupa koji stremi institucionalno uređenom mehanizmu socijalne pravde. Millerova teorija *uvezanog društva* nužno uključuje i institucije. Država jest krovna institucija, ali nije van društva, stoga je neophodno da ustroj modifikuje u skladu sa neizbježnom društvenom evolucijom. Međutim, svjedočimo hirovima okoštalih zaostataka nacionalnog koncepta državljanstva. Društveni odnosi, društveno članstvo Leonarde Dibrani ne može doticati monopol političkog članstva jer samo političko članstvo nije dio *dinamike uvezanog društva*, ono je tu samo zato što je tu „oduvijek“ a primjenjuje se i dominira na račun stare slave, potpuno se oglašujući o socijalnu nepravdu sadašnjice.

Prema tome, dominacija usko definiranog političkog članstva pokazuje nesposobnost političkog okvira u razvoju egalitarnog i uključujućeg, pa i „pravednog“ načina bavljenja ekonomskim i društvenim pitanjima. (Wagner, 2012:106) Naime, cilj političkog egalitarizma jest društvo oslobođeno dominacije, što ne znači otklanjanje svih razlika, „jer ne moramo svi biti jednaki i imati jednaku količinu istih predmeta“. Jednakost nastaje kada niko ne posjeduje kontrolu nad sredstvom dominacije, u ovom slučaju političkim / pravnim članstvom (Waltzer, 1983:15). Natpis „papiri za sve“ koji su nosili protestanti u Francuskoj ukazuje na to da je evolucija koncepta političkog članstva neizbježna zato što se taj koncept ne podudara sa društvenom stvarnošću. Na kraju krajeva, taj natpis ukazuje i na neznanje, neuspjeh i otpor države u procesu prilagođavanja toj stvarnosti.

LITERATURA:

Ambrosini, M., 2012. Surviving underground: Irregular migrants, Italian families, invisible welfare, *International Journal of Social Welfare* 21, br. 4, str. 361-367.

Bauböck, R., Studying Citizenship Constellations, *Journal Of Ethnic & Migration Studies* 36, 5, str. 847-859.

Castles, S. i Miller, M., 2003. *The Age of Migration*. Guilford.

Frigo, M., 2011 *Migration and International Human Rights Law*, International Commission of Jurists.

Fraser, N. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*, Routledge.

Gosewinkel, D., 2008. The Dominance of Nationality? Nation and Citizenship from the Late Nineteenth Century Onwards: A Comparative European Perspective, *German History* 26, 1, str. 92-108.

Heater, D., 2004. *A Brief History of Citizenship*, New York University Press.

Jopkke, C., 2007. Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity, *Citizenship Studies* 11, 1, str. 37-48.

Jordan, B. i Düvell, F., 2003. *Migration: The Boundaries of Equality and Justice*, Polity.

Miller, D. L., 2003. *Principles of Social Justice*, Harvard University Press.

Naylor, R. T., 2004. The Rise and Fall of the Underground Economy, *Brown Journal Of World Affairs* 11, br. 2: 131-143, *Academic Search*

Premier, EBSCOhost [pristupljeno 12.10. 2013.]

Wagner, P., 2012. *Modernity: Understanding the Present*, Polity.

Walzer, M., 1983. *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Basic.

Lampedusa – otok zbog kojeg riskiraju život [online]. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/lampedusa-otok-zbog-kojeg-riskiraju-zivot> [pristupljeno 17.11.2013.]

Njetwork: Nevidni delavci sveta. [online] Dostupno na: www.njetwork.org/IWW-Nevidni-delavci-sveta [pristupljeno 22. 11. 2013.]

0 autori

Selma Zulić rođena je 1986. godine. Magistrirala je na evropskom regionalnom master-programu *Demokratija i ljudska prava u jugoistočnoj Evropi* Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije u Sarajevu. Objavila je svoj magistarski rad „Strah i ljudska prava: zaštita-poslušnost-iskupljenje“ u kojem problematizira suočavanje suverene države sa globalizacijskim trendovima i transnacionalnim društvenim pokretima. Diplomirala je u oblasti informacijske etike i zakonodavstva na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

NEOLIBERALIZACIJA FEMINISTIČKOG AKTIVIZMA

Rodna ravnopravnost predstavlja neizostavan zahtjev na putu ka socijalnoj pravdi. No deklarativno prihvatanje rodne ravnopravnosti u neoliberalnom kontekstu otvara niz dubljih problema glede položaja žena i emancipacije. Feministička borba i zahtjevi ili se gube u savremenom svijetu aktivizma ili bivaju upotrebljeni u svrhe neoliberalne ideologije. U svijetu kao i kod nas, projekti zamišljeni kao doprinos rodnoj ravnopravnosti imaju vrlo ograničen transformativni potencijal i češće služe boljem uklapanju u sistem nego korjenitim promjenama u cilju izmjene strukturnih nejednakosti i potčinjenosti.

Već odavno primjećujemo da brojne međunarodne i transnacionalne korporacije propagiraju rodnu ravnopravnost kao put ka ravnopravnoj budućnosti. Po riječima Adrainne Roberts, „rodna ravnopravnost se sve češće predstavlja kao rješenje za probleme globalnog kapitalizma; ona će nas uvesti u pravičniji, socijalno pravedniji, održivi kapitalizam koji bi podjednako pogodio i ženama i kapitalistima”. (2013.) Tako se specifični zahtjevi feminističkog pokreta razvodnjavaju, a feministička borba kanališe prema potrebama neoliberalizma. Ovo biva sve primjetnije i na našim prostorima, pa se postavlja pitanje da li strategija i praksa rodno osviještene politike (tzv. rodni *mainstreaming*) neformalnog sektora, pa i nekih institucija, imaju ikakav transformativni potencijal i da li vode ka stvarnoj rodnoj ravnopravnosti – koja je jedan od ključnih zahtjeva na putu ka socijalnoj pravdi – ili ipak održavaju postojeći, nepravedni poredak, globalno i lokalno.

Neoliberalni udar i ekonomski položaj žena

Na makro nivou svi pokazatelji ukazuju na to da neoliberalni udar na javni sektor pogoršava ekonomski položaj žena: u porastu su i nezaposlenost žena i njihovo opterećenje u domaćinstvu i porodici. Danas su žene na neki način osuđene na tržište rada (iako to često biva siva ekonomija) s obzirom na to da su sve rjeđe u mogućnosti da *ne* participiraju u radnoj snazi jer sve više propada „model porodičnih prihoda”. (Young, 2005:4) S druge strane, dijelom su i same žene inicirale fleksibilizaciju rada koja odgovara zahtjevima kapitalizma, no to nije značilo ni ostvarivanje finansijske neovisnosti ni okončanje dvostruke opresije žena. Štoviše, to je dovelo do feminizacije rada i daljnje feminizacije siromaštva. Pri tome se zanemaruje neplaćeni rad žena, ali se na njega istovremeno oslanja: „uzimaju u obzir fleksibilnost tog rada a ignorišu bitne čimbenike kao što su mobilnost ženske radne snage i spolna/rodna podjela rada, te ističu da se promjenama moraju prilagođavati ne samo individue već i domaćinstva”. (Waylen, 2007:46)

Sam odnos rada i kapitala u svjetskoj ekonomskoj politici različito utječe na razvijene zemlje i zemlje u razvoju, kako navodi Čakardićeva:

U razvijenim zemljama se ekonomska restrukturacija odvija alokacijom resursa što posebno pogađa mušku radnu snagu (prebacivanje industrijske proizvodnje u zemlje jeftine radne snage gdje su uvjeti rada u fizičkom smislu loši, uz izrazito problematičan pravno-društveni odnos prema strancima i migrantskim radnicima) i ekspanzijom uslužnoga sektora u kojem mahom rade žene, dok je u zemljama periferije na snazi proces smanjenja ograničenja radnoga zakonodavstva i prekarizacija, što najviše pogađa žensku radnu snagu u vidu part-time poslova i neizbježnosti fleksibilizacije rada. (Čakardić, 2013:26)

Napuštanje modela socijalne države kakvo zagovaraju Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka kroz tzv. programe strukturnog

prilagođavanja, u takvoj konstelaciji odnosa se postepeno – mada sve brže – nepovoljno odražava na ekonomsku poziciju žena. Odumiranje socijalne države prvenstveno se ogleda u mjerama smanjivanja javne potrošnje i privatizacije socijalnih usluga. (ibidem) Država se sve manje upliće u oblasti socijalne skrbi i prepušta ih slobodnom tržištu koje (bi trebalo da) reguliše 'nevidljiva ruka'. Feministička politička ekonomija dokazala je da su takozvane mjere štednje uvedene nakon kriza, baš kao i same krize, različito utjecale na muškarce i na žene (iako ne na isti način u svim zemljama), kao i na različite socijalne skupine (npr. siromašne žene i one iz viših klasa). Samo neki od rodni efekata mjera štednje su: povećanje siromaštva i nezaposlenosti jer je vjerovatnoća otkaza veća za žene, nedovoljni programi socijalne skrbi jer rezovi socijalnih službi više pogađaju žene; porodično nasilje jer društveni konstrukti muškosti i ženskosti, u kombinaciji s neoliberalnim restrukturiranjima, doprinose *normalizaciji* i *rutinizaciji* nasilja nad ženama itd. (više u: Roberts, 2013.)

U tranzicijskim zemljama, u koje spada i BiH, tranzicija je imala različite posljedice po žene i muškarce. Iz brojnih razloga kao što su porast nezaposlenosti, retradicionalizacija, repatrijarhalizacija, kao i urušavanje institucija koje su predstavljale važan oslonac za porodicu, u procesu tranzicije prvenstveno „gube” žene. (Gal i Kligman, 2000.; Blagojević, 2002:294) Neupitno je da su ove negativne posljedice utjecale na svo stanovništvo, ne samo na žene, ali treba imati u vidu da ovakvo stanje „utječe na restrukturiranje i javne i privatne sfere, pa time i na promjenu rodni režima”. (Blagojević, 2012:43) Nastalo stanje se stoga ne može ni shvatiti ni transformirati ukoliko se i teoretski i praktično ne usmjerimo na sveobuhvatno propitivanje društvenih struktura, umjesto što prećutno i nekritički usvajamo dominantni diskurs neoliberalne ideologije koja se svodi na proceduralnu ravnopravnost, bez supstance. U tom pogledu je posebno značajna teorija dualnog sistema koja uzrocima rodni nejednakosti smatra i kapitalizam i partijarhat. Teorija dualnog sistema upozorava na značaj unutrašnjih, a još i više međunarodnih struktura i odnosa koji predstavljaju barijeru razvoju društava „periferije”, ali i barijeru razvoju ugroženim društvenim grupama u okviru pojedinačnog društva. (Babović 2012:50) Riječima A. Roberts: „koliko god bilo nužno da se feministkinje mobiliziraju za veću rodnu ravnopravnost, to moraju činiti unutar pažljivo artikulirane kritike patrijarhalnog i kolonijalnog kapitalističkog sustava koji se reproducira upravo zahvaljujući eksploataciji većine od strane (i u korist) manjine”. Pitanje je, međutim, da li se ovo razumijevanje strukturne i idejne spone kapitalizma, patrijarhata i potčinjenosti ogleda u praktičnim programima feminističkog nevladinog sektora.

Razvoj bez promjena

Pod utjecajem širih društveno-ekonomskih i političkih promjena, a donekle i metafeminističke kritike, razvojni programi nevladinog sektora i politike (pomoći) usmjerene ka poboljšanju i osnaživanju položaja žena i rodne ravnopravnosti prošli su nekoliko talasa transformacije.

Sedamdesetih godina 20. vijeka *Women in Development* (WID) kao glavni argument za svoj rad koristi činjenicu da su žene potrebne razvoju, te zagovara poboljšanje položaja žena u sklopu osnaživanja nacionalnih ekonomija. Naredni korak predstavlja pristup organizacije *Women and Development* (WAD) koja tvrdi da žene već učestvuju u razvoju ali nisu priznate ni prepoznate kao subjekti. U tom periodu se razvoj poistovjećuje s razvojnom pomoći, a žene se smatraju subjektima razvoja, no takav pristup se nije pokazao najuspješnijim. Uskoro i Ujedinjeni narodi progovaraju o povećanju i feminizaciji siromaštva te period od 1975. do 1985. godine biva proglašen Dekadom žena. No prijašnji pristup razvoju nije napušten, naprotiv – taj pristup postaje široko prihvaćen i rasprostranjen a *WID/WAD* izuzetno utjecajan u koncipiranju i praksi rodno osviještene politike. Pristup su prigrlili i Razvojni program UN i Svjetska banka, zbog njegove ekonomske dopadljivosti i modernističkog, liberalnog duha, ali i zbog hegemonističke pozicije zapadnog feminizma, nasuprot feminizmu koji dolazi iz Trećeg svijeta i od samog početka kritikuje ovaj pristup. (Žarkov, 2012.) Kritike se odnose na zanemarivanje strukturnih nejednakosti i predstavljanje žena kao jedinstvene kategorije, čime se ignorišu bitne razlike koje proizlaze iz klase, rase, etniciteta i sličnog, te na to što se veća važnost pridaje praktičnim učincima nejednakosti nego strateškom razmišljanju o promjenama uvjeta neravnopravnosti itd.

Promjene donosi nastanak organizacije *Gender and Development (GAD)* koja pažnju usmjerava na spomenute strukturne razlike (rasa, klasa, rod itd.) što baca novo svjetlo na razvoj i razvojne programe. U fokusu više nisu žene nego rod, a rodne nejednakosti se povezuju s drugim oblicima nejednakosti (među ženama i među muškarcima). Feministički ekonomisti i ekonomistice kritikuju liberalni koncept i praksu razvoja, upozorava se na posljedice globalne ekonomije i analiziraju rodni odnosi u međunarodnim tokovima kapitala (npr. migracije radne snage). Po prvi put se zahtijeva da se u ekonomske analize uključe dotad izuzeti aspekti društveno-ekonomskih odnosa i procesa, npr. kućni rad koji je iz ekonomske analize bio isključen kao neproduktivan neplaćen rad, te briga o porodici, ljudska reprodukcija i slično. No sve ove promjene i zahtjevi ostaju u domenu feminističke misli – ili bar nekih njenih struja – i feminističke političke ekonomije, te vremenom bivaju ili preoblikovani ili marginalizirani. Jer ulazak feminizma u *mainstream* i njegovo *preoznačavanje* doprinose zanemarivanju pomenutih kritika pri implementiranju razvojnih programa. Primjetno je i da u proteklom periodu kao strategija politike rodne ravnopravnosti dominira *gender mainstreaming*.²⁰ Koncept rodnog *mainstreaminga* je, iako rasprostranjen u praksi, iz feminističke perspektive dosta problematičan zbog izostavljanja strukturne kritike i nepostizanja suštinskih pomaka. Tako Biljana Kasić navodi da se cijeli 'paket' rodno osviještene politike (*gender mainstreaming*), uključujući zakonske uredbe i institucije za ravnopravnost spolova na svim razinama, svodi na tehnicističko-normativnu izvedbu koja s konkretnim položajem žena i njihovim životima gotovo da nema nikakve veze. (Kasić, 2012.)

Krunom međunarodnih napora na polju razvoja, pa i u smislu ostvarivanja rodne ravnopravnosti, danas se smatraju Milenijumski razvojnih ciljevi (MRC 2000-2015.) UNDP-a: 1. iskorijeniti ekstremno siromaštvo i glad, 2. postići sveobuhvatnost osnovnog obrazovanja, 3. unaprijediti jednakost spolova i osnažiti žene, 4. smanjiti smrtnost djece, 5. unaprijediti zdravo materinstvo, 6. suzbiti HIV/AIDS, malariju i druge zarazne bolesti, 7. osigurati održivost okoliša, 8. razviti globalno partnerstvo za razvoj. Mnogi teoretičari, međutim, upozoravaju da su Ciljevi u potpunosti kompatibilni s logikom kapitalizma u njegovom neoliberalnom i sve neoliberalnijem duhu: „MCR su dio serije diskursa kojima je cilj legalizirati politike i prakse koje sprovodi dominantni kapital i oni koji ga podržavaju”.²¹ (Amin, 2006.)

Kako je već navedeno, jedan od Ciljeva se odnosi i na unapređenje jednakosti spolova i osnaživanje žena (MRC3) a njegova realizacija se predviđa kroz programe obrazovanja i učešća u političkoj i javnoj sferi, te na tržištu rada, što bi trebalo rezultirati povećanjem učešća žena na tržištu rada i u javnoj sferi, smanjenjem rodnog jaza na svim obrazovnim nivoima, smanjenjem socijalne isključenosti i slično. Feminističke teoretičarke, međutim, problematizuju ove ciljeve i njihovu instrumentalističku i liberalističku ulogu. Duh i slovo MRC protivni su duhu feminizma jer su, kako navodi Naila Kabeer: „vizija i vrijednosti ženskih grupa i organizacija širom svijeta prevedene na niz tehničkih ciljeva koje će implementirati uglavnom upravo oni akteri i institucije koje su u prošlosti blokirale njihovu realizaciju”. (2003:23) Kabeerova dalje ukazuje na njihov potencijal ukoliko bi se sproveli na adekvatan način, ali govori i o ograničenjima realizacije:

Pristup žena obrazovanju može poboljšati njihove šanse za dobar brak ili ih osposobiti da se potpišu na neki dokument, ali je potencijal promjene ograničen ukoliko se ženama kroz obrazovanje ne razvija i analitička sposobnost i ukoliko ih se ne ohrabruje na propitivanje nepravednih praksi. Pristup plaćenom radu ženama može dati više samopouzdanja i veću kupovnu moć, ali ako te žene rade u uslovima koji im narušavaju zdravlje i njihov trud se eksploatiše, negativne posljedice mogu prevagnuti nad koristima. Prisustvo žena u vladajućim strukturama društva nosi potencijal promjene nepravednih praksi, ali ako žene o kojima je riječ dolaze iz uske

20) Rodno osviještena politika podrazumijeva (re)organizaciju, poboljšanje i evaluaciju svih političkih procesa uključivanjem perspektive rodne ravnopravnosti u sve politike, na svim razinama i stupnjevima; kao i to da ovakvu politiku prihvate subjekti obično uključeni u proces donošenja odluka. Odluka Evropskog vijeća iz 1994. godine promicanje jednakih mogućnosti postavlja kao prioritet za Evropsku uniju i njene članice, te je rodno osviještena politika od tada jedan od vodećih principa integriranih u sve akcije, politike i programe.

21) Tj. prvenstveno vlade zemalja trijade (SAD, Evropa, Japan), a potom vlada na Jugu. Više na <http://monthlyreview.org/2006/03/01/the-millennium-development-goals-a-critique-from-the-south>

elite, ako su imenovane a ne izabrane i u bazi koju predstavljaju i kojoj odgovaraju nemaju uporište, njihovo prisustvo će biti samo simbolično. (Kabeer, 2003:23)

Dakle, sam koncept Milenijumskih ciljeva ne propagira promjenu nego uspješniju integraciju u postojeći sistem i norme. Stoga i ne čudi što u MRC3 nema prostora za propitivanje postojećih rodni režima, rodni odnosa i uloga u porodici i domaćinstvu, kao ni kritiku i restrukturiranje spolne / rodne podjele rada, gdje najvećim dijelom nastaju neravnopravnosti i nejednakosti. Nadalje, sama preferirana područja MRC3 jasno ukazuju na manjkavost ovih ciljeva iz rodne perspektive, s obzirom da su izostavljena pitanja poput kućnog / neplaćenog rada, reproduktivni prava, itd. Za razumijevanje represije nad ženama potrebno je istražiti spolnu / rodnu podjelu rada u domaćinstvu, kao i na tržištu rada, ali i odnos između njih. „Reproduktivni rad žena ograničava njihov pristup plaćenom radu, a ograničen pristup plaćenom radu ono je što mnoge žene podstiče na ulazak u brak.“ (Babović, 2010:50) Distinkcija između javne i privatne sfere zapravo je ideološki konstrukt liberalizma, jer „jednako prisustvo žena u javnoj sferi nije moguće bez promjene, odnosno prisustva muškaraca u privatnoj sferi“. (Okin, 1998:131) MRC ne dovode u pitanje ni odnos moći, što je neizostavna tematika kada su u pitanju emancipacija žena i rodna ravnopravnost.

Uprkos ozbiljnim kritikama s raznih strana, položaj žena i rodna ravnopravnost danas predstavljaju sastavni dio programa brojnih međunarodnih organizacija, počevši od Ujedinjenih naroda i njihovog razvojnog ogranka UNDP i podogranka *UN Women*, Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, preko razvojnih agencija pojedinih država (npr. USAID, SIDA, ACED), pa do mikrokreditnih organizacija specijaliziranih za osnaživanje žena i ženskog poduzetništva. Za realizaciju programa ovih organizacija i međunarodnih institucija u globalnim i lokalnim okvirima posebno su značajne organizacije nevladinog sektora i građanskog društva. Sasvim očekivano, NVOizacija nije zaobišla ni feministički aktivizam, niti su se feminističke organizacije pokazale imunim na neoliberalizam, ni u svijetu niti kod nas.

Zloupotreba feminističke kritike

U scenariju postsocijalističkih tranzicija koje su (što svakako treba konstantno imati u vidu) određena podvrsta velike transformacije globalnog kapitalizma, specifičnu ulogu ima sveprisutni neformalni sektor, nevladin i civilni, sektor koji na određeni način nadomješta državu u njenim obavezama, bilo da ih se ona odrekla ili da ih nikad nije ni preuzela, npr. određene socijalne usluge i davanja, edukacija i slično. Na globalnom ali i lokalnom planu (uključujući i naše prostore) feminizam postaje dio nevladine scene, pa se tako i položajem žena ponajviše bave nevladine i aktivističke organizacije, iako postoje i državne institucije nastale u svrhu promoviranja ravnopravnijeg i pravednijeg društva. Međutim, upravo su zato neformalni sektor i ženski aktivizam na neki način odigrali ulogu prenositelja i promotora ideja neoliberalizma i, uslovno rečeno, ravnopravnog učesnika u eksploataciji, čime su potencijalno emancipatorne ideje feminizma izgubile emancipatorni potencijal.

Nancy Fraser upozorava na tri takve ključne ideje upotrebljene u svrhe neoliberalne ideologije, kao legitimizacija interesa kapitala na uštrb interesa samih žena. Fraserova navodi preoznačene komponente kritike²²: feminističku kritiku „porodičnih plata“, kritiku „klasni analiza“ i kritiku paternalizma socijalne države. U prvom slučaju je feministička kritika iskorištena za opravdanje fleksibilnog kapitalizma, a u drugom je kritika doprinijela preusmjeravanju na politiku rodni identiteta i zanemarivanje ekonomskih problema. U trećem slučaju, objašnjava Fraserova, kritika koja je tokom razdoblja državnog kapitalizma bila progresivna, stopila se s ratom neoliberalizma protiv „države dadilje“ i njenog ciničnog prihvatanja nevladinih organizacija. Mikrokrediti predstavljeni kao feministički lijek za potčinjenost i siromaštvo žena najočiti su primjer (zlo)upotrebe u svrhe neoliberalne ideologije; obično se zanemaruje

22) Vidjeti više u Fraser, N., 2012. *Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije*, str 6- 8; kao i Fraser, N., 2013. *How feminism became capitalism's handmaiden - and how to reclaim it*. Dostupno na: www.theguardian.com/commentisfree/2013/oct/14/feminism-capitalist-handmaiden-neoliberal

činjenica da se ti krediti javljaju upravo u trenutku kad države odustaju od makro-strukturnih napora u borbi protiv siromaštva. „Sad se gleda po kojem je prvobitno demokratizacija državne moći trebala osnažiti građane koristi da bi se ozakonili komercijalizacija i kresanje državnog budžeta.” (Fraser, 2013.) Kako navodi Alvarez, diskurs „suodgovornosti” države i civilnog društva za socijalnu pomoć prožima neoliberalistički pokušaj da se uspostavi partnerstvo sa nevladinim organizacijama, čime se umanjuju i eliminišu obaveze države i privrednih subjekata; pomoć postaje samopomoć (1999:194). O ulozi NVO u neoliberalnom poretku Silvia Federici kaže da su: „nevladine organizacije postale instrumenti usmjeravanja mnogih žena koje su izgradile sisteme zajedničkih dobara (*commons*) izvan države i tržišta – natrag u monetarni sistem. Za mene su nevladine organizacije pravi šok-odredi neoliberalnog poretka”. (Federici, 2012.) U tom smislu, NVOizacija stvara privid da se nešto radi, ali korjenite promjene izostaju, što je već viđeno u Latinskoj Americi „kada su feminističke aktivistice pokušale ukazati na prakse zapadnih korporacija i njihovih rodnih politika koje su na radnice djelovale izrabljivački ali su doprinijele i povećanju samog siromaštva”. (Alvarez, 1999:194)

Na ovo su već upozoravale autorice iz ne-Zapadnog svijeta, pa tako Spivakova govori o ‘matroniziranju’ i ‘sororiziranju’ žena iz zemalja u razvoju, žena iz razvijenih kapitalističkih zemalja koje spašavaju žene kroz rad organizacija kakva je *Women in Development*, podružnica USAID-a. (2003:512)

To nikako ne znači da ove autorice negiraju postojanje nevladinih, ženskih i feminističkih organizacija koje rade na radikalnijim društvenim promjenama. Međutim, profesionalizacija i institucionalizacija nevladinih organizacija većini njih je otupila oštricu. „[N]eki analitičari u tome vide razvoj klase ‘femokrata’ koji odlučuju, često jednostrano, šta je za žene najbolje. Ako su njihove odluke i korisne, one imaju još jednu posljedicu... stvarnost vidljivog ženskog pokreta zamijenjena je profesionalizacijom feminizma prepuštenog političkim odlukama nekolicine pojedinaca.” (Lang, 2000.)

Same ženske nevladine organizacije tako postaju organizacije koje (feministkinjama) pružaju mogućnost zaposlenja na unapređenju socijalne zaštite i ravnopravnosti žena, i koje ženama pomažu da osmisle političke strategije za dobijanje pomoći od vlada ili budu izabrane na javne dužnosti. (ibidem) Pri tome se većina njih dovela u zavisnički položaj (Gal i Klingman, 2000:95-6) a efekti njihovih aktivnosti na položaj žena često su kontradiktorni, od istinskog osnaživanja do (nenamjeranog) jačanja konzervativnog zavora.

Individualizmom na sistem?

Analizirajući putanju feminizma u regionu, Ankica Čakardić zaključuje:

Aktivistkinje se od 90-ih godina bave aktualnim ratnim temama poput tjelesnog i strukturnog nasilja, sigurnim ženskim prostorima i mirovnim politikama, a akademizacija feminističke artikulacije uvjetovala je u najmanjem tri stvari: feminizam gubi svoje progresivne potencijale, gubi iz fokusa historijski odnos spola i klase te se uslijed opće pacifikacije prakse počinje reducirati na teorijsko-identitetsku pozicioniranost koja će sjajno poslužiti kao poligon za afirmaciju nadolazećeg liberalističko-građanskog feminizma i polimorfne „gender mainstreamizacije”. (Čakardić 2013:22)

Zbog ovisnosti organizacija o inostranim donatorima i domaćim vlastima koje uveliko diktiraju njihove politike i prakse, feminizam i kod nas postaje *mainstream* a aktivizam nevladinih organizacija se „pripitomljava i postaje neefikasan društveni međusloj”. (Knežević, 2012:309) Tako sami predmeti i način rada ovih organizacija, definisani pod jakim utjecajem liberalnih ideja jednakosti mogućnosti i prava, slabe transformativne potencijale feminističke borbe i pokreta. Iako su neke organizacije neosporno efikasne u poboljšanju položaja i osnaživanju žena kroz specifične politike djelovanja (na primjer prepoznavanje ratnog seksualnog nasilja kao ratnog zločina), neophodno se zapitati da li su ovakve prakse dugoročno štetne zato što ne artikuliraju izvorne feminističke

i emancipatorske zahtjeve nego se u domenu postojećeg stanja posvećuju pukom ublažavanju patnji te na taj način doprinose prihvatanju (neo)liberalnog sistema i prilagođavanju njegovim uslovima. Što je još gore, stvaraju privid napretka a u stvari se dešava nazadovanje.²³

Obratimo li pažnju na tekuće trendove, strategije i politike, projekte i programe razvoja koje na ovdašnjim prostorima sprovode međunarodne organizacije, domaće i strane nevladine organizacije kao i određene formalne institucije u cilju poboljšanja položaja žena i rodne ravnopravnosti i, u krajnjem cilju razvoja, možemo reći da smo još uvijek poprilično daleko od propitivanja postojećih normi i zahtjeva feminističke borbe i feminističke političke ekonomije. Na ključno pitanje feminističkog aktivizma „da li treba ići na promjenu položaja žena da bi se bolje snašle u postojećim ekonomskim uvjetima ili promjenu ekonomije i diskursa o njoj ne bi li funkcionirali prema feminističkim principima?“ (Čakardić, 2013:30) – takav pristup u suštini daje krajnje konzervativan odgovor koji se u protekle dvije decenije na ovim prostorima ogleda u kvantitativno impresivnim ali kvalitativno upitnim projektima. Primjera je bezbroj: od projekata osnaživanja žena kroz edukaciju i obuku za pisanje projekata i prijava fondovima za žensko poduzetništvo, preko treninga žena iz liderstva i uspješnog menadžmenta, do planetarnih kampanja kao što su *Milijarda ustaje* (protiv nasilja) i ona da se kroz Google ukaže na predrasude i stereotipe o ženama kao na planetarni problem itd.

Za uspjeh tih projekata, međutim, imamo samo kvantitativne pokazatelje. Izuzmu li se samopromocije, za te projekte nema kvalitativnih evaluacija. Ovo nije nužno dokaz nedostatka transparentnosti ovih organizacija već prije indikator problematičnog pristupa kako problemima tako i rješenjima koja su često služila kao instrument i platforma daljnje eksploatacije žena, pa i cjelokupnog društva.

Na našim prostorima napredak se ogleda u uspostavljanju institucionalnih mehanizama²⁴ u obliku Agencije za ravnopravnost spolova BiH i entitetskih Gender centara koji blisko surađuju sa raznim međunarodnim organizacijama i zajedno sa domaćim organizacijama promiču rodnu ravnopravnost rodno osviještenim politikama kroz GAP (Gender akcioni plan), Zakon o ravnopravnosti spolova, *Committee on the Elimination of Discrimination of Women* i slično. Praksa, međutim, pokazuje da unatoč postojećim zakonskim okvirima i institucionalnim mehanizmima ne postoji garancija za stvarno postizanje ravnopravnosti, te sprovedbe brojnih strategija i projekata ostaju unutar pukih formalnih okvira.

Tako su i ciljevi MRC 3 za BiH: u potpunosti izjednačiti odnos broja dječaka i djevojčica u obrazovanju (osnovno 100:100, srednje 84:84 i visoko 50:50), povećati participaciju žena među zaposlenima na 32,5% i participaciju žena u Parlamentu BiH na 25%. Čini se da za domaći vladin i nevladin sektor, pa ni međunarodne subjekte, uopšte nije relevantno što npr. liberalizacija tržišta u Latinskoj Americi i povećanje učešća žena na tržištu rada pokazuju da samo povećanje participacije u ovim oblastima nije garant ostvarenja rodne ravnopravnosti.

Međutim, koliko god problematično ono što je zacrtano – ni to nije realizirano. U izvještaju o MRC iz 2010. godine stoji da je od 2006. do 2009. godine došlo do smanjenja postotka zaposlenih žena, sa 33% na 28%,²⁵ čemu je uzrok (što i sami navode) globalna

23) Vidjeti više kod Blagojević, M., 2012. str. 36-37.

24) Ovim su ispunjeni zahtjevi Pekinške platforme UN-a za akciju (1995.) po kojoj države članice trebaju uspostaviti institucionalne mehanizme kojima će osigurati ravnopravnost i bolji društveni položaj žena.

25) Vidjeti više u izvještaju Progress towards the Realization of the Millennium Development Goals in Bosnia and Herzegovina, UNDP, 2010.

ekonomska kriza. Ekonomska kriza i mjere štednje (čije smo rodne implikacije već spomenuli) utjecale su na žene prvenstveno kroz spomenuti udar na javni sektor gdje su žene koncentrisane i kao uposlenice i kao korisnice usluga.²⁶ Nažalost, u ovom izvještaju o razvoju ali i generalno na našim prostorima, izostaju strukturalne analize uzroka i posljedica sličnih ekonomskih i političkih transformacija.

Čini se, međutim, da odsustvo analiza nije slučajno – bavljenje strukturnim uzrocima jednostavno nije dio strategije. Projekti koji privlače pažnju i javnosti i donatora to najbolje ilustruju. Jedan je primjer i projekt Firma, koji finansiraju razvojne agencije USAID i SIDA. Osnovni je cilj projekta Firma u Bosni i Hercegovini poboljšati „sposobnosti učesnika na tržištu da se nose sa konkurentskim pritiskom i tržišnim zakonitostima unutar EU“ kao ključnu komponentu kopenhagenskih ekonomskih kriterija za pristup Evropskoj uniji (vidjeti na: www.firmaproject.ba/ba/sectors/sector.aspx?id=314). Projekat je zanimljiv i zato što djeluje u sektorima drvoprerađivačke i metaloprerađivačke industrije i turizma, a radi na razvoju radne snage, pristupu finansijama, uključenosti *gendera* (roda) i mladih, usklađivanju sa zahtjevima EU i zaštiti okoliša (zeleni razvoj). Osim turizma, ovi sektori tradicionalno ne spadaju u oblasti tzv. ženskih zanimanja, što ukazuje na određeni potencijal ovog projekta, mada se postavlja pitanje načina uključivanja žena u te sektore (izuzimajući uobičajena radna mjesta u administraciji ili, eventualno, ohrabivanje poduzetnica u ovom sektoru).

Jedan od ciljeva projekta je i rodna ravnopravnost: „veće učešće žena, osoba sa invaliditetom i Roma na tržištu rada će povećati potencijal ekonomskog rasta BiH. Naše aktivnosti u svrhu promoviranja i stvaranja jednakih mogućnosti će povećati zaposlenost i stope participacije radne snage za žene, osobe sa invaliditetom i Rome“. Iz ovoga se može zaključiti da se polje rada ili tržišna ekonomija shvata i prihvata kao rodno neutralna, nepristrasna i objektivna.

Aktivnosti u sklopu projekta Firma podrazumijevaju niz obuka i izradu vodiča za jačanje svijesti o bitnosti rodne ravnopravnosti u svrhu približavanja Evropskoj uniji. Preporučuje se prvenstveno unapređenje poslovnih vještina, umrežavanje i omogućavanje ženama / poduzetnicama pristup kreditima, kao i generalno poboljšanje okruženja u smislu stimulacije za žene.²⁷ Iz tih planova se stiče dojam da se projektom promovira ideja individualističkog poduzetništva, gotovo po postavkama klasične teorije liberalizma, jer se sugerise da se uspjeh postiže zalaganjem i usavršavanjem vještina, obukama i konferencijama, čime se poduzetnicama omogućava funkcionisanje u muškom korporativnom svijetu. Jasno je, dakle, da se ne uvažava jedna od sad već najočitijih činjenica: ekonomska samostalnost žena ne doprinosi nužno učešću žena u kontroli finansija.

No, što je još bitnije, iako je participacija žena na tržištu rada – kojom se ovaj projekat bavi – neupitno problematična, sasvim se zanemaruju problemi koji proizlaze iz opšteg stanja tržišta rada koje karakteriše rasprostranjena eksploatacija i potčinjenost radne snage. Kada su u pitanju zapošljavanje i tržište rada, situacija u BiH je generalno užasavajuća (vidjeti tekst B. Buljubašić i L. Čuljka u ovom izdanju), ali to je pitanje struktura i ideje poretka, a ne individualnih vještina (odnosno odsustva individualnih vještina). Pored opšteg siromaštva i nezaposlenosti, kršenja radničkih prava, fleksibilizacije rada, uvođenja nestandardnih oblika zaposlenja,

26) Vidjeti više u Lethbridge J., 2012.

27) Projekat FIRMA će poduzeti sljedeće aktivnosti da bi se poboljšao balans spolova u pomenuta tri sektora: Pristup mrežama i informacijama: uključujući i bespovratna finansijska sredstva da bi se pomoglo razvoju umrežavanja žena u sektoru turizma, drvne prerade i metaloprerađivačke industrije; Razvoj vještina žena preduzetnica: bespovratna finansijska sredstva za pružaoce poslovnih i usluga konsaltinga (BDSP-ovi) za razvoj kapaciteta žena preduzetnica iz ciljanih sektora projekta Firma koji će biti prilagođeni njihovim posebnim potrebama. Poboljšanje okruženja stimulacije za žene preduzetnice: organizacija regionalne konferencije o rodnoj ravnopravnosti i o tome kako ona doprinosi ekonomskom rastu zemlje, priprema vodiča za industrijske grane i uslužne sektore, okrugli stolovi i promotivni događaji, bespovratna finansijska sredstva za razvoj standarda u oblasti rodne ravnopravnosti u turizmu, drvoprerađivačkoj i metaloprerađivačkoj industriji, promocija javno-privatnog dijaloga u cilju povećanja svijesti i informiranosti o jednakim pravima i mogućnostima za žene u segmentu radne snage i zapošljavanja u turizmu, metaloprerađivačkom i drvoprerađivačkom sektoru.

promjena u socijalnim davanjima i uslugama – što doprinosi socijalnoj nesigurnosti i sivoj ekonomiji, te nepotizma i korupcije pri zapošljavanju i na radu, teško je uopšte poimati rodnu ravnopravnost.

Ako se time bavimo, ako se želi postići istinska rodna ravnopravnost, neophodno je prvo izvršiti analizu problema ženskog rada i, generalno, spolne / rodne podjele rada, te svakako uzeti u obzir nasljeđe socijalizma i postsocijalističkog konteksta. „Za analizu problema ženskoga rada moramo uzeti u obzir činjenicu da na tržištu rada postoje mehanizmi društvenog isključivanja koji se ne aktiviraju na isti način kao izvan njega, te da postoji tvrdokorna tradicija zanemarivanja empirijskih podataka o nejednakom položaju muške i ženske radne snage. Uz to, strukturni uzroci podjele na ženska i muška zanimanja i sektore (*occupational segregation*), feminizacija siromaštva, privatizacija neplaćenog rada, troškovi alokacije slobodnog vremena, egzogeni faktori koji utječu na elemente strukturne diferencijacije radne snage i transformacijski modusi kapitalističkog sistema proizvodnje bitni su u analizi nejednoznanih uzroka dvostruke subordinacije ženske radne snage.” (Čakardić, 2013:29-30)

Dakle, ne samo da su „zahtjevi za rodnom ravnopravnošću i nediskriminacijom donijeli ženama prilike za zaposlenje samo u teoriji i zakonima, ali ne i u stvarnosti”, kako navodi Bakšić-Muftić (2002:94), nego je socijalno-ekonomska situacija takva da se pitanje rodne ravnopravnosti ne može postaviti a da se cijeli sistem ne dovede u pitanje. Za početak valja prihvatiti da u generiranju potčinjenosti postoji tijesna veza između kapitalizma i patrijarhata, te spoznati da se strukturni i sistemski problemi ne mogu riješiti izoliranim individualnim angažmanom, s obzirom da nisu ni nastali angažmanom izoliranih individua.

LITERATURA

- Alvarez, S., 1999. Advocating Feminism: The Latin American Feminist NGO “Boom”, *International Feminist Journal of Politics*, vol. 1, br. 2, str. 181-206.
- Amin, S., 2006. The Millennium Development Goals : A Critique from the South. *Monthly Review*, volume 67, dostupno na <http://monthlyreview.org/2006/03/01/the-millennium-development-goals-a-critique-from-the-south/> [pristupljeno 20.9.2013.]
- Ashcroft B., Griffiths G. i Tiffin H.(ur.), 2003. *Post-colonial studies reader*, Routledge.
- Babović, M., 2010. Rodna ekonomska nejednakost u komparativnoj perspektivi: EU i Srbija, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, str. 50.
- Bakšić-Muftić, J., 2002. Socio–ekonomski status žena u BiH: analiza rezultata Star pilot istraživanja, Jež.
- Blagojević, M. (ur.), 2000. Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi prakse, II tom, AŽIN.
- Blagojević, M., 2012. Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život, UN Women, str. 294.
- Čakardić, A., 2013. Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji, *STVAR, časopis za teorijske prakse* br. 5, str. 16-33.
- Fraser, N., 2012. Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije, u: Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs. Jadžić, M.; Maljković, D.; Veselinović, A. (ur.) Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung – Ured za Jugoistočnu Evropu, str. 239-257.
- Fraser, N., 1997. *Justice interruptus; Critical Reflection on the ‘Postsocialist’ Condition*, Routledge.
- Federici, S., 2013. *Marksističkim feminizmom protiv dogmatske tradicije* [online] Dostupno na: www.novosti.com/2013/06/silvia-federici-marksistickim-feminizmom-protiv-dogmatske-tradicije/ [pristupljeno 21.9.2013.]

- Gal S. i Kligman G., 2000. *The politics of gender after socialism: a comparative-historical essay*, Princeton University Press.
- Kabeer, N., 2003. Gender equality and women's empowerment: a critical analysis of the third Millennium Development Goal, str. 23.
- Kašić, B., 2012. *Rastakanje ideje feminističkog zajedništva* [online], dostupno na: www.h-alter.org/vijesti/kultura/rastakanje-ideje-feministickog-zajednistva [pristupljeno 17.9.2013.]
- Knežević, Đ., 2012. *Feminizam i ljevica – mainstreamom udesno* u: Kriza, odgovori, levica, prilozi za jedan kritički diskurs. Jadžić, Miloš; Maljković, Dušan; Veselinović, Ana (ur.), Rosa Luxemburg Stiftung, Kancelarija za jugoistočnu Evropu.
- Lang S., 2000. The NGO-isation of Feminism, Institutionalization and institution building with the German Women's movement, u Smith, B.G. (ur.), *Global Feminisms since 1945*, Routledge, str. 290-303.
- Lethbridge J., 2012. Impact of the Global Economic Crises and Austerity Measures on Women, Public Services International Research Unit (PSIRU).
- Roberts, A., 2013. *Ženski pokreti su glavni pokretači progresivne društvene promjene* [online] Dostupno na: www.slobodnifilozofski.com/2013/04/adrienne-roberts-zenski-pokreti-su.html [pristupljeno 20.9.2013.]
- Somun -Krupalija, L., 2010. *Mainstreaming Gender and Equal Opportunities for Women in The Wood, Light and Tourism Sectors*, USAID/Sida FIRMA Project.
- Spivak, G.C., 2003. *Kritika post-kolonijalnog uma; ka istoriji sadašnjosti koja nestaje*, Beogradski krug.
- Waylen, G., 2007. *Engendering transitions: Women's Mobilization, Institutions, and Gender Outcomes*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, B., 2005. Globalization and shifting gender governance order, *Journal of Social Science Education*, br. 2, str. 4.

Linkovi:

www.firmaproject.ba/ba/sectors/sector.aspx?id=314

O autorici

Safija Zahirović (1984.) diplomirala je na Odsjeku za sociologiju na Fakultetu političkih nauka, a u februaru 2013. godine magistrirala rodne/gender studije pri Centru za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Završila pripravnički staž u udruženju *Obrazovanje gradi BiH* i volontira i u nekoliko drugih nevladinih organizacija. Prvo ozbiljno iskustvo pisanja tekstova stekla u sklopu radionica *Pulsa demokratije*, sa objavljena tri autorska teksta, te povremenim pisanjem za portal *etrafika.net*. Polja interesovanja: bh. društvena i politička zbilja, posebno ženska i rodna pitanja, kao i sociološki i kulturni fenomeni.

DJECA ZA RAT

E. su četiri puta vratili natrag u bolničku sobu
prvi put da spava drugi put da sanja treći put da pjeva
četvrti put je bio kao da i nije bio jer to nije bila E.
koja se vratila u bolničku sobu četvrti put.
E. je četiri puta izlazila iz bolničke sobe četiri puta
je bila neko drugi: jednom ja, jednom ti, jednom ptica, jednom kamen.

(Neću imati djece
za rat.
Nema ih! vratite natrag sluzne čepove ostavite na miru
moje crijevne džepove i posteljicu prišijte
za sedlaste bešike u kojima vam nećemo grijati meso
za vaše zelene proplanke podno planina
ničijih zemalja i zlatnih dolina)

A. se nasmijala tri puta: jednom tebi, jednom meni, jednom
nekom koga samo ona vidi s lijeve joj je strane i mora
da leži ili je nisko ili je životinja ili vrtlog prašine
što se ponekad složi u mozaik u slagalicu svjetla
u šaru smisla i smiješi se A. slatko i iskreno i smjelo
kao što meni i tebi nije nikad i kao što se nikad neće
nikom smijati nikog voljeti nikom vjerovati nikog pomilovati.

(Neće pucati vodenjaci svi nerođeni
bit će imenjaci i neće vas buditi za prve majeve
nećete im raditi papirnate zmajeve nećete
se igrati u pijesku, u travi, iza ograda i žica
kućice pune ptica niko neće hraniti i oni
neće nikog braniti osim vlastitog
nestvoritelja)

O. je bila nepomična i ptice koje je iznijela pomrčina
lepetale su po plehu očica užarenih i nožica uvijenih
od tankog crvenog konca. Od tankog crvenog konca
uvit će O. narukvicu svojoj kćeri i svezati ju zubima
u moker čvor taman prije nego golih tabana
odlepeta niz stepenice čija hladnoća sakati prste.

(Neće biti djece
za rat
po čupavom podu kotrljaju se gnjile breskve
po dlakavom jeziku popodneva mili brijač medicinske sestre
ruke su mi ljepljive i bole me koštice odlazite i ne nosite
ništa moje sa sobom – čestitam! rez vam je carski!
davite se u plodnim vodama od ove sretnijih utroba)

Jedino O. su zapamtili od svih i navukli su plastične
paravane preko željezne ležaljke na kojoj su joj vadili konce
crvenoprozirne kao rajčicina kora – jedino nju su zapamtili
i pod električnom sijalicom blještao je papir na kojem je kričala
crna tinta ona tinta kojom će O. ispisati njihova imena
jednom kad ih više niko ne bude mogao naći.

(Ne dam djecu
za rat
govorim vam dlanova okrenutih prema gore
dlanova ljepljivih od kiselih žutih vrpce koje
krvnici nikad neće prerezati)

NEZAPOSLENOST MLADIH: PROBLEM STAVA ILI ISTRAŽIVAČA?

Lijeni studenti, sentimentalni neosvijesćeni roditelji, svi natisnuti u metropole – eto zašto i kako propada taj savršeni bh. kapitalizam

Godine su prošle pune muka, tranzicija u BiH pretvorila je ratom razorenu zemlju u koloniju i prevela njene radne ljude u roblje međunarodnog krupnog kapitala i domaćih kokošara. To dugotrajno mrcvarenje za koje ne znamo ni da li je završilo, dovelo je ekonomiju ove zemlje u ruševno stanje i krajnje ovisničku poziciju, a nekadašnje samoupravljače i građane zakovalo u zonu materijalne i svake druge pustoši i bijede. Školstvo je, više kao uzgred, degradirano prema već viđenim receptima, javno zdravstvo dovedeno na rub propasti, ako se već nije i otisnulo niz liticu, a platni promet prepušten privatnim bankama. Kako raste nezadovoljstvo stanovništva ekonomskim prilikama, tako sve agresivniji bivaju pokušaji nametanja jedne, u osnovi ne baš tako nove, paradigme prema kojoj za teško ekonomsko stanje i visoku nezaposlenost ne treba tražiti krivnju (i krivce!) u lošoj politici, pljačkaškoj privatizaciji i glomaznoj i neefikasnoj birokratiji, već u *žrtvama* pobrojanih poštasti. Takvoj vrsti spina mogli smo svjedočiti tokom recentnog bujanja krize i nemira u Grčkoj, kada su se najveće svjetske medijske kuće upregle u širenje mita o lijenim i neodgovornim Grcima, odgovornim ne samo za svoju ekonomsku propast nego i za ugrožavanje evropske ekonomske stabilnosti. Proizvodnji ovakvih mitova i njihovoj inauguraciji u realnost cilj je prvenstveno zamagliti pogled domaće i svjetske javnosti na stvarnu prirodu procesa i dešavanja, te stvoriti jednostavna i lako probavljiva objašnjenja koja javnost trebaju pacifikovati i natjerati na vrtnju glavom i bespomoćno slijeganje ramenima.

Krajem sad već matore 2013. godine, sličan projekt spinovanja uzeo je maha i u BiH. Nepromišljene informacije uvijek željni regionalni portali počeli su prenositi rezultate istraživanja pod nazivom „Nezaposlenost mladih: da li je problem u stavu?“. Istraživanje provodi i njegove rezultate u javnost etapno plasira sarajevska *think tank* organizacija Populari, a predmet istraživanja autorice Katarine Cvikel trebale bi biti okolnosti zapošljivosti mladih ljudi u BiH. Iako istraživačica obilatom korištenjem kondicionala i fusnota te plasiranjem tvrdnji u formi pitanja oprezno pokušava graditi racionalistički hladno istraživačko držanje, pitanjem *da li je problem u stavu* zapravo nas pokušava ubijediti da *jest*, ili barem nametnuti okvir za raspravu u kojem se takav zaključak izvodi sam po sebi.

Lijeni studenti

Put u uvođenje problema ljenosti mladih ljudi u javni diskurs u BiH je, kako sam primijetio, pokušala utrti direktorica *think tank* grupe Populari Alida Vračić, koja je krajnje nespretnim tekstom na jednom od sarajevskih portala pustila svojevrzni probni balon i pokušala lansirati tvrdnje o ljenosti mladih kao uzroku njihove nezaposlenosti. Svoje tvrdnje je, istraživački rigorozno, potkrijepila ciničnim nabrojanjem nekolicine primjera ljudi iz svog okruženja koji, umjesto da traže bilo kakve poslove diljem BiH, radije parazitiraju na grbači roditelja dok ovi rintaju kako bi prehranili svoju niškorisnu djecu. Tako se podriva tržište rada, čija bi nevidljiva ruka akademskim građanima velikodušno ponudila da rade fizičke i druge poslove po svim krajevima domovine. Treba li spomenuti da je tekst rastrgan u komentarima na portalu Radio Sarajevo, gdje je objavljen, kao i u oštrim kritikama i osudama na još nekoliko internetskih lokacija?

Nakon puštanja probnog balona, Populari osmišljava novi pristup okupaciji javnog diskursa novoizabranim ključnim riječima –

napraviće seriju izvještaja koji daju okvir za višestrano sagledavanje problema nezaposlenosti mladih ljudi u BiH.

Plemenita namjera, nema sumnje. Prvi dokument iz najavljene serije tih dobro nam hotijućih izvještaja počinje simpatičnom karikaturom koja predstavlja ugodno zavaljenog studenta, s travkom među zubima, rukama za potiljkom i diplomom okačenom o nožni palac, kako leži i planduje lebdeći nebom na oblaku. Takve zgodne zloupotrebe karikatura u ideološke svrhe mogle su se vidjeti u nacističkoj štampi u osvit Drugog svjetskog rata, kada je, također, stanovitoj politici bilo potrebno da slikovito i lako razumljivo ukaže na tadašnje društvene probleme i balaste. Da ne bi bilo da cijenjene istraživače poredimo s nacistima, treba reći da ovu taktiku, u nekom vidu, danas koriste svi koji bi da oblikuju tzv. javno mnijenje bez previše muke i neizvjesnosti ishoda.

Nakon simpatičnog zaglavlja, kojim je čitalaštvo navedeno na zaključak prije no je išta i pročitao, autorica nas sterilnim rječnikom uvodi u svoju „analizu” objašnjavajući kako „**prevladava mišljenje da je visoka stopa od 58% nezaposlenosti među mladima isključivo posljedica lošeg ekonomskog okruženja i nedostatka mogućnosti**”, ali da se „**često previđa faktor stavova i ponašanja mladih pri ulasku na tržište rada**”, te da je njen prvi u seriji izvještaja koji u zbroju imaju ambiciju dati ozbiljnu analizu stanja zapošljivosti mladih u BiH, i to tako što će se, za početak, baviti stavovima mladih „**kojim se studije o nezaposlenosti mladih obično ne bave**”. Zanimljivo je da se idejni tvorci ovog pristupa analizi nisu zapitali *zašto* se studije o nezaposlenosti mladih inače ne koriste takvim skandaloznim metodama. Vjerovatno računaju na uspavanost bh. javnosti koja će i na ovu stupidariju, kao na bezbroj drugih i svakodnevnih, odgovoriti šutnjom i u konačnici nasjesti na podvalu i autostereotipizacijski povjerovati u mit o lijenim studentima.

U kojem će tonu analiza nastaviti ukazuju već prvi redovi u kojim autorica piše da se za mlade ljude u BiH „**generalno smatra da su obrazovani, sposobni i vrijedni**”, a nezaposleni su zbog nedostatka mogućnosti. U sljedećoj rečenici nas pita da li smo se, ipak, „**ikad zapitali koliko je visokoobrazovanih mladih ljudi spremno prihvatiti bilo kakav posao, uključujući konobarisanje ili posao u praonici automobila, kako bi preživjeli bez da ovisе o roditeljima?**” Time zapravo nastavlja papagajski ponavljati već pomenute teze i pitanja koje je ranije lansirala njena direktorica Vračić u svojim medijskim istupima. Jednaku odrođenost od stvarnosti Cviklova pokazuje i u nastavku uvodnog izlaganja gdje nas, ponovo direktoričinim riječima, pita koliko je mladih spremno tražiti poslove u drugim krajevima domovine, znamo li više od devet mladih ljudi i studenata koji volontiraju i stažiraju i „**da li nam je ikad palo na pamet da stav mladih i obrazovanih ljudi u BiH pri ulasku na tržište rada možda nije najbolje prilagođen današnjem kapitalističkom tržištu?**” Ovo zaista zanimljivo pitanje sadrži jasnu tvrdnju da bi akademski obrazovani mladi ljudi, po mišljenju Cviklove, trebalo da prilagode svoje stavove kapitalističkom tržištu koje im je, sve su prilike, namijenilo uloge konobara, vozača viljuškara, perača automobila i putujućih najamnih radnika. A poznato je, naime, da kod nas posla nedostaje samo u većim gradovima, dok u manjim mjestima brojne tvornice, škole, domovi zdravlja, dućani i gradilišta naprosto vape za radnom snagom; te bi nama – da se tamo preselimo – već davno svanulo, samo da nismo tako pretenciozni urbanocentrični snobovi.

Netom zatim, autorica umiruje čitatelja nevoljkim priznanjem da u posmatranom problemu ipak igraju neku ulogu i opća ekonomska kriza i nedostatak mogućnosti, te obećava da će se time pozabaviti neki budući nastavci ove analize. Uzgred, to nije jedini dio teksta u kojem se autorica, svjesno ili nesvjesno, ograđuje od zamisli iznesenih u svom pisanju. To se ponavlja i na kraju dokumenta gdje autorica zahvalno naglašava da su za uspjeh analize zaslužni „korisni komentari i kreativna promatranja cijelog Populari tima” koji su „značajno doprinijeli razvoju početne ideje i samom istraživanju, kako bi se u konačnici prezentirala cjelovita i razumljiva analiza”. Slijede zahvale sagovornicima koji su sudjelovali u istraživanju i bili spremni podijeliti svoje iskustvo u vezi s temom i čiji je doprinos bio „**ključan i neophodan**” jer bez njih ova analiza ne bi mogla biti izrađena”. Što znači najmanje dvije stvari. Prva od njih je: „Nisam samo ja – i oni su!”, što na neki način upućuje na to da je autorica na nekoj razini svjesna sramotnog cinizma i nategnutih konstrukcija kojim je nabijen njen rad, a druga je de facto priznanje da se „analiza” Popularijevog istraživača zapravo sastoji od „**kreativnog**

promatranja” (drugo ime za iskrivljavanje istine) i intervjuisanja istomišljenika, što se ni u kom slučaju ne može smatrati ozbiljnim istraživačkim radom, već prije nes(p)retnim pokušajem spinovanja činjenica.

Nesavjesni roditelji

U već viđenom maniru, u dijelu teksta koji se bavi pitanjem kvalitete obrazovanja pokušava se nametnuti stav da je problem u kombinaciji lošeg jugoslovenskog naslijeđa i kasnijeg nedostatka ulaganja u obrazovni sistem te da isti studentima prenosi zastarjelo znanje i ne pomaže u ovladavanju vještinama neophodnim za buduće zapošljavanje. Ovdje kao da se namjerno zaboravlja ulaganje u uništavanje obrazovnog sistema bolonjskim procesom. Ili je to zapravo bio nedostatak ulaganja? Autorica nije bila dovoljno konkretna, pa je to ostalo nejasno.

K tome, mladi kao da uistinu spavaju na oblacima iz simpatične karikature na početku ovog dokumenta, pa Katarina Cvikl dalje tvrdi da se „**studente obrazuje sa osjećajem da su posebni i uvjerava ih se da su elita, što uzrokuje da oni onda imaju prenapuhana očekivanja i lošu procjenu o stvarnoj primjenjivosti svog znanja**”. Eto, draga omladino, nije vam se posrećilo, kao istraživačima raznim na primjer, da kroz fakultet i bogato radno iskustvo, valjda u autopraonici, steknete primjenjivo znanje iz mlaćenja prazne slame, pa vam je najbolje da se odmah prihvatite lopate i motike. Ako treba, kopajte volonterski, jer samo ljenčuge prevelikih očekivanja odbijaju da rade besplatno i žive od zraka. U nastavku nam izvještaj pokušava objasniti da smo budale što uopće studiramo jer, na primjer, „**Grčka ima visoku stopu studenata u odnosu na ostatak populacije, a relativno mali broj visokoobrazovanih, ali u isto vrijeme ima i najveću stopu nezaposlenosti. Njemačka, s druge strane, ima relativno mali broj studenata i visokoobrazovanih ljudi, a ipak ima nisku stopu nezaposlenosti, što ukazuje na bolje planiranje i cjelokupnu kvalitetu njenih obrazovnih programa**”, i dodaje da je suština u činjenici „**da biti student ili visokoobrazovani mladi čovjek u današnjoj ekonomskoj situaciji po sebi više ne jamči posao za pojedinca, posebno ako je akademsko obrazovanje tog pojedinca zastarjelo i nije iskoristivo u praksi**”. Stručna preporuka bi bila, dakle, elitizacija obrazovanja, a fukara je ionako za krampe rođena. Sve to dolazi od toga što se „**studente navikava da su elita ili tzv. „akademski građani” i da ih posao vjerovatno čeka na pragu fakulteta. Ovo je, čini se, dio ostavštine bivše Jugoslavije, tokom koje je visoko obrazovanje bilo privilegija manjeg dijela stanovništva**”.

Na stranu sad srozavanje ideje obrazovanja, to je i tako normativna nadgradnja istraživanja, ali moglo se bar nešto iz istorije pročitati i provjeriti fakte o programima stipendiranja, Titovom fondu itd. u toj zaostaloj Jugoslaviji. To je bar čista pozitivistička baza.

Da ne bi ispalo da se ovim istraživanjem odgovornost za moralnu i radno-etičku deformaciju obrazovane bh. omladine tovari samo lošem obrazovnom sistemu, red je bio označiti i najvećeg krivca: roditelje studenata. A kad već namjeravamo uputiti nizak udarac, najbolje se sakriti iza citata, pa tako Cviklova citira svog intervjuisanog istomišljenika i direktora poduzetničkog centra u Banjaluci, Marija Milanovića: „**Roditelji onih koji se danas smatraju mladima rođeni su dok je drug Tito još uvijek bio tu, kada bivša Jugoslavija doživljava ekspanziju, kada je radnih mjesta bio dovoljno i kada su ta mjesta bila osigurana bez potrebe da se bude pretjerano kreativan i poseban**”. Potom sama izvlači zaključak da nije realno od „**takvih roditelja očekivati da motiviraju svoju djecu da budu aktivna**” i da „**nema nikavog smisla to što oni traže poslove svojoj djeci, vječno finansiraju njihove studije, ljetovanja i/ili druge aktivnosti**”. Pa onda ponovo fusnota i (u istraživačku metodu maskirano) citiranje još jednog istomišljenika, ovaj put izvršnog direktora u Posao.ba, Davora Odobašića: „**Umjesto da ih puste da sami nađu posao i da steknu radno iskustvo, oni im daju džeparac, novac da odu na more nakon naporne studijske godine, zato što su čitavu godinu tako fokusirano studirali. Roditelji subvencioniraju nezaposlenost mladih**”. Dakle, roditelji bi trebalo da se opamete i počnu na vrijeme šutati svoju djecu na ulicu, gdje ih čekaju razni poslovi – od kopanja kanala, čišćenja ulica

pa do autopraonica i kafića kojim su potrebni konobari, čistači i čistačice. Time će se praktično povećati ponuda i smanjiti cijena radne snage, što najviše odgovara novostvorenoj tranzicijsko-ekonomskoj eliti. To je, valjda, taj prvi korak i odskočna daska bez koje se ne može na put društvenog prosperiteta i pune zaposlenosti. U protivnom, bićemo kao Grci – vječiti studenti i nezaposleni lijeni trutovi koji besposličare živeći sa roditeljima, umjesto da postanemo kao Nijemci – radiše i kreativci. U ovo bi se dalo povjerovati, ako bismo, uz ostale, zanemarili i činjenicu da se tržište rada i tržišni uslovi u razvijenim zemljama znatno razlikuju od uslova koji vladaju u njihovim kolonijama, kojima se voli tepati kao tranzicijskim ili zemljama u razvoju. Dakle, ne bi trebalo isključiti mogućnost da bi se i radišna njemačka omladina demotivisala i razlijenila kad bi kod njih radnička prava, plate i nadnice, primjena zakona o radu, ponuda bilo kakvih radnih mjesta i ostale okolnosti bile u istoj ravni sa našim. Tom se dimenzijom problema Popularijevo istraživanje uopće ne bavi, već ostavlja tek mogućnost da se time pozabavi u nekom od narednih izvještaja.

Djecu u roblje!

Već samo nabranje svih spornih tvrdnji i nebuloza iznesenih u rečenom istraživanju nadilazi okvire i namjere ovog osvrta, zato su odabrani samo najreprezentativniji primjeri falsificiranja stvarnosti pod krinkom istraživanja stavova.

Šta zaključiti? Socijalni inženjering nije nikakva novost, te je sasvim logično da kapitalizam u svojim kolonijama, slabeći obrazovanje i stvarajući pogodno ekonomske uslove za odljev mozgova, na lokalnom planu paralelno kreira i posebnu klasu akademski obrazovane mediokritetske i od stvarnosti odrođene elite čiji je osnovni zadatak da, sa pozicije intelektualnog autoriteta i uticaja, nametnu vulgarnu paradigmu koja svim nevoljnicima u paklu bh. tržišta rada treba objasniti da su za svu njihovu agoniju, uz Tita i Jugoslaviju, zapravo krivi samo oni sami i njihovi roditelji koji ih maze plaćanjem hrane, odjeće, školovanja i ljetovanja, umjesto da svima učine uslugu i svoju djecu prodaju u roblje čak i prije njihovog polaska u školu. Ali na čijoj bi patnji tada cvjetale teorije analitičara? Šta bi bilo sa zapošljivošću tih analitičarskih NVO mudrijaša da im se neoliberalizam ostvari u praksi? Tada svakako više neće biti potrebe za izdašnim finansiranjem lokalne gluposti, pa će na koncu i nesretni analitičari završiti u istom loncu sa žrtvama njihove naopake logike.

Ako zanemarimo komične momente, zapravo je tragična površnost ovog izvještaja u kojem se ne pomalja čak ni protorazumijevanje društvene krize kod nas i šire, tokom koje se lome i zadnji pršljenovi kičme radne snage, zatire sama ideja socijalne države koja je i tako bila s mukom ispregovarani kompromis između kapitalizma i eksploataisanog društva, a krivica za nedorečenosti ekonomskog sistema svaljuje na ljude koji mu služe. Baš kao nekad socijalizam, i ovaj nam je kapitalizam savršen, samo da je boljeg i poslušnijeg naroda!

O autoru

Srđan Žagovec je rođen u Sarajevu 1978. Profesija: vječiti student, radnik, pisac. Autor knjige priča *Hard Core* (Buybook, 2003.). Priče sam objavljivao i u *Licima*, *Spleenu* i raznim drugim publikacijama, sarađivao u magazinu *Dani*, uređivao publikacije Centra za savremenu umjetnost Sarajevo. Trenutno radim na poziciji pomoćnog radnika u preduzeću GMC inženjering. U slobodno vrijeme se bavim proučavanjem evolutivne psihologije i biologije, duhovnih učenja Istoka i Zapada, muzike, fizike, hemije, medicine i svih drugih područja od vlastitog interesa.

O SOCIJALNOJ PRAVDI BEZ ILUZIJA

BOSANSKA DUBICA (2012.)
BRANIMIR PRIJAK

DIJALA HASANBEGOVIĆ

VELIKI ODMOR

Postoje mjesta na kojima se odrasli ljudi igraju
izmještajući jedni drugima kosti
i oči.

Na takvim se mjestima tišina diže u vrtlog i urla.

Jedan od igrača zakloni oči i broji
pa kad izbroji vikne
zadatke.

Jedan zadatak

zadatak

drugi:

ti pronadi rebro svoga oca

ti strpaj svu hranu u džak

ti pomori djecu onog što trpa svu
hranu u džak

ti pucaj nasumice na tjemena što vire
iza okana

ti se loptaj hemijskim bombama

da se mozak farba i razliva

kao akvarel

za likovni zadatak.

Svi vole čas umjetnosti: nafarbat ćemo

natpise, znakove, mostove, krakove,

kuće, šume, rupe, šupe,

novim imenima ćemo se prefarbati, da nas

ne poznaju ne nađu oni sakriveni, što broje do
deset. Trinaest.

Muzički je najbolji čas:

vježbaj pjevanje svih ptica koje si podavio

da ne primijeti učitelj da ih nema.

Na tjelesnom učitelj kaže:

da mogu trčati

od tebe

brže

i duže

i brže

i duže

dok ne postanem

sam topot bijega

dok ne postanem

stajanje samo.

RAZOTKRIVANJE STVARNOSTI U KRHOTINAMA: OBLICI NEPRAVDE PRIKAZANI U POSLIJERATNOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM FILMU

Tekst nastoji sagledati poslijeratnu bosanskohercegovačku kinematografiju u kontekstu problema socijalne pravde kroz analizu nepravde prikazane u filmovima Ljeto u zlatnoj dolini, Dobro uštimani mrtvaci, Snijeg, Grbavica, Ničija zemlja. Poimanje nepravde i pravde autor pokušava povezati sa načinom na koji se u mediju filma konstituira društvena stvarnost poslijeratnog perioda i artikuliraju traumatska iskustva u postkonfliktnom društvu. „Stvarnost u krhotinama” označava fragmentiranost i neuređenost društvenog tijela bez uporišta u poretku vrijednosti koji zastupa ideju pravednosti i garantira njenu realizaciju u društvenom prostoru. Poslijeratna filmska djela pitanje nepravde često povezuju sa osjećanjem apsurga, čime se ostvaruje jedino dojam da u svijetu lišenom vlastite stvarnosti pravda, u socijalnom ili političkom smislu, zapravo i nije stvarna mogućnost.

Od 1997. godine i *Savršenog kruga*, prvog produkcijski ozbiljnijeg poslijeratnog kinematografskog djela (u režiji Ademira Kenovića i po scenariju Abdulaha Sidrana) pa do 2013. godine u kojoj je već moguće razmišljati o kontinuitetu filmske produkcije i o određenoj poetici i estetski, zapravo se o našem filmu veoma malo pisalo. Časopis *Sineast* koji je značajno doprinio razvitku kinematografske scene u našoj zemlji i nekoliko publikacija koje su promišljale razvoj kinematografije sa financijskog i produkcijskog stanovišta ne mogu predstavljati kontinuiran i sistematičan pregled filmske poetike u poslijeratnom periodu. Ovo je značajan problem za centralni zadatak ovog teksta, promatranje bh. kinematografije iz perspektive koja podrazumijeva postojanje teorijskog oslonca spram kog se definira neka vrsta polemičkog mnijenja ili diskusioni prostor u kojem bismo mogli razgovarati o tome po čemu su naši filmovi važni, značajni, vrijedni sami za sebe, a po čemu za ukupnost socijalne i političke problematike u našoj zemlji. Tako perspektiva ovog rada uperena na svaki pojedini film postaje istovremeno i njegov ključni problem. Drugim riječima, baviti se prikazanim oblicima nepravde u poslijeratnoj kinematografiji, uzimajući u obzir koncept socijalne pravde, znači razmišljati o filmu kao fenomenu koji je *a priori* odgovoran ne samo svojoj, estetskoj, nego i društvenoj stvarnosti. To istovremeno znači prešutjeti estetsku autonomiju, jednu od kardinalnih osobina bez koje se nijedna tvorevina ne može smatrati umjetničkom.

Podjednako je nesuvislo tvrditi da nije bilo polemika između pobornika ideje o društvenoj ulozi umjetnosti i zagovornika teze da umjetnost može i mora biti zaokupljena jedino sama sobom, kao i da se ista načela mogu primijeniti na stvaralaštvo 21. stoljeća, kada su uslovi umjetničkih poduzeća bitno drugačiji nego u prijašnjim epohama. Zahvalimo Sartru na jednom od ključnih eseja o angažiranoj umjetnosti, odajmo priznanje i avangardama koje su insistirale na ne-pragmatičnoj prirodi umjetničkih djela, ali prihvatimo i to da raspravu moramo započeti iznova ukoliko hoćemo promišljati umjetnost između zahtjeva za estetskom autonomijom i zahtjeva za društveno-političkom upotrebljivošću bez podrazumijevanja univerzalnih načela. Neka angažirana a danas *subverzivna* poetika jako često zapada u zamku sebisvrhovite i samoproklamirane subverzivnosti ili angažiranosti. Djela s etiketom tobožnje subverzivnosti liče više na potpuno sterilizirane komoditete nego na umjetnička djela. Upravo zbog toga što je vrijeme u kojem živimo do kraja banaliziralo umjetnost, pa tako i ove pojmove, stvoren je teorijski vakuum u komu svako djelo može

biti upisano kao vrhunski angažirano, i ono je pritom gotovo uvijek svojevrsna teorija o samom sebi, izuzetno rijetko mišljeno kao umjetnička datost.

Ovaj tekst nije sudnica bh. filmu u kojoj se pod lupom pseudoobjektivnosti sagledavaju propusti filmova u odnosu na vrlo konkretnu društvenu, kulturnu i političku problematiku, to jest problematika nepravde. Sam fenomen pravde, kao i njezinog antipoda nepravde, u našem vremenu je pretrpio proces atomizacije, pa tako o pravdi, pa i nepravdi, gotovo i da ne možemo govoriti kao o nekakvoj cjelovitoj izvjesnosti. Zbog toga ju diferenciramo glede manifestiranja nepravde u društvenoj, ekonomskoj, političkoj sferi, ili pak u sferi kulturnih identiteta. To su, smatram, veoma apstraktna poimanja pravde i nepravde zbog toga što je riječ o nadindividualnim razinama mišljenja i prakse, a čovjek nepravdu doživljava ne samo kroz pripadnost nekoj društvenoj relaciji, nego i kao zasebna jedinka. Činjenica da riječi „nepravda“ i „pravda“ u historijski relativnim sistemima označavaju sasvim određene stvari i da se one artikuliraju, produciraju ili dokidaju u društvenom prostoru, predstavlja realnost drugačiju od unutarnje ljudske realnosti u kojoj iskustvo nepravde počinje, gdje se potreba za pravdom začinje i gdje se deficit pravde istinski proživljava.

S ovim na umu trebalo bi o poslijeratnom bh. filmu raspravljati s dozom kritičke obazrivosti, jer nijedna perspektiva na umjetničko djelo ne iscrpljuje sve njegove dimenzije. Budući da nijedan film nije ni toliko samodovoljan da bi postojao bez svijesti koja ga opaža, tj. konkretnog gledatelja, niti toliko angažiran pa da bi ga se posmatralo pragmatično kao kakav politički projekat, cilj je ovog eseja ponuditi analizu naših filmova iz unutarnje perspektive njihove poetološke stvaranosti, a ne sud o njima po mjerilima teorija. Cilj je pokušati razumjeti šta ti filmovi govore o našem društvu, o našim problemima, o nepravdi koju neprestano osjećamo, a koja se ne može artikulirati ni u jednom drugom komunikacijskom kanalu. Autori tih filmova birali su teme i problematiku spram kojih se odnose filmskom formom. Jedina distinkcija kojom će se ovaj esej voditi jest odnos prikazanih i neprikazanih oblika nepravde u našim filmovima. Takva distinkcija već podrazumijeva vrijednosni sistem, ali mislim da takav sistem odabranim filmovima ne zatvara mogućnost da kroz analizu progovore i sami, pa čak i da taj vrijednosni sistem dovedu u pitanje.

Za ovu analizu odabrao sam filmove *Grbavica* Jasmile Žbanić, *Ničija zemlja* Danisa Tanovića, *Dobro uštimani mrtvac* Benjamina Filipovića, *Ljeto u zlatnoj dolini* Srđana Vuletića i *Snijeg* Aide Begić. Izbor je već sam po sebi svojevrsan vrijednosni sud, ali ne takav koji filmove nužno izdvaja po kvaliteti (iako bi se i to moglo tvrditi) već po tome što se ovi filmovi zaista mogu promatrati kroz prizmu problema nepravde, te valja razmisliti o tome kako se taj problem u njima artikulira. Nekim od ovih filmova posvećuje se više pažnje, a neki se u raspravu uvode radi usporedbe. Kako je već latentno najavljeno, polazim od toga da ovi filmovi, iako važni za formiranje društvene svijesti o izvjesnim problemima, nisu dužni polagati račun nikakvim društvenim ili političkim projektima. Možda su upravo zato na izvjesnoj razini društveno značajni.

Obesmišljavanje pravde

Glavni lik filma Srđana Vuletića *Ljeto u zlatnoj dolini* (2003.), mladić koji klošari po ulicama Sarajeva, na očevoj dženazi sazna da je rahmetlija izvjesnom Hamidu ostao dužan 50.000 konvertibilnih maraka i da mu ovaj to ne može halaliti. Mladić, Fikret Varupa, osjeti se pozvanim da ispravi tu *nepravdu*. Kada su čast, ugled i vječni mir njegovog oca dovedeni u pitanje, Fikret Varupa će djelovati kao predstavnik i branitelj tradicije bez obzira na to što živi u sasvim drugačijem duhu i pokušava uspjeti po obrascima afro-američkog i vrlo globalnog svjetonazora. Iako ni po čemu ne liči na nekoga ko se grčevito drži vjerskih tradicijskih nazora, ipak ga mehanizam odgoja i za ličnost formirajuća društvena pozicija primoraju da pokuša vratiti očev dug.

Fikret Varupa je potpuno nespreman za takvu odgovornost, pa su prema tome i sredstva kojima se služi prvenstveno glupava jer on bi da opljačka granap iako za tako šta nema vještine, a potom i nepravedna, jer se jedna nepravda ne ispravlja drugom, tako barem

kažu. Nakon neuspjele pljačke neki korumpirani policajac njega i njegovog prijatelja privoli da sa njim surađuju u otmici kćerke važnog političara tako što će je isporučiti na određeno mjesto u određeno vrijeme i preuzeti „otkupninu“. No, kako i obično biva kada se udruži nekolicina nesposobnih prevaranata, plan se izjalovi jer se Fikret u tu djevojku zaljubi i odluči da se ne drži dogovora.

U filmu je naročito interesantan pokušaj kombiniranja perspektiva različitih i nepodudarnih kultura koje se sijeku u svijesti glavnog junaka. Način na koji on živi, njegovi nezreli i djetinjasti pogledi na taj svijet ukrštaju se s odgovornošću spram porodice i religijskog ubjeđenja. Ista ta ubjeđenja i porodični odgoj kose se s kriminalnim aktivnostima u koje se Fikret upušta da bi sakupio novac, pri čemu je vrlo jasno da su modeli njegovog ponašanja preuzeti iz jednog drugog svijeta, da su oni takoreći industrijski fabrikovani u smislu da vaspitavaju žudnju uživatelja rep-pjesama sa gangsterskim temama, cijelu apologetiku uličnog života, glorifikaciju kriminala i agresivnosti. Nesuglasje Fikretovih ciljeva i sredstava skoro je pa groteskno jer pseudoetika Fikretovog djelovanja obezvjeđuje etiku tradicije na kojoj se zasniva cilj njegovog djelovanja. Film Srđana Vuletića očito je u ideji imao zacrtan prikaz takve nepodudarnosti nastale širim društvenim promjenama koje su ponajviše zahvatile živote poslijeratnih generacija.

Ako pretpostavimo da je Fikret Varupa predstavnik te generacije, možemo li reći da ova filmska priča vrlo zanimljivu semantiku očevog duga artikulira i kao teret nasljeđa? Nije li po tome i sam taj dug izvor ukupne nepravde? Zato što je nametnut tradicijom a jedini put do razrješenja je – put zločina?

Nepodudarnost dviju sukobljenih duhovnosti u djelovanju glavnog junaka na koncu dovodi do karikature pravednosti u svijesti i životu Fikreta Varupe, a film okončava apsurdom. Ispostavlja se da je cijela priča o dugu bila izmišljotina jednog kockara, koji sakupljenu svotu novca pred Fikretovim očima spiska na ruletu. Potom ga Fikret natjera da svedjedno ode njegovom ocu na mezar i halali mu, čime se dodatno obesmišljava i tradicija i religija i, na koncu, i sam put koji mladić prelazi da bi dosegao željenu razinu pravednosti. Ovaj preokret u radnji sve dotadašnje događaje dovodi do apsurdna, a tamo gdje apsurd suvereno vlada jedva da je moguće govoriti o bilo kakvoj pravdi, pa tako i o nepravdi. Obesmišljeno je ono što je trebalo biti pravedan rezultat, ali i ono što je važno za nepravedan svijet u kojem se može djelovati jedino nepravedno. Nagomilavanje nepravdi da bi se očuvao poredak međuljudske pravde, tek toliko da bi se pokazalo da one prvotne nepravde nikada nije ni bilo, da je sve učinjeno zaista apsurdno i da nikakve pravde nema, jer „međuljudsko“ zapravo ne postoji.

Neko čudno međuljudsko, međutim, postoji u filmu reditelja Benjamina Filipovića *Dobro uštimani mrtvac* (2005.) ali ono čega tu nema jest poredak – pravedan ili nepravedan. Pravedno i nepravedno su zapravo potpuno besmislene kategorije u ovom filmu, jednom od najčudnijih poslijeratnih bh. filmova upravo po tome što počinje i završava opkladom dvojice mrtvozornika na broj mrtvacu toga dana. Budući da je pitanje hoće li ih biti četvero ili ne, pratimo priču četiri potencijalna mrtvaca i njihovih najbližih. Prvi je Ruždija Kučuk, čovjek koji na vlastoručno izrađenom vlaku svakog jutra prevozi putnike u Sarajevu i namjerava privatizirati taj dio pruge. Druga je Envera Hadžić, ozbiljna političarka, ministrica, akterka u međunarodnim pregovorima, robusna i opaka naročito prema svome mužu, Braci. Treći je Riad, arhitekt koji, dok u lokalnoj građevinskoj firmi radi za čovjeka koji ga maltretira, planira odlazak u Amsterdam zajedno s Mariom s kojim je u ljubavnoj vezi. Na koncu, tu je i Srećko, izumitelj koji je sve u zgradi gdje stanuje reorganizirao s ciljem da napravi letjelicu kojom će prepliviti Atlantik i sletjeti u New York da bi konačno vidio svoju kćerku. Karakterizacija svih glavnih likova, to jest mrtvaca, vrši se principom da o njima govore drugi. Na kraju će svi likovi koji govore u kameru izgubiti one o kojima govore, neki nasreću, neki nažalost.

Iako su za života ova četiri lika manje ili više indirektno vezani, čini se da ih najviše povezuje boravak u mrtvačnici. Kao mrtvaci su dobro uštimani jer ih okolnosti dovode na isto mjesto, zbog sudbinske opklade dvojice mrtvozornika.

Primijetimo ipak da se njihova priča ne prikazuje teleologijski. Stalan prodor slučajnosti stvara dojam burleskne apsurdne komedije, a tamo gdje dominira apsurd, kako sam već rekao, teško da je moguće govoriti o pravdi i nepravdi. Da li je moguće reći da je Enverina smrt pravedna zato što je ministrica bila beskrupulozna i nesavjesna? Mislim da ne, jer se takvo tumačenje ne može pripisati smrti izumitelja Srečka, a kamoli mladog arhitekta Riada. No moguće je reći da ovo četvero likova u neku ruku povezuje ambicija da učine nešto veliko, nesrazmjerno mogućnostima koje im se nude. Oni ne pripadaju svijetu u kojem se nalaze jer on za njih naprosto nije dovoljan.

U momentu kada se ovi likovi sudbinski *sretnu* u mrtvačnici ne vidimo nikakav poredak pravde (i nepravde). Smrti su obesmišljene okolnostima pod kojima su se desile ali i jednim od likova koji svoju smrt uvijek iznova preživljava. Čini se da je element opklade morao biti uključen da se ionako drhtava struktura ne bi u potpunosti raspala, jer nigdje ne vlada nikakav zakon. A tamo gdje nema zakona, gdje je sve prepušteno slučaju, ne može biti nikakvog poretka, ni pravde ni nepravde.

Onostrano i međuljudsko – moguća staništa pravde u nepravdnoj društvenosti

U filmu Aide Begić *Snijeg*, snimljenom 2008. godine, nekoliko mještanki sela Slavno neposredno nakon rata pokušava preživjeti prodajom domaćeg pekmeza i drugih vrsta hrane. U ratu su stradali skoro svi muškarci i u selu su ostali samo najstariji mještananin, čovjek kojeg znamo kao Dedu, i jedan dječak kojeg svako malo šišaju jer mu kosa raste nevjerovatnom brzinom.

Može se reći da mještani imaju različita mišljenja o budućnosti sela. Neki, među njima i Alma, glavna junakinja ove priče, smatraju da im život treba biti upravo takav kakav i jest, vezan za rodno selo, proveden u zajedničkom radu. Međutim, druge mještanke bi radije prodale imanja i potražile sreću u gradu, što postaje jasno onog momenta kada u selo dođe Miro, čovjek koji mještankama predloži da prodaju zemlju stranim ulagačima. No, Miro nije samo posrednik u poslovnom dogovoru nego i prijašnji stanovnik sela, Srbin upućen u to kako su nestali muževi i djeca žena u Slavnom. Kasnije on dovodi i Marca, stranca koji pošto-poto želi kupiti zemlju. Nakon izvjesnog vremena, kad mnoge mještanke već potpišu ugovore, što iz želje da odu što iz pukog neznanja, cijeli posao počinje ličiti na namještaljku čije će žrtve biti mještanke sela.

Iz pozicije mnogih junakinja ove priče, u selu kakvo je Slavno nije moguće živjeti. Tu sve podsjeća na nemilu prošlost, na nasilje i rat, i odatle po svaku cijenu treba pobjeći u bolji život, ali nisu sve žene spremne na takav potez, pa stoga konflikt među njima. Mirina pozicija je sasvim ambivalentna. Da li je on donosilac konačne sreće, čovjek koji nudi prijeko potrebni izlaz, ili naprosto bivši vojnik srpske strane koji dolazi poslovno, s ciljem da još jednom nanese nepravdu?

Čini se da je ovaj konflikt među ljudima nerješiv, i zapravo ga rješava nadljudska sila, oluja koja Miru i Marca zadržava u kući jedne od žena, gdje kasnije dođu i druge žene s ciljem da preotmu, ukradu ili unište potpisane ugovore. Sve mještanke su, čini se, shvatile da je jedina budućnost koju mogu imati zapravo već ucrтана u platno njihove zajednice, a zajednica ne znači tek prostornu okupljenost na nekom teritoriju, nego i vremensku okupljenost oko zajedničke prošlosti. Po ljudima kao što su Miro i Marc čini se da je vrijeme rata zauvijek prošlo, ali u selu Slavno to vrijeme biva akumulirano u svakoj riječi, svakom pogledu, svakom gestu mještanki, i njihova zajednica je vrijedna upravo zato što pamti.

Mi ne možemo znati šta bi za te ljude bio bolji život. No, činjenica je da na njihovu konačnu odluku utječe nadljudska intervencija, što implicira da sve u tom svijetu nije baš sasvim određeno ljudskom voljom. Treba postaviti pitanje šta je u stvari taj snijeg? Snijeg kojem se raduje mala djevojčica iz filma, snijeg koji dolazi na kraju. Snijeg pripada simboličkoj dimenziji ovog filma koji definitivno otvara prostor za promišljanje udjela nadljudske, metafizičke stvarnosti u ovoj ljudskoj kojoj pripadamo sa svim svojim naporima, željama,

mogućnostima i nemogućnostima. *Snijeg* je jedan od naših filmova koji upućuju na to da pravda, šta god to bilo u ljudskom svijetu, nije tako često posljedica ljudske volje nego je itekako povezana sa nekim spekulativnim onostranim svijetom. Za razliku od dojmova koji ostavlja *Dobro uštimani mrtvaci*, ovdje nema ništa od apsurdnog slučaja, ovdje postoji vjera u poredak.

A opet, za razliku od *Snijega* u kojem pravedno dolazi iz nadljudskog, u filmu *Grbavica* potencijalno sjedište pravednog predstavlja međuljudsko. *Grbavica* je film Jasmile Žbanić snimljen 2006. godine, za ovaj rad značajan po tome što problem pravde i nepravde dovodi u vezu s pojmom istine, i ta veza je prikazana kroz intimnu dramu jedne porodice. No, to nije porodica *kakva bi trebala biti*, kakve su idilične porodice u američkim serijama ili u reklamama. To je porodica u kojoj neki članovi nedostaju, što će reći da je to istinski poslijeratna porodica.

U jednoj od početnih scena glavnu junakinju, Esmu, budi njezina kćerka Sara, nakon čega njihova vesela borba jastucima traje sve do trenutka kad majka padne na pod, kćerka sjedne na nju i rukama joj uhvati zglobove i kad majka prekida igru. Riječ je o tome da ju ta pozicija podsjeća na pretrpljeno silovanje, a takav je i ikonografski prizor te situacije, s ključnom razlikom koja je sama suština odnosa majke i kćerke. U odnosu majke i kćerke postoji nešto nasilno, neka traumatska supstanca, nešto neizrečeno, potisnuto, tajna koju treba preživjeti. Upravo je ta tajna narativna matrica ovog filma. Kako majka živi sa činjenicom da je vlastito dijete podsjeća na traumu? Kako kćerka živi sa majkom čija je sadašnjost obilježena traumama prošlosti, čija je sadašnjost sva u prošlosti koja se ne da prevazići? Ili: kako majka živi sa kćerkom koja je otjelovljenje nepravde koju trpi?

Pubertet kao faza u kojoj susrećemo Saru nije odabran slučajno, budući da tjelesna spoznaja o spolnoj razlici pokreće njenu potrebu da sazna nešto o svom ocu i potrebu da sazna nešto o muškarcu kao biću različitom od sebe. Sarin otac je onaj nedostajući član porodice, koliko tajnovit i značajan za strukturu te porodice toliko i važan za konstituciju Sarinog lika (ili ličnosti). Od Sare saznajemo da joj je otac šehid, u doslovnom prevodu „žrtva” a u našem kulturnom kontekstu vojnik ubijen tokom rata. Budući da o ocu ništa ne zna, da ga nikada nije upoznala, da se u njenom domu o njemu oduvijek šuti, njegova je figura sazdana u njenom imaginarijumu – on je idealan otac. Otac koji neće ostarjeti ni izgubiti snagu, neće je iznevjeriti niti joj bilo šta zabraniti, osim da ima stvarnog oca. Sara je paradoksalno stvorila vlastitog oca, junaka, borca, ratnika, čime je vlastitu subjektivnost upisala u cjelokupan sistem vrijednosti jednog poslijeratnog društva.

S imaginarnim ocem Sara ima imaginaran odnos. A iz njenog svakodnevnog razgovora sa stvarnom i prisutnom majkom biva očigledno da na razini komunikacije njih dvije, kao dva krvno povezana socijalna bića, jedva da imaju išta zajedničko. Onako kako majka ne razumije o čemu govori Sara, tako ni Sari ne može biti jasno ništa od onoga što proživljava majka. Njih dvije od potpunih tuđinki moraju postati majka i kćerka.

S druge strane, majka zna ko je Sarin otac i breme tog saznanja nosi u obliku straha od muškaraca uopće. Svejedno da li su joj prijatna ili ne, ona ih kao prijatnu osjeća. Dakle, kompozicija filma može se definirati kao odnos paralela i kontrasta u zasebnim životima majke i kćerke, a jedna je od paralela vezana za ekskurziju koja funkcioniše kao svojevrsan narativni čvor. Dok majka traži novac za ekskurziju, kćerka traži potvrdu da je njezin otac šehid jer je u tom slučaju ekskurzija besplatna. Bitno je naznačiti da majka novac ne traži samo zato što ga nema dovoljno, već i zato da bi tajna ostala tajnom, a kćerka potvrdu ne traži samo zato da majka ne bi morala platiti ekskurziju, već i zato što za svoju naraciju nema nikakvu potvrdu u parametrima ovog svijeta. Drugim riječima, ona shvata da njezina naracija o ocu nije više samodovoljna, da ju valja legitimirati, verifikirati u okviru administrativne istine. Kada je tri djevojčice napadnu zbog toga što će njena majka platiti ekskurziju umjesto da donese potvrdu, Sara pokušava dokazati da je njen otac šehid, pri čemu se koristi naracijom koju je čula od druga, dakle tuđom pričom. Reproducirajući tuđu naraciju, Sara doslovno preuzima jedan sistem vrijednosti i normu istinitosti i pušta da u momentu bijesa iz nje progovore kao da su njeni. Kad i sama Sara

zna da laže, već je nadomak istine o sebi, pa tako i istine za sebe, i to zato što je saznala šta istina znači za druge.

Čini se da istina u odnosu na pitanje pravde i nepravde igra dvostruku igru. Istina je vezana s cjelinom vrijednosnih okvira koji ljudima ne dopuštaju da vlastitu intimu objektiviraju u nečemu društvenom, i tada intima poprima odlike zlokobne tajne. S druge strane, jedini način da se ova priča okonča u nekom oreolu pravednosti jest iznošenje istine na vidjelo. Upravo je pitanje ekskurzije ključno za iznošenje jedne intimne krize u zonu društveno vidljivog. Ali šta ako društvo nema načina da se nosi sa činjenicom s kojom živi Esma i s kojom će naposljetku morati živjeti Sara? Šta ako društvo ne može stvoriti mehanizme kojima bi pojedince rasteretilo usamljenosti u trpnji intimne nepravde? Primjer društvenog mjesta koje nudi mogućnost artikulacije traume jest Centar gdje se odvijaju terapijski razgovori žena koje su u ratu pretrpjele nepravde. Čini se da je jedini mehanizam oslobađanja individualne patnje zapravo mogućnost da se patnja javno artikulira, ali i tada isključivo u društvu onih koje su iskusile istu ili sličnu patnju.

U *Grbavici*, kao i u kasnije analiziranoj *Ničijoj zemlji*, na istinu se polaže pravo posjedovanjem oružja: nastojeći da dozove istinu, Sara će pištoljem nišaniati ravno u tijelo svoje majke. No, u *Grbavici* taj anagnorisis izgleda mnogo dramatičnije budući da dolazi do preokreta: majka savladava kćerku. Za razliku od scene početka kad majka kćerku iznad sebe doživi kao evokaciju nasilja, sad nasilje čini majka – da bi konačno rekla istinu. Saznanje o sebi implicira nasilan čin još od kralja Edipa. Sara je „četničko kopile“, začeta nasilnim činom, bez pristanka majke, bez zainteresiranosti oca, dijete stvoreno ne iz ljubavi nego iz transpozicije historijske more na pojedinačno tijelo, iz nesreće, gotovo slučajno, bez plana, bez dogovora, bez potrebe. Ako je Sara „četničko kopile“ ili neko grozomorno čudovište nastalo iz nasilnog spoja nacionalnog neprijatelja i žrtve, znači da je ujedno i slijepo mjesto u diskursu patnje, jer vojnici, pored toga što siju smrt, silovanjem siju i život. Problem je kako taj život priznati u okvirima poslijeratnog društva koje pravednost temelji upravo na tome da strogo i jasno razdvaja zločince i žrtve kao subjekte koji nemaju ničeg zajedničkog.

Završetak filma veoma je znakovit.

Gledamo dvije radnje koje se u filmu događaju sukcesivno a na planu naracije simultano. Dok Esma na seansi u Centru pripovijeda o sebi, Sara brije glavu. Esma pripovijeda o tome šta je osjećala znajući da u sebi nosi neželjeni plod, o tome kako to dijete nije htjela prihvatiti i kako je udarala u trbuh pokušavajući da ga ubije te jedva pristala da nahrani novorođenče. A zašto je pristala? Zato što je njeno tijelo počelo lučiti mlijeko. Biološka veza majke i djeteta ne zna za čin nasilja urezan u svijesti, nadilazi ga i savladava, postaje živototvorna, postaje spona pomirenja žrtve same sa sobom. Istovremeno Sara pred ogledalom brije sa sebe upravo ono što, na osnovu majčinih riječi, smatra naslijeđenim od oca. I upravo tu leži zagonetka. Zašto to odstranjuje kada zna da je cijela naracija o ocu lažna?

Brijanje glave je vrsta rituala, sa mnogim značenjima. S obzirom na cjelokupan sklop definirajućih značenja Sarinog lika, recimo to da Sara pripada više svijetu dječaka nego djevojčica, da je više zanima očev lik nego majčin, da se njeno cjelokupno biće konstituira imaginacijom prisutnog oca, može se reći da u tom ritualu Sara ne odstranjuje genetski materijal nego samu naraciju o očinstvu. Upravo zbog toga što je obrijala glavu i tako poprimila izgled dječaka, paradoksalno, ona postaje žena.

Kraj filma to potvrđuje: nema muških likova, imaginarijum je raskrinkan, tabu prošlosti skrnavljen, ostaju samo majka i kćerka. U trenutku kad polazi autobus, Sara stavlja ruku na staklo čime se začinje sasvim nov odnos majke i kćerke, ovaj put zasnovan na njihovoj ličnoj, zajedničkoj istini.

Grbavica je jedan od bh. filmova koji pitanje nepravde tretira na razini individualnog proživljavanja. No, *Grbavica* oblike nepravde prikazuje i na društvenoj razini. Sve djevojčice koje opsjedaju Saru zbog toga što je ili ne vole ili joj ne vjeruju ili naprosto ne razumiju,

dvojica muškaraca koji u zasebne živote majke i kćerke prodiru nenamjerno uzrokujući dodatnu krizu, činjenica da samohranoj majci nije pružena nikakva mogućnost da u materijalnom smislu stabilizira porodični život; sve su to društveni oblici nepravde prišiveni onoj subjektivnoj razini na kojoj se nepravda očituje kao potisnuta istina. Postavlja se pitanje šta društvo zapravo može učiniti za takvu porodicu? Ako je porodica osnovna društvena ćelija, šta je razorena porodica u jednako razorenom društvu? To društvo može biti solidarno kada treba sakupiti novac ili saslušati naraciju o traumatičnoj prošlosti, ali čini se da mogućnost sreće postoji jedino na razini ličnog odnosa, u pomirenju dvoje bližnjih, kad majka i kćerka spoznaju jedna drugu, kada među njima prestane vladati muk tajne i kada jedna drugu prihvate u istini. Nepravda se, u ovom filmu, prevazilazi jedino razotkrivanjem u intimnoj ljudskoj situaciji.

Nemoguća pravda

Bez pretjeranog uproštavanja može se reći da je naša poslijeratna kinematografija obilježena nerazriješevom borbom sa vlastitim referencijalnim područjem: ratom. Zbog toga završavam filmom *Ničija zemlja* koji ne samo da tematizira ratno stanje, nego ga koristi i kao prostor filmske sadašnjosti. *Ničija zemlja*, film Danisa Tanovića snimljen 2001. godine, jedan je u nizu filmova opsesivno preokupiranih ne samo temom rata nego i temom BiH kao prostora. To je također i jedna od Andrićevih tema – metaforizacija Bosne, podizanje jednog malog komada svijeta na razinu svijeta uopće, svijeta kakav uistinu jest, njegovu suštinu.

Na početku: kadrovi magle, nedostatna vidljivost, šapat vojnika zalutale čete zatočene u neprohodnoj tuđini mraka. Mračno ždrijelo neprijateljskog tenka zauzima horizont vidljivog, vojnici bježe, većina se ne uspijeva spasiti. Među preživjelima su Čiki i, kako kasnije saznajemo, Cera. Dok se Čiki, glavni junak ove priče, pokušava izvući iz rova u koji se prvobitno sakrio, general srpske vojske angažira dvojicu „dobrovoljaca“ da provjere stanje u rovu. Za to vrijeme Čiki saznaje da je rov miniran i da iz tog napuštenog rova u kom je ratna oprema ostavljena da hrđa i propada – on ne može izaći. To je mjesto koje je i sam rat zaboravio.

I dok Čiki beznadežno luta rovom, dvojica srpskih vojnika zauzimaju pozicije. Čiki ih uočava i skriva se u baraku iz koje će gledati kako ova dvojica, Nino i njegov mentor, stari vojnik, izumitelj zlorade i zloopake morbidnosti presudne za zaplet i siže filmskog narativa, polako osvajaju prostor. Budući da do smjene nemaju šta činiti, na nagovor starijeg, Čikijevog saborca Ceru postavljaju na odskočnu minu, pretpostavljajući da je mrtav. Reditelju je bilo veoma važno da zapamtimo da starac koji minira Ceru zanesenjački priča o bombi, čak je ljubi, diveći se činjenici da je, kako kaže, „made in EU“. Tada Čiki izlijeće iz barake, ubija starca i ranjava Ninu. Poslije par razmijenjenih psovki, popušenih cigara, pitanja bez zadovoljavajućeg odgovora, Čiki primora Ninu da svuče uniformu i u donjem vešu skakuće iznad rova vitlajući bijelom krpom da bi signalizirao da se ne puca. Rov je, dakle, između dvije linije: bosanska armija na jednoj, srpska na drugoj. Rov je međuprostor koji ni jedna ni druga strana ne smiju pokušati da zauzmu.

Preokret nastaje kada se Cera, za kog se misli da je mrtav, budi – na mini. Ukoliko ustane, mina će eksplodirati. Težina njegovog tijela je, dakle, i jedini garant sigurnosti i činjenica ukupne opasnosti u rovu. Činjenica da je Cera živ u potpunosti mijenja situaciju. Čiki neće napustiti svog prijatelju Ceru a Nino mora ostati s njima. Cerin položaj na bombi paradoksalan je po tome što on sam ni o čemu ne može odlučiti a svejedno sve ovisi o njemu. Ima toliko slobode da među drugom dvojicom posreduje u momentu kada se oni hoće sukobiti; on ih smiruje, djeluje riječima, jer od njega sve zavisi. S druge strane, Čiki i Nino mogu pokušavati da riješe situaciju, mogu učiniti bilo šta osim odlučiti za Ceru, jer čovjek na bombi, ili čovjek-bomba, posjeduje upravo neophodni minimum slobodne volje potreban dramskom liku. Paralisan činjenicom bombe, on je opet centar tog svijeta. Niko ne napušta rov dok se ne riješi egzistencijalna situacija čovjeka-bombe!

U jednom trenutku bombardovanje primora obojicu 'pokretnih' junaka da se sakriju, jer je topovska granata opasna za sve, ne pravi nikakve razlike. Dok traje bombardovanje, odvija se čuveni razgovor o tome ko je počeo rat, što je veoma bitno pitanje za formiranje

historijske istine, s tim da ovdje historija progovara kroz dva lika, dva pojedinačna subjekta. Za obojicu je istina da u početnoj krivici njihova strana nema nikakvog udjela. Međutim, oružje polaže pravo na istinu. Kad Čiki uperi pušku u Ninu, potonji priznaje krivicu. Time se dokida dijaloška napetost u agonu, u raspravi, u borbi istina, naprosto zbog toga što više nisu ravnopravni. Istina je na strani onoga ko ima pušku. Kada se kasnije puške dokopa Nino, i on postavlja pitanje „ko je počeo rat?“ a Čiki mora odgovoriti upravo onako kako je prethodno morao odgovoriti Nino. Na taj način *Ničija zemlja* postavlja paradoksalnu formulu istine: onaj ko ima pušku *nije* počeo rat. Ili, rat je počeo onaj u kog je uperena puška. Čini se da samo čovjek-bomba uživa slobodu od opsesije kauzalnim jer kaže: „Zar je bitno ko je počeo rat – sad smo svi u istim govnicima.“

A kako izgleda rat u *Ničijoj zemlji*? Kao neozbiljna lakrdija, vašar psovki, karneval dosade, farsa vojne strategije. Depikcija rata kao nečeg sasvim neozbiljnog i dosadnog estetska je revalorizacija historije u filmu *Ničija zemlja*. Ali ne zato da bi se neki infantilni artistički cinizam narugao historiji, već da bi ju suprotstavio njoj samoj. Gdje se odvila prava historija u ovom filmu? Gdje se dogodio istinski rat? U rovu. Tamo gdje Čiki, Nino i Cera, ljudi od krvi i mesa koji se, čekajući pomoć, znoje na ljetnoj žegi i osjećaju puni intenzitet dramatičnosti rata. Tamo dokle ni srpska ni bosanska vojska nisu doprli tokom cijelog filma.

U taboru mirovnih snaga također vlada božanstvena dokolica. Panoramski kadrovi prirode doprinose da poprište rata pojmimo kao pustaru, surovu prazninu u kojoj se ne događa ništa osim rata i gdje ljudi nikada nisu trebali ni kročiti a kamoli ratovati. Vojnik po imenu Marchand odlučuje napraviti iskorak, preuzeti odgovornost, riješiti konflikt ali prvu prepreku predstavlja hijerarhija nadležnosti. Postoji unutar filmske naracije nekoliko predstavnika politike neuplitanja u konflikte. Gledajući s vrha hijerarhije, to je čovjek po imenu Dubois. On sjedi u hladu svoje kancelarije u Zagrebu, u velelepnoj palati, okružen policama knjiga, zanosna sekretarica pred njim maše nogama i na telefon govori o tome kako, tipično vojnički, valja poštovati zapovjedni lanac.

Marchand odlučuje posjetiti poprište sukoba – napušteni rov odjednom oživljava. Prvi put smo u mogućnosti rov osmotriti iz perspektive nekoga ko u njemu nije. Prvi put ga dakle gledamo izvana. Suočen s rovom, Marchand pomaže tako što poziva novinarku koja ima mogućnost da mirovne jedinice razapne zbog pasivnosti, inertnosti i sveukupne neodgovornosti, u konkretnom slučaju. Novinarka Jane Livingston, uz svečano-patetične deklamacije pred kamerom opisuje agoniju jedne zemlje, a u stvari samo traži ono što traže njeni poslodavci u Londonu, dakle – dobru priču.

Na koncu filma dolazi njemački deminer i shvata da ništa ne može učiniti. Ne zato što ne želi, nego zato što je Europa proizvela bombu („made in EU“) koju ne zna demontirati. Ne želim ulaziti u to koliko ova implikacija ima smisla izvan estetskog, u svijetu kauzalno-historijskih tumačenja: simbolika je višestruka i dalekosežna. Nakon priznanja poraza, deminer dobija naređenje da sjedne u rov i hini da nešto radi, što je ujedno smiješno i stravično, dakle, groteskno. U međuvremenu sukob Čikija i Nine u nekoliko navrata eskalira. Jedan na drugog pucaju i potežu noževe; među njima više nema nikakve šanse za pomirenje. Izvedeni su iz rova i razdvojeni, ali Čiki u jednom trenutku zapuca na Ninu, kamere snimaju kako Čiki ubije Ninu a jedan nezainteresirani mirovnjak istog trena zapuca na Čikija. Obojica su gotovi. Sve je snimljeno uživo, slika pucnjave dospijeva u London gdje šokirani urednici ostaju bez komentara.

Vrijeme je da se napusti poprište događaja. Jane Livingston ne osjeća potrebu čak ni da snimi rov. Što se nje tiče, ovaj rov je kao i svaki drugi, ni po čemu poseban, dosadan, nezanimljiv, prazan. Ne može primijetiti priču koju niko nije ispričao, pravu priču. *Ničija zemlja* otvara i odnos ispričanog i neispričanog, snimljenog i nesnimljenog, vidljivog i nevidljivog. Film *Ničija zemlja* je u stvari borba filmske kamere s novinarskom kamerom, kao hrvanje jedne istine s drugom. Filmska kamera koja je snimila rov i nepomičnog Ceru u njemu bila je strpljivija, promišljenija, tematici pristupila sa mnogo više savjesti i dala nam sliku beznađa čovjeka-bombe, suvišnog čovjeka (ali bez romantičarskih konotacija), čovjeka ravnog ratnom otpadu što se nagomilao u zapuštenom prostoru rova. To je čovjek kog zaboravljaju i svijet i rat i kamera. Baš kao i poslijeratna stvarnost našeg društva, čovjek-bomba jedini preživi iako je postojao znatno

manje živ nego svi ostali ključni akteri filma. Paradoks čovjeka-bombe je i taj da ako i eksplodira, neće povrijediti nikoga osim sebe. Film tako i završava, slikama opustošene „poslijeratne“ zemlje u kojoj nepomično leži čovjek-bomba. Ta slika je užasna i svakoga sa sviješću o nepravdi ostavlja pod snažnim dojmom da rat ne samo da odnosi živote nego i žive ostavlja u pustinjskoj samoći.

Najlakše bi bilo reći da ukupna nepravda koju prikazuje *Ničija zemlja* proizlazi iz činjenice zvane rat, ali stvar nije tako jednostavna kada uočimo da rat uopšte nije prikazan kao jednoznačan događaj. Šta je taj rat u stvari? Možda i nije toliko pogrešno rat pojmiti kao jednu sasvim zasebnu stvarnost. No, time bismo tu stvarnost morali razumjeti kao sačinjenu od činjenica nasilja, terora, straha, smrti, nepravde, borbe za preživljavanje, gladi... u odnosu na što bi mirnodopska stvarnost, koja sve te elemente ili isključuje ili regulira ili raznim sredstvima nadoknađuje, bila egzistencijalno drugačija budući da život čini središnjim, manje intenzivnim utoliko što nije pod stalnom prijetnjom te ostavlja prostora za razvoj navika, redovnosti i, u krajnjoj konsekvenci, banalnosti svakodnevnice.

Ako smo ratu, kao i obično, suprotstavili mir, razdvajajući ih kao bitno drugačije stvarnosti, onda bismo, zar ne, mogli reći da kinematografija koja se gotovo opsesivno bavi ratom postavlja stvarnost iz koje referira i stvarnost o kojoj referira u odnosu poređenja. Baviti se, dakle, ratom, koliko god bezličnoj javnosti ili sasvim konkretnim pojedincima bilo otrcano i prevaziđeno, znači govoriti nešto i o miru kao o trenutnoj stvarnosti. Jer, ovaj mir koji živimo, kako god ga tumačili, u potpunosti je određen ratnom prošalošću. Čime se definira politička sfera države u kojoj živimo? Pomirenjem konfliktiranih snaga. Naša društvena i politička stvarnost toliko je uronjena u činjenicu ratne prošlosti da je i dan-danas nepromijenjena.

Početak problematiziranja tog naslijeđa bio je kritičko preispitivanje sadašnjosti potpuno determinirane prošalošću, a upravo se time bavio bh. film u mladosti poslijeratnog vremena. U vrijeme kad se politika još uvijek ne želi suočiti sa svojom ulogom, dakle, ulogom upravljanja i reguliranja društvenih odnosa već samu sebe misli kao područje nadmetanja istinama, film, baš kao ni jedna druga osviještena umjetnička praksa, ne može ignorirati proces nametanja istine izvana. Dok sam išao u osnovnu i srednju školu, povijest je u historiografskim udžbenicima prestajala neposredno prije našeg rata, dakle, postojala je slijepa tačka znanja o našoj prošlosti zato što borba nadmetanja istinama još nije bila gotova.

A šta ćemo onda sa stvarnošću u kojoj jesmo? Ta „nakonratna“ stvarnost je urušena, ona je u krhotinama i čuva nešto od prošlog života koji nikada neće biti povraćen, nikada neće uskrsnuti. Ta stvarnost dopušta da joj se pride jedino pamćenjem, s iskrenom nostalgijom. Između te stvarnosti i sadašnjice prepriječila se jedna abruptno nasilnička stvarnost, nametnuta većini koju je zatekla nesprenom. Oni su u njoj morali živjeti bez mogućnosti da u nju povjeruju dok smo u sadašnjoj stvarnosti primorani živjeti bez volje da joj vjerujemo.

Kako će filmska umjetnost, taj kolosalni izum tehničkog čovjeka, enigmatična tvornica mašte i iluzija, „hegemonija oka“ sposobna da od stvarnosti napravi jedino dvojnika, reagovati na činjenicu da poslijeratna stvarnost jedva da je stvarnost? Jer je ona, više no bilo šta drugo, mješavina nostalgičnog i traumatskog pamćenja i zapravo stvarnost nimalo zadovoljna sa sobom, i nimalo samodovoljna. Kakve pravde u toj ne-stvarnosti, koja opet nije izmišljena jer ju živimo, uopšte može biti? Kakvu ulogu u svemu tome ima istina ako se ne može ostvariti ni u ljudskoj unutrašnjosti niti na razini političkog konsenzusa? Kako se mi možemo nositi sa činjenicom da je istina iskustva u svijetu u kojem živimo neprimjetna, malena, subjektivna, pa zato beznačajna?

Bh. film je krenuo putem razotkrivanja stvarnosti koja ne samo da se ne zasniva na principu društvene pravednosti nego pravednost čak ne smatra mogućom. Prema analizama ovih filmova može se zaključiti da fiktionalna stvarnost ne prezentira homogeno amorfno društvo u koje se projektovani ciljevi jednostavno daju utisnuti da bi potom najednom sve počelo funkcionirati. Neko bi mogao reći da je filmska umjetnost našeg kulturnog kruga sasvim pasivna spram aktuelnih problema koji razdiru našu socijalnu, ekonomsku i

egzistencijalnu bazu. No onda nam se valja zapitati zašto su u duhu naše kinematografije neprisutne određene tematike? Ako pođemo od toga da je umjetnost ona sfera duhovne prakse koja prva registruje određenu sliku svijeta, otvaramo mogućnost da te filmove tumačimo kao upozorenje na to da nauštrb pamćenja pokušavamo preskočiti ključne razvojne stepenice i implementirati određenu svijest prije nego što se za takvo šta steknu uslovi. Jer čini se da bh. film još uvijek nije postavio pitanje socijalne pravde; ne zato što zaostaje za stvarnim svijetom nego zato što, iskreno rečeno, u takav koncept možda i ne vjeruje. Umjesto toga, film postavlja pitanje: kakav je to projekt pravde mišljen toliko apstraktno da svako neapstraktno biće – pojedinca ili pojedinku – naprosto isključuje od emocija, od sjećanja, od usamljenosti, od apsurdna, od ličnih želja i zahtijeva, etc. Na koncu, možda umjetnost i nije tu da bi pratila šire tendencije, niti da bi ljudima nudila ono što oni hoće, nego da ih vrati onome što i ne znaju da im je potrebno.

O autoru

Matija Bošnjak je student magistarskog studija na Odsjeku za komparativnu književnost i Katedru za historiju umjetnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Primarno zainteresiran za pisanje, kako umjetničke proze, poezije i drame, tako i analitičkih tekstova u polju kulturologije. Njegov dosadašnji opus čine tri analitička članka objavljena u okviru projekta *Puls demokratije*. Urednik je web-portala *Odstranjenje.org* namijenjenog kritičkom promišljanju socijalne, političke i kulturne zbilje.

IZAZOV SOCIJALNE PRAVDE DVOSTRUKOJ TRANZICIJI: SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE

Ovaj tekst analizira veze između tranzicijske i socijalne pravde kroz prizmu dvostruke, postkonfliktne i postsocijalističke tranzicije Bosne i Hercegovine. Ni mehanizmi ni diskurs tranzicijske pravde ne bave se urušavanjem ekonomsko-socijalnih prava i ekonomskim zločinima u okviru tranzicije. Zaključak teksta je da tranzicijska pravda utemeljena na liberalnoj paradigmi s težištem na građanskim i političkim pravima ne posjeduje suštinski potencijal za transformaciju društva koja bi bila neophodna za ostvarenje ciljeva kao što su istorijska pravda, istina i pomirenje. Za ostvarenje tih ciljeva nužno je paradigmu proširiti i na socijalna i ekonomska prava.

Odnos tranzicijske i socijalne pravde u društvima koja su u nedavnoj prošlosti pretrpjela masovno nasilje i kršenje niza ljudskih prava a danas prolaze kroz „transformaciju” i „tranziciju” na putu ka pravednijim društvenim odnosima, ključan je za razumijevanje mogućnosti oporavka društva, odnosno mogućnosti tranzicijske pravde uopšte.

Ovdje nam je namjera problematizirati mjesto kojim se tranzicijska pravda ni u praksi a ni u teoriji uglavnom ne bavi, a to su pitanja uloge ekonomske liberalizacije u tranziciji, pitanja socijalne pravde te, uže, kršenja ekonomskih i socijalnih prava.²⁸ U ovom pogledu barem na polju teorije postoje časnici izuzeci, i ovaj članak će se njih i dotaći u pokušaju da odgovori na pitanje da li tranzicijska pravda, zamišljena kako jest, posjeduje suštinski transformativan potencijal u pogledu socioekonomskih prilika i odnosa.

Veze između tranzicijske i socijalne pravde biće promatrane kroz prizmu dvostruke tranzicije Bosne i Hercegovine (BiH), postkonfliktne i postsocijalističke. Kad su započete demokratske reforme početkom 90-ih, građanstvo BiH zasigurno nije očekivalo gubitak svake društvene sigurnosti „onomad” otjelotvorene u izuzetno širokom spektru zagwarantovanih ekonomskih i socijalnih prava. Taj spektar je znatno sužen kroz ratna razaranja ali i ekonomsku liberalizaciju u poratnom periodu i, u tom smislu, žrtve²⁹ rata i tranzicije su svi građani i građanke BiH izuzev tajkunske ekonomske i političke elite koja je i ratom i tranzicijom nemjerljivo profitirala. No, suštinsko urušavanje ekonomsko-socijalnih prava i zločini u sklopu procesa ekonomske liberalizacije niti su ozbiljno promišljeni niti sankcionirani; niti diskurs tranzicijske pravde u BiH za njih nalazi mjesta. Zašto?

28) Pod ekonomskim i socijalnim pravima podrazumijevam prava definirana Međunarodnom poveljom ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (New York, 16.12.1966.) 993 UNTS. 3, stupila na snagu 03.01.1976.

29) Definicija preuzeta na osnovu Deklaracije Ujedinjenih nacija (UN) o osnovnim principima pravde za žrtve zločina i zloupotrebe vlasti. 1985. A/RES/40/34 navodi: Žrtve su osobe koje su „individualno ili kolektivno pretrpjele štetu, uključujući i fizičke ili mentalne povrede, emocionalnu patnju, ekonomski gubitak ili znatno umanjeње svojih temeljnih prava”. Ova definicija uključuje i „članove uže porodice ili lica koja neposredna žrtva uzdržava, ili osobe koje su pretrpjele štetu dok su pomagale žrtvama u nevolji ili pokušavale spriječiti viktimizaciju”.

Tranzicijska pravda i karike koje nedostaju: liberalna paradigma u temeljima razumijevanja pravde

*U čemu je trajno postignuće ako ljudi spašeni od mučenja
ostanu izloženi smrti od gladi ili bolesti
koje se moglo spriječiti da je bilo volje i odgovarajuće kontrole?
(Eide i dr., 2001:7)*

Tranzicijskom pravdom naziva se odgovor društva na sistematska i masovna kršenja ljudskih prava u prošlosti,³⁰ ali ju ne treba shvatiti kao posebnu vrstu pravde već kao pravdu prilagođenu društvima u procesu transformacije nakon perioda ili epizoda kršenja ljudskih prava. (ICTJ, 2010:1) Važnost ove pravde, tvrdi se, leži u velikoj vjerojatnosti da će društvene podjele postajati dublje ukoliko se društvo ne suoči s masovnim zločinima iz prošlosti, te generirati nepovjerenje među grupama i institucijama države i spriječiti ili usporiti razvoj društva i uspostavljanje bezbjednog okruženja. (ICTJ, 2008:2)³¹

Konkretni koraci ka ciljevima tranzicijske pravde usmjeravaju se na individualna prava žrtava i na kolektivne dužnosti države definirane u međunarodnom pravu (pravo na pravdu / zadovoljenje pravde; pravo na istinu / pravo na poznavanje činjenica; pravo na reparaciju / odštetu i pravo na osiguranje preduvjeta da se zločini neće ponoviti).³² Na ovim obavezama i pravima počivaju četiri do danas razvijena mehanizma ili „stuba“ tranzicijske pravde koji se rijetko primjenjuju pojedinačno: krivična pravda, utvrđivanje činjenica i kazivanje istine o zločinima, institucionalne reforme te materijalne i simboličke reparacije. Iako se temeljna prava tranzicijske pravde shvataju kao prava individue, najčešće se narušavaju upravo zbog pripadnosti pojedinaca grupama i kolektivima unutar društva (s tim da meta nikada nije društvo u cjelini), usljed čega se u nekim slučajevima primjenjuje institut kolektivnih reparacija koje su češće simboličke nego materijalne. Radi se ipak o iznimkama koje potvrđuju pravilo: ova su prava pretežno definirana kao individualna prava žrtava, iz čega se u temeljima ideje tranzicijske pravde djelimično iščitava liberalna paradigma.³³ Treba napomenuti da je jedan od uzroka ovakve pozicije utemeljenje na principima međunarodnog sistema zaštite ljudskih prava koji sve do 1993. godine, odnosno Bečke deklaracije i akcionog plana, građanska i politička stavlja ispred ekonomskih i socijalnih prava.³⁴

Kraj hladnog rata donio je promjenu na planu globalne politike i danas se ljudska prava smatraju nedjeljivima,³⁵ što znači da su

30) Više informacija o konceptu i definicijama tranzicijske pravde vidjeti u npr. Kritiz, N. (ur.), 1995. *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, US Institute for Peace Press; McAdams, A. (ur.) 1997. *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame Press; Teitel, R., 2002. *Transitional Justice*, Oxford University Press; Dinah L. Shelton (ur.), 2004. *Transitional Justice, The Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, Woodbridge, Macmillan Reference USA, tom 3, str. 1045-1047.

31) To sa sobom povlači i mogućnost novog konflikta, za što je dovoljno ilustrativan i konflikt tokom raspada Jugoslavije te njegove veze sa diskursima Drugog svjetskog rata. Vidjeti više u Đokić 2002. *The Second World War II: Discourses of Reconciliation in Serbia and Croatia in the Late 1980s and Early 1990s*, *Journal of Southern Europe and the Balkans Online*, tom 4, izdanje 2.

32) Principe protiv nekažnjivosti krivaca za masovna kršenja ljudskih prava (*Principles against Impunity*) predložio je profesor Joinet 1997. godine (E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1, Annex II) i prema njemu se nazivaju Joinetovi principi. Nadopunila ih je prof. Orentlicher 2004. godine (E/CN.4/2005/102/Add.1). Vijeće UN-a za ljudska prava zabilježilo ih je u svojoj rezoluciji 2005/81 od 21.04.2005. godine, čime postaju dio međunarodnog prava.

33) Tako se pravo na pravdu, jedno od temeljnih principa tranzicijske pravde, sprovodi isključivo kroz suđenja za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti po međunarodnom humanitarnom pravu.

34) Ideološka konfrontacija tokom hladnog rata liberalizma / kapitalizma i komunizma / socijalizma, i fundamentalno različita shvatanja slobode i jednakosti dovode do podjele prava, što 1966. godine rezultira dvjema poveljama UN: Međunarodnom poveljom o građanskim i političkim pravima te Međunarodnom poveljom o ekonomskim i socijalnim pravima, umjesto jedinstvenog međunarodnog pravnog standarda koji je ta prava dotad objedinjavao u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima. Zapadni liberali priznavali su jedino individualna prava, građanska i politička kao ljudska prava, dok su ekonomska i socijalna prava dobila pežorativan naziv „prava druge generacije“, a time i status prava od drugorazrednog značaja. Zemlje Istočnog bloka, sa druge strane, insistirale su na važnosti ekonomskih i socijalnih prava. Na nivou Vijeća Evrope i danas imamo Evropsku konvenciju o ljudskim pravima koja od ekonomskih i socijalnih prava obuhvata samo pravo na obrazovanje, a ostala prava obuhvata Evropska socijalna povelja.

35) Za više o principu nerazdjivosti ljudskih prava vidjeti: Nickel J., 2008. *Rethinking Indivisibility*, *Human Rights Quarterly* 30, str. 984–1001

ekonomska i socijalna prava barem deklarativno izjednačena sa civilnim i političkim pravima. Tom logikom se pretpostavlja da tranzicijska pravda – po definiciji, „reakcija na sistematska kršenja ljudskih prava” – razvija mehanizme ili strategije koje društvima i pojedincima koji su pretrpjeli sistematska kršenja ekonomskih i socijalnih prava omogućuju puno uživanje tih prava tokom tranzicije. To se može učiniti kako njihovom progresivnom realizacijom tako i nadoknadom za pretrpljena kršenja prava. To, pak, kako pokazuje iskustvo tranzicije, nije slučaj. (Laplante, 2008:333) Uzrok tome su, kako piše Morvaridi, tzv. neoliberalne politike: „Predominacija (neo)liberalnih politika je i u političkom i u ideološkom smislu konstruirala ljudska prava kao prava individua radi ispunjavanja prava na zaštitu imovine – ne samo materijalne. I u teoriji i u praksi postoji tendencija zaobilaženja obuhvatnijih ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, jer neoliberalne ekonomske politike koje su vlade ohrabrene [blago rečeno, op.a.] primjenjivati, potpuno previđaju uzroke nejednakosti i siromaštva”. (2008:68)

Iako se koncept tranzicijske pravde i u teoriji i u praksi od samih početaka odnosi isključivo na odgovornost i nadoknadu za kršenje građanskih i političkih prava te garanciju da se ta kršenja neće ponoviti (Arbour, 2006:4), treba reći da se na polju teorije dešavaju pomaci u propitivanju mogućnosti da se tranzicijska pravda bavi ne samo političkim već i ekonomskim aspektom tranzicije. U posljednjih desetak godina stidljivo se ukazuje na neuspjeh mehanizama tranzicijske pravde a uzrokom se smatra upravo zanemarivanje socioekonomske dimenzije počinjenih nepravdi. U koncept i praktične aspekte tranzicijske pravde nekolicina autora upisuje sve šire zahtjeve, povezujući ih s razvojem, socijalnim i ekonomskim pravima i (rijetko ali vrijedno pomena) socijalnom pravdom.³⁶

Ovi glasovi sve su češći; 2006. godine Louise Arbour, Visoka komesarka za ljudska prava Ujedinjenih nacija, drži upečatljivo predavanje na temu ekonomske i socijalne pravde za društva u tranziciji i zagovara holistički pristup tranzicijske pravde koji treba obuhvatiti i kršenja ekonomskih i socijalnih prava. To je važno, istakla je Arbour, jer bi „bilo neodgovorno pretpostaviti da, dok pokušavam postići uspostavljanje demokratskih institucija u postkonfliktnim društvima, ranjive manjine mogu postići više u smislu ostvarivanja ekonomskih i socijalnih prava nego u borbi za poštivanje građanskih i političkih prava i zaštiti od diskriminacije”. (Arbour, 2006:5)

U tom smislu Rama Mani tvrdi da će u osiromašenim i razrušenim društvima tranzicijska pravda izgubiti svaki kredibilitet ukoliko se ne bude bavila socijalnom nepravdom, korupcijom, eksploatacijom resursa i ekonomskim nasiljem. (2008:253–254) Laplante ističe da je izuzetno važno iznaći način da se poimanje tranzicijske pravde proširi i da se reaguje na nasilje koje proizvode društvene strukture, na socio-ekonomske uslove koji uzrokuju siromaštvo, isključenje i nejednakost, jednostavno rečeno – na nepravdu, „čime bi se u poimanje tranzicijske pravde uveo i koncept socijalne pravde”. (2008:333)³⁷

36) Usljed globalnog jačanja (neo)liberalne doktrine i nestanka Istočnog bloka desilo se da je pojam socijalne pravde jednostavno izbrisan iz vokabulara međunarodnih institucija i politike. Zamijenio ga je termin „razvoj” neraskidivo vezan s ekonomskim napretkom, a diskurs ekonomskih i socijalnih prava zadržava subverzivni potencijal u odnosu na liberalnu paradigmu tržišne ekonomije. „Razvoj” prije svega podrazumijeva poboljšanje socio-ekonomskih uslova u kojima žive pojedinci i grupe unutar jednog društva, na način kako to definira Međunarodna konvencija o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966.) ali i drugi dokumenti međunarodnog prava, i u tom smislu se on svakako može razumjeti i kao progresivna implementacija ekonomskih i socijalnih prava. U slučaju ekonomskih i socijalnih prava radi se prevashodno o pravima koje su obavezne „progresivno realizirati” države potpisnice međunarodnih pravnih dokumenata poput Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Neprogresivna realizacija ka punom ostvarenju ekonomskih i socijalnih prava, kao i svako nazadovanje, predstavlja kršenje tih prava. Nazadovanje se ogleda u novim politikama koje se udaljavaju od punog ostvarenja postojećeg obima prava, a to je, jasno, jedna od direktnih posljedica uvođenja ekonomije slobodnog tržišta i minimizacije državnih intervencija u smislu redistribucije dobara.

37) Andrieu, na primjer, razlikuje nekoliko nivoa tranzicijske pravde: retributivnu, pravdu koja podrazumijeva suđenja zločincima i (ponovno) uspostavljanje vladavine prava, reformu sigurnosnog sektora i pravosudnog sistema te restorativnu pravdu: prikupljanje činjenica o prošlosti, osnaživanje žrtava i ponovna izgradnja zajednica kroz pomirenje i kolektivno pamćenje. Andrieu je jedna od rijetkih koja u diskurs tranzicijske uvodi socijalnu pravdu; definira ju kao prevazilaženje ekonomskih, političkih i društvenih nepravdi koje su doprinijele konfliktu, i osnov pravednog stabilnog društva koji se ostvaruje kroz reparacije, materijalne i simboličke programe afirmativne akcije, rodnu senzitivnost, razvoj itd. (2010:4) Razvoju ovog polja uveliko je doprinijela i publikacija znakovitog naslova *Transitional Justice and Development: Making connections* / Tranzicijska pravda i razvoj: uspostavljanje veza (Međunarodni centar za tranzicijsku pravdu, 2009.) koja ukazuje na razdvojenost ovih polja i pokušava ih dovesti u vezu.

Prikrivana nepravda: (neo) liberalna ekonomska tranzicija kao podtekst i kontekst

Na ulogu tranzicijske pravde i njenih mehanizama u kreiranju dominantnih narativa povezanih sa strukturama moći najprije ukazuje Mahmood Mamdani u sad već čuvenoj kritici rada Južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje³⁸ (TRC) koja je djelovala od 1995. do 2002. godine. Iz rada TRC, tvrdi Mamdani, proizašla je „institucionalno proizvedena istina kao rezultat procesa kojem je vlast definirala tako uske granice i koji je bio toliko posvećen jačanju nove vlasti da je političke granice kompromisa preokrenuo u analitičke granice utvrđivanja istine“. (2000:177-8) Takav pristup je proizveo novi narativ o aparthejdu jer je Komisija odredila reparacije za tek nešto više od 2.000 ljudi, definirajući odnos države i cijelih zajednica kao odnos države i pojedinaca. Isto je učinjeno odvajanjem političkog od ekonomskog kada je država preuzela obaveze samo u slučajevima kršenja prava tjelesnog integriteta [građanska i politička prava – op.a.], a nije u slučajevima kršenja prava na sredstva neophodna za opstanak [ekonomska i socijalna prava – op.a.]. (Mamdani, 2002.) Iz oba se narativa jasno čita neoliberalni projekt utemeljen na doktrini klasične ekonomske teorije koja se zbog posvećenosti metodološkom individualizmu obično razumijeva kao neprijateljski nastrojena prema društvu. Taj način pripovijedanja istine „bazira se na inicijalnom činu apstrahiranja koji razdvaja pojedine kategorije prakse od društvenog poretka u koji je uronjena sva ljudska djelatnost“. (Bourdieu, 2005:1)

Pretpostavimo da su socio-ekonomska prava bitan element socijalne pravde kao redistribucije dobara, te da redistribucija igra ključnu ulogu u razvoju koji razumijevamo kao povećanje društvenog blagostanja i poboljšanje socio-ekonomskih uslova svih pojedinaca i grupa jednog društva.³⁹ Da bi se ekonomska i socijalna prava realizirala progresivno poput, recimo, prava na adekvatan životni standard iz člana 11. Međunarodne povelje ekonomskih socijalnih i kulturnih prava,⁴⁰ država mora intervenirati, izvršiti određenu redistribuciju i reagovati na siromaštvo i nejednakost kroz pravedno osmišljene mjere socijalne zaštite što, jasno, nije u skladu s temeljima društvenog uređenja koje počiva na vladavini slobodnog tržišta a pravdu izvodi iz njegove logike vođene „nevidljivom rukom“. Posljedice ignorisanja pravedne redistribucije danas vidimo recimo u Južnoj Africi; život siromašne većine potpuno je isti kao i u vremenu aparthejda⁴¹ a porast stepena zagarantovanih građanskih i političkih prava proporcionalan je rastućoj nesigurnosti, nasilju i kriminalu. (Žižek, 2013.)

Krupni kapital i proces ekonomske tranzicije diktiran međunarodnim finansijskim institucijama dimenzije su konflikta i tranzicije koju tranzicijska pravda zanemaruje ili prikriva svojim legalističkim pristupom zasnovanim na građanskim i političkim pravima. (Miller, 2008.) Ovaj proces je nerijetko jedan od ključnih momenata za razumijevanje nasilnih sukoba (Chua, 2003.) ali i kršenja ekonomskih i socijalnih prava koje tokom i nakon konflikta vrše političke elite i međunarodne interesne grupe kroz pljačkašku privatizaciju i korupciju. Millerova ovako rasvjetljava vezu između neoliberalne doktrine ekonomskih praksi i tranzicijske pravde: „I o konfliktu i o tranziciji već je ustaljeno govoriti kao o političkoj i pravnoj promjeni i fizičkom nasilju, a ne kao o ekonomskoj liberalizaciji ili strukturnom nasilju. Iako vlast i zasebno može provoditi razvojne mogućnosti, redistribuciju zemljišta ili druge planove ekonomskih promjena, ovdje se argumentira da odvajanje tih strategija od mehanizama tranzicijske pravde dozvoljava stvaranje mita o apolitičnim ili etničkim uzrocima sukoba koji nemaju veze s resursima ili ekonomijom. Taj mit sugerira da je nejednakost pitanje vremena ili razvoja, a ne duboko ukorijenjena ideologija elita...“ (2008: 268)

38) Hayner (2011:11) definira pet karakteristika komisija za istinu i pomirenje: fokus na prošlost a ne na sadašnjost, istraživanje uzroka dešavanja tokom određenog vremenskog perioda, direktnost i širina odnosa s populacijom čija se iskustva bilježe, privremenost – jer rad završavaju po objavljivanju zaključnog izvještaja, ovlasti dobijaju od država.

39) Vidi: Morvaridi B., 2008. Social Justice and Development, Palgrave Macmillan.

40) Član 11 navodi: Članice ovog pakta priznaju pravo svakom licu na životni standard dovoljan za njega samog i njegovu obitelj, ubrajajući tu i dovoljnu hranu, odjeću i smještaj, kao i stalno poboljšanje uvjeta života.

41) Ronnie Kasrils u osvrtu *How the ANC's Faustian Pact Sold Out South Africa's Poorest* / Kako je ANC faustovskim paktom rasprodao najsiromašnije Južne Afrike (The Guardian, 24.06.2013.) direktni razlog vidi u uzimanju prve tranše IMF-ovog kredita odmah po prvim demokratskim izborima, to nazivajući faustovski potez ili ugovor sa đavolom, www.theguardian.com/commentisfree/2013/jun/24/anc-faustian-pact-mandela-fatal-error [pristupljeno 10.12.2013.]

Iz ovoga je jasno da hegemonijski neoliberalni poredak neutralizira ideološke korijene društvene rekonstrukcije [kakva se dešavala na tlu Jugoslavije početkom devedesetih – op.a.] predstavljajući kršenja ljudskih prava tokom rata i tranzicije isključivo kao odluke pojedinaca ili političkih i vojnih subjekata, bez ikakve veze s ekonomskim strukturama. (Kasla, 2012.) Prema Millerovoj, nevidljivost ekonomskog u tranzicijama zapravo ilustrira nesposobnost razumijevanja i reagiranja na tri izuzetno važna problema: oklijevanje da se riješe suštinska pitanja u vezi sa ekonomskim razlozima i posljedicama konflikta, preferiranje moćnih zemalja da liberalizaciju tržišta nametnu umjesto socio-ekonomske redistribucije te planovi i interesi lokalnih vladajućih grupa u skladu s takvim tržišnim okruženjem. (2008:266) Svi ovi procesi perpetuiraju nejednakosti i potlačenost i otvaraju prostor za daljnju političku manipulaciju i izrabljivanje koje vladajuće elite nastavljaju u miru, kako se od milja naziva takvo stanje.

Mogućnosti tranzicijske pravde u BiH: ekonomska i socijalna prav(d)a u egzilu

Zajednička karakteristika društava u tranziciji od 1990. godine naovamo jest prelazak na tržišno orijentiranu ekonomiju čije posljedice u sferi ekonomskih i socijalnih prava tranzicijska pravda *ne* tematizira a koje su suštinski uzrok perpetuiranja nejednakosti i nepravde u tranzicijskim društvima. BiH nije izuzetak. No, šta nam to znači u kontekstu tranzicijske pravde?

Tri ključna izazova s kojima se danas suočava naše postsocijalističko društvo jesu upravo postkonfliktnost, tranzicija i siromaštvo. (Bašić, 2012.) Opšta politička ali i socioekonomska situacija u BiH, sudeći prema ocjenama međunarodne zajednice i lokalnih analitičara, nikad nije bila gora od prestanka rata. (Papić i dr. 2013.) Zemlja gotovo dvije decenije prolazi kroz dvije tranzicije, postratnu i postsocijalističku (demokratsku?), a stabilizacije – kako ekonomske tako ni političke – nigdje na vidiku. Opšte je mjesto da su radnici i građani Jugoslavije za vrijeme Socijalističke Federativne Republike uživali izuzetno razvijena ekonomska i socijalna prava. Pravo na adekvatan smještaj bilo je otjelotvoreno u tzv. stanarskom pravu: stanovima koje su po automatizmu dobijali svi zaposleni (doduše često nakon podužeg čekanja), pravo na zdravstvenu zaštitu bilo je univerzalno a školovanje besplatno – i ne samo osnovno, što je međunarodni pravni standard po članu 13. Međunarodne povelje o ekonomskim i socijalnim pravima, već i srednje i visoko obrazovanje. Ustavom BiH iz 1995. godine, Dejtonskim mirovnim sporazumom, ova su prava priznata tek posredno, preko sporazuma kojima je BiH pristupila, sporazuma o ljudskim pravima. Za razliku od građanskih i političkih prava navedenih u Aneksu 6, ekonomska i socijalna, uz izuzetak prava na obrazovanje, eksplicitno se ne spominju.⁴² (Vidi i: Mlinarević i Lalović, 2010:20)

Dugotrajan proces poslijeratne ekonomske stabilizacije i razvoja BiH – ako se to tako uopšte može nazvati – djelimično jest prouzrokovan posljedicama rata (uništenom privrednom infrastrukturom) ali i ustavno zabetoniranom etničkom podjelom i države i stanovništva čija važnost, čini se, gura svako drugo pitanje ne u drugi plan, već u zapećak; uključujući i pitanje ekstremnog siromaštva i nejednakosti. Pored toga, i slom socijalističke paradigme i cjelokupni kontekst disolucije Jugoslavije igraju svoju ulogu u odbijanju da se i pomisli na iskustva socijalizma i socijalna i ekonomska prava kao vrijednu referentnu tačku za oporavak postkonfliktnog društva.

Tranzicija ka svemoćnom sveregulirajućem slobodnom tržištu, po modelu Breton–Woods, doprinijela je postepenom povećanju siromaštva u BiH, a paralelno je – pokazuju Papić i dr. – tekao proces pljačkaške privatizacije metodom korupcije, koji je po svojim socijalnim posljedicama bio gori od „prvobitne akumulacije“ sa početaka kapitalizma. Neiskorištena međunarodna pomoć i uništavanje realnog sektora kroz pljačkašku privatizaciju onesposobili su bh. ekonomiju za razvoj i temeljno promijenili socijalnu strukturu, uništivši srednju klasu i povećavajući siromaštvo na račun tankog sloja nove, tajkunske elite. (Papić i dr., 2013:1) Društveno-

42) Kako dobro poantira N. Kulenović (vidjeti tekst u ovom izdanju), zbog ustrojstva sui generis, država BiH i nema nikakve nadležnosti nad redistribucijom, odnosno ekonomskim i socijalnim pravima, iako se na socijalne aspekte države ipak referira, doduše tek načelno, gotovo pa usputno.

političku situaciju u zemlji dodatno su destabilizirali globalna ekonomska kriza 2007. godine, uzrokovana hegemonijom finansijskog sektora nad sektorima realne ekonomije, i potpuna nespремnost vladajućih elita da se s krizom suoče i reaguju na efikasan način. (Papić, 2009:17) Sve te pojave, uobičajene nakon masovnih zločina i nasilja, itekako mogu utjecati na sposobnost društva da se razvija, pogotovo u smjeru društvene pravde. (Andrieu, 2010.) Međutim, nakon ratnih razaranja kakva su se desila u BiH, a s obzirom na ustavni poredak kojem je strukturno nasilje inherentno, jednostavno nije moguće uspostaviti razvojne politike koje ne bi vodile daljnjoj društvenoj fragmentaciji i eroziji onog što Putnam naziva „društveni kapital“. (Putnam, 2000.)

U takvom se kontekstu tranzicijska pravda pokušava ostvariti upotrebom različitih mehanizama, i sudskih i vansudskih, pri čemu se suočava s nizom problema. Alexanderova još 2003. godine vidovito tvrdi da izgleda za smanjenje siromaštva nema bez djelotvornih mehanizama kojima se odgovora na kršenja prava iz prošlosti. „Napetost među suprotstavljenim stranama će o(p)stati, ugrožavajući političku stabilnost i ekonomski razvoj. Veliki dijelovi populacije će ostati marginalizirani, ranjivi i traumatizirani, mnogi od njih zbog zadobijenih ozljeda i gubitaka nesposobni da učestvuju u ekonomskim aktivnostima. Efikasna strategija tranzicijske pravde u postkonfliktnom kontekstu ključna je za osiguravanje političkih, društvenih i ekonomskih uvjeta za smanjenje siromaštva.“ (2003:47) BiH je jedna je od rijetkih zemalja koja ima Strategiju tranzicijske pravde,⁴³ odnosno nacrt strategije za period 2012.-2016. Njom se, kažu njeni autori, pokušalo na temeljit i cjelovit način ukazati na postojeće probleme u implementaciji različitih vansudskih mehanizama tranzicijske pravde, dakle svih osim suđenja za ratne zločine, i za te probleme ponuditi dosta konkretna rješenja.

Do danas Strategija tranzicijske pravde nije usvojena.

Strategija tranzicijske pravde koje nema

Strategija je već pri predavljanju teksta nacrtala naišla na otpor. Među prvima je reagovala poslanica A. Pandurević u Predstavničkom domu Parlamenta BiH, naglasivši da bi isplata predviđenih odšteta žrtvama rata gurnula BiH u ekonomski kolaps: „Postoje određeni pritisci da BiH preuzme neke finansijske obaveze koje nismo u stanju izdržati, osim ako želimo da zemlja bankrotira. Ja to neću prihvatiti. Kada govorimo o reparaciji žrtvama rata ili logorašima – jedna Njemačka tek 60 godina nakon Drugog svjetskog rata vrši isplatu, a neko od Bosne i Hercegovine sada to očekuje. Bosna i Hercegovina nema privredu, mi smo u privrednom rasulu.“⁴⁴ Ono što Pandurovićeva govori zapravo nije tačno, barem što se tiče Njemačke i reparacija koje isplaćuje ta zemlja.⁴⁵

Ali da je naša država u ekonomskom rasulu, o tome nema sumnje. Očigledno je i da postoji određena tenzija između programa reparacija i opštih razvojnih politika. „Budžeti i resursi limitirani su a konkurencija za ove resurse kroz redistribuciju ogromna, posebno u postkonfliktnim ili kontekstima nakon pada diktatura gdje su ekonomija i infrastruktura oštećene i/ili uništene a kriminal cvjeta.“ (Roht-Arriaza i Orlovsky, 2009:173) No, pogledajmo drugu stranu medalje. Državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina u BiH usvojena je 2008. godine i bez prepreka ušla u parlamentarnu proceduru, iako njena implementacija ima jasne implikacije za budžete svih nivoa vlasti, (Strategija, 2008:32) Uzmimo da država doista nema novaca za pravedniju raspodjelu reparacija žrtvama,

43) Nacrt strategije tranzicijske pravde izradila je ekspertska radna grupa koju je još 2009. godine imenovalo Vijeće ministara BiH. Ona definira vansudske mehanizme u vezi s utvrđivanjem činjenica i istine o događajima iz perioda od 1992. do 1995. godine i zamišljeni razvoj tranzicijske pravde kroz period od četiri godine. Strategija je trebala ući u parlamentarnu proceduru radi usvajanja, što se do danas nije desilo.

44) BIRN, Unaprijed problematična strategija tranzicijske pravde, www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/unaprijed-problematična-strategija-tranzicijske-pravde [pristupljeno 28.07. 2012.]

45) Prema odredbama Potsdamske konferencije i pojedinačnih ugovora, Njemačka je reparacije za Drugi svjetski rat počela isplaćivati neposredno nakon tog rata. Moguće da se Pandurovićeva, neprecizno i netačno, poziva na reparacije za Prvi svjetski rat, čija je zadnja rata isplaćena 2010. godine, ali je i ove reparacije Njemačka počela isplaćivati neposredno po završetku tog rata.

no čini se da će ih naći za pravno-političku dimenziju tranzicije.⁴⁶ Da se ne zavaravamo, problema u BiH itekako ima i sa provođenjem retributivne, sudske dimenzije tranzicijske pravde i spomenuta strategija provodi se znatno sporije no što je planirano. Za to ima mnoštvo razloga te iako se nedostatak materijalnih resursa navodi kao jedan od prvih (OSCE za Oslobođenje *online*:2013) ta strategija se ipak provodi dok se o socijalnoj dimenziji ni ne govori.

Waldorf međutim tvrdi da su postojeći mehanizmi – fokusirani na građanska i politička prava, odnosno političku dimenziju tranzicije – isuviše opterećeni problemima s ostvarivanjem ionako ambicioznih ciljeva, te da ekonomska i socijalna prava ne treba uključivati u diskurs tranzicijske pravde uprkos novijim naporima promišljanja te mogućnosti. (2012:171-179) S njegovim razlogom se ne možemo složiti jer ako se pravda u tranziciji između ostalog kroji i prema ekonomskim mogućnostima zemlje, kako je uopšte moguće izostaviti ekonomski aspekt tranzicije i ostati u domenu političkog? Izostaviti kršenja ekonomskih i socijalnih prava i ekonomske zločine?

Vratimo se ipak reparacijama koje su navodno glavna prepreka usvajanju Strategije tranzicijske pravde u BiH. Reparacije predstavljaju jasnu preraspodjelu intervenciju kojom država pravi odmak od zločina počinjenih u prošlosti i pokušava ponuditi neku vrst kompenzacije. Zbog toga reparacije u kontekstu neoliberalnih ekonomskih politika i jesu posebno problematične. One su jedini postojeći institucionalni mehanizam koji sistematski ispravlja socio-ekonomske posljedice konflikta, kroz redistribuciju materijalnih dobara žrtvama. Ovdje ne želimo ulaziti u problem narativa koji sistem reparacija generalno proizvodi (Mamdani, 2003. i Miller 2008.) već se zadržati isključivo na njegovoj redistributivnoj funkciji.

Postojeći sistem primanja vezanih za rat u BiH⁴⁷ ima niz problema koji se tiču nepravedne preraspodjele. Prvo, sistem je definiran tako da je o reparacijama za žrtve povreda odredbi humanitarnog prava i masovnog kršenja međunarodnih ljudskih prava nemoguće govoriti na način definiran na nivou Ujedinjenih nacija.⁴⁸ Drugo, ni ne radi se o socijalnim davanjima u pravom smislu. Nerijetko se reparacije definiraju kao kompenzacija ili, krajnje neprikladno, kao beneficije. Strategija ih definira kao obeštećenja. Dakle, pravo na primanje mjesečnih novčanih iznosa u BiH se ne temelji na određenom pravu koje je narušeno već se određuje prema stepenu invaliditeta, koji i civilne i vojne žrtve rata moraju dokazati, a visina tih primanja se određuje prema stepenu invaliditeta. Obeštećenja primaju i porodice poginulih osoba no u sistemu i jednih i drugih primanja postoje velike razlike u visini primanja vojnih i civilnih žrtava rata: vojne žrtve rata primaju mnogo viša obeštećenja. (Vidi: Hamamberg 2012.) Visina primanja se razlikuje i unutar administrativnih jedinica BiH: entiteta, kantona i distrikta Brčko.⁴⁹

Spomenuta strategija predlaže promjene ističući da je postojeći sistem nepravedan i neodrživ (ibidem, 2012:51) što tvrdi i Međunarodni monetarni fond koji insistira na neodrživosti postojećeg sistema obeštećenja i socijalnih davanja te – određujući uslove za primanje nove tranše kredita – predlaže njegovu promjenu. (Popić i Panjeta, 2010.) No promjene predložene u Strategiji, usudićemo se tvrditi, nisu od suštinske važnosti za pravdu u tranziciji. Iako reparacije na nivou individualnih prava doista mogu doprinijeti ublažavanju pa možda donekle i smanjenju nejednakosti i siromaštva u trenutku primjene, one ne tretiraju uzroke. Dalje, predložene promjene samo redefinišu status žrtava unutar grupe/grupa koje takav status već imaju ili trebaju dobiti na osnovu kršenja političkih prava. U skladu sa liberalnom paradigmatom tranzicijske pravde, Strategija tranzicijske pravde ne bavi se ekonomskom dimenzijom konflikta i tranzicije niti kršenjem ekonomskih i socijalnih prava tokom i nakon konflikta. Tranzicijska pravda i njeni mehanizmi u

46) Evropska Unija je ove godine iz fondova IPA obezbjedila 7,5 miliona eura za sektor pravosuđa da bi se ubrzalo procesuiranje predmeta ratnih zločina (Delegacija Evropske Unije, *online*); a za odbranu ratnih zločinaca pred Haškim Tribunalom do danas je izdvojeno milion i dvjesto pedeset hiljada maraka / 640.000 eura (BIRN, Džidžić:2013.)

47) Vidi: Popić, L. i Panjeta, B., 2010. Kompenzacija, tranzicijska pravda i uvjetovni međunarodni kredit u BiH. Zbog razlike u definiranju prirode i samog naziva ovih primanja, autorice predlažu sintagmu „primanja vezana za rat“.

48) A/RES/60/147 Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law (www.undemocracy.com/ARES-60-147.pdf)

49) Vidjeti tekst N. Kulenovića u ovom izdanju.

cjelini se fokusiraju na kršenja građanskih i političkih ljudskih prava kroz ratne zločine i zločine protiv čovječnosti. Funkcija svih ovih mehanizama u uspostavljanju liberalne demokratije prilično je jasno formulirana kroz već spomenute krajnje ciljeve koji se unutar diskursa postkonfliktnih tranzicija vrte do obesmišljenja: pomirenje (ili, kako to neki vole reći: rekonzilijacija), istina, pravda itd.

Zato, dakako, dvadeset godina tranzicije ka demokratiji⁵⁰ i implementacije različitih mehanizama tranzicijske pravde – koju vladajuće etno-nacionalne elite uglavnom opstruiraju čim se ukaže prijetnja narušavanja dominantnih etnonacionalnih narativa – i nije dovelo ni do pomirenja ni do pravde, niti se nazire ikakva opšteprihvaćena istina o dešavanjima tokom devedesetih. Pravde u tranziciji BiH zapravo i nema; niti je ona kome stvarni cilj. Stvarni cilj je ne dirati u postojeće odnose moći, što znači konstruirati i održavati društvo zasnovano na nejednakosti direktno proizašloj iz nepravdi počinjenih tokom rata: „Ako tranzicijska pravda postoji djelimično i zato da se ponovo izgradi društvo, onda je njegova potpuna rekonstrukcija nemoguća bez mogućnosti ponovne koncepcije ekonomske distribucije. Ako političku tranziciju prati ekonomska liberalizacija, onda ignoriranje ekonomske liberalizacije – kao dijela promjene režima i faktora u uspostavljanju parametara pravde – može završiti opslužujući tek nekoliko individua umjesto cjelokupnog građanstva”, kaže Millerova. (2008:275) Ne dešava li se u BiH upravo to? U tom kontekstu je jasno da su reparacije za pravdu u tranziciji manje bitne zato što po definiciji ne mogu redistribuirati moć ni bogatstvo u obimu dovoljnom za suštinsku izmjenu balansa moći tokom političke tranzicije zemlje. Reparacije ne mogu zamijeniti suštinsku raspodjelu zasnovanu na principima socijalne pravde.

U tom pogledu i rečena strategija nudi mehanizme vrlo usko shvaćene pravde te ima veoma ograničen transformativni potencijal: nedostaju joj mehanizmi za ono o čemu govori Louise Arbour:

Individualne i kolektivne reparacije pojedinačnim žrtvama nikada neće zamijeniti sveobuhvatne i dugoročnije socioekonomske politike koje ciljaju na to da nadoknade i spriječe sveprisutnu nejednakost i diskriminaciju. Pogrešno bi bilo misliti da je formuliranje ovih politika najbolje ostaviti isključivo akterima razvoja. Zapravo, mehanizmi tranzicijske pravde imaju odlučujuću ulogu u preporučivanju usvajanja takvih mjera kao sastavnog dijela žrtvama nužno potrebnih reparacija i sveobuhvatne strategije pomirenja i mira. U pitanju je pravda, pravda u svojoj srži, što uključuje i društvenu pravdu i garanciju esencijalne jednakosti pri uživanju svih prava.” (2007:20)

Prećutni (neo)liberalizam pomirenja

*Šta je teže: živjeti s počiniozima zločina ili s onima koji uživaju plodove tih zločina?
Ako žrtve i počiniozi zločina imaju prošlost koju treba prevazići,
zar žrtve i profiteri nemaju sadašnjost s kojom valja izaći na kraj?
(Mamdani, 2006.)*

U članku znakovitog naslova *Pomirenje bez pravde* Mamdani još davne 1996. godine tvrdi da se koncept pravde kao retributivne, usmjerene na počinioce zločina, može preusmjeriti na socijalnu pravdu jedino ako pažnju usmjerimo na one koji su se zločinima okoristili, na nama dobro znane profitere – shvaćene u najširem smislu.

Iako se načelno bavi prvenstveno konfliktom i prevazilaženjem konflikta, tranzicijska je pravda, ne samo na ovim prostorima, u jasnoj funkciji uspostavljanja stabilnih liberalnih demokratija. To se čita iz niza pojmova kojima barata: „pravda kao ‘depolitizacija’

⁵⁰ Prema internetskoj stranici Predsjedništva Bosne i Hercegovine, u BiH je tip političke vladavine „[u]vođenje federalne demokratske republike” (www.predsjednistvobih.ba/o-bih/?cid=8143,2,1). Vlastima BiH nedostaje minimum lociranja vlastitog mjesta u koordinatnom sistemu konfuzije: toliko im je nejasno šta to, eto, država BiH jest, da je čak i ova bazična obavijest o karakteristikama ove države postavljena na *website* njenog Predsjedništva zapravo prevedena sa *websitea* američke Obavještajne službe / CIA (www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bk)

– vladavina prava, istina kao pravo žrtava da ispričaju svoje priče” (Miller, 2008:10), pomirenje građana kao pripadnika identitarnih skupina. Ta tranzicijska pravda definira ključne aspekte nepravde, zločine počinjene tokom tranzicije, ali kao zločin ne tretira kršenje ekonomskih i socijalnih prava ili neispunjavanje obaveza koje bi uživanje tih prava učinile mogućim. Međutim, ukoliko tranzicijska pravda izostavlja ekonomski razvoj i pitanje redistribucije dobara u cilju smanjenja počinjenih nepravdi i konsekventnih nejednakosti – dakle socijalnu pravdu – institucije pravde u tranziciji implicitno govore društvu da nejednakost kao takvu ne treba osuđivati. (ibidem:3) Nema prostora za drugačije pristupe suočavanju s prošlošću i zločinima iz prošlosti a postojeći pristup nije konstruktivan za suočavanje sa sadašnjošću. Pomirenje nakon masovnih zločina zahtijeva kredibilitet koji može omogućiti jedino implementacija konkretnih ekonomskih i socijalnih programa. (Terreblanche, 2000. i Hayner, 2001.) Ekonomske politike koje nisu usklađene s ostvarivanjem socijalne pravde ne mogu omogućiti ostvarenje tranzicione pravde. (Neo)liberalne ekonomske politike to zasigurno nisu te da bi pravda u tranziciji ostvarila široko zacrtane ciljeve poput stabilnosti i pomirenja, mora u svoj diskurs uključiti ne samo ekonomska i socijalna prava pojedinca već i socijalnu pravdu: pravdu za društvo u cjelini i u svim njenim aspektima.

LITERATURA

Alexander, J., 2003. *A Scoping Study of Transitional Justice and Poverty Reduction*, DFID

Andrieu, K. 2010. Transitional Justice: A New Discipline in Human Rights, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, dostupno na: www.massviolence.org.

Arbour, L., 2007. “Economic and Social Justice for Societies in Transition”, *International Law and Politics* 40.1, str. 1-27.

Bourdieu, P., 2005. *The Social Structures of the Economy*. Polity.

Bašić S., 2013. Izazovi društvenog razvoja i profesija socijalnog rada u postkonfliktnom i tranzicijskom društvu: iskustva Bosne i Hercegovine, *Ljetopis socijalnog rada* 20 (1), str. 113-138.

Chua, A., 2003. *World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability*. Doubleday.

Duthie, R., 2008. Toward a Development-sensitive Approach to Transitional Justice, *The International Journal of Transitional Justice* 2, str. 292-309.

Eide, A., Krause C. i Rossas A. (ur.) 2001. *Economic, Social and Cultural Rights: a textbook*. Kluwer Law International.

Ferstman C. i S. P. Rosenberg, 2009. Reparations in Dayton's Bosnia and Herzegovina in *Reparations for victims of genocide, war crimes and crimes against humanity: Systems in place and Systems in the making*, ur. Ferstman Carla, Mariana Goetz i Alan Stephens, Martinus Nijhofs Publishers.

Hayner P. B., 2011. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and The Challenge of Truth Commissions*, Routledge.

Hamamberg, T., 2012. Izvještaj: Poslijeratna pravda i trajni mir u Bivšoj Jugoslaviji.

Laplanche, L., 2008., Transitional Justice and Peacebuilding: Diagnosing and Addressing the Socioeconomic Roots of Violence through a Human Rights Framework, *The International Journal of Transitional Justice*, sv. 2, str. 331-355

Mamdani, M., 2000. The Truth According to the TRC u Amadiume, I. i Abdullahi, A. (ur.), *The Politics of Memory: Truth, Healing and Social Justice*, Zed Books, str. 176-83.

Mamdani M., 2002., Amnesty or Impunity? A Preliminary Critique of the Report of the Truth and Reconciliation Commission of South Africa (TRC) *Diacritics*, svezak 32, br. 3/4, Ethics (jesen-zima), str. 32-59.

Mamdani, M., 1996. Reconciliation without justice, University of Cape Town, br. 46 novembar/decembar www.uct.ac.za/depts/sarb/X0045_Mamdani.

Mani, R., 2008. Dilemmas of Expanding Transitional Justice, or Forging the Nexus between Transitional Justice and Development, *The International Journal of Transitional Justice* 2, str. 253-265.

Miller Z. 2008. Effects of Invisibility: in Search of the 'Economic' in Transitional Justice, *The International Journal of Transitional Justice* 2, str. 266-291.

Morvaridi B., 2008. *Social Justice and Development*, Palgrave Macmillan.

Muwingi, I., 2009. Sitting on Powder Kegs: Socioeconomic Rights in Transitional Societies, *International Journal of Transitional Justice* 3(2), str. 163-182.

Nickel, J., 2008. Rethinking Indivisibility *Human Rights Quarterly* 30 984–1001.

Popić L. i Panjeta, B., 2010. KOMPENZACIJA, TRANZICIJSKA PRAVDA I UVJETOVANI MEĐUNARODNI KREDIT U BOSNI I HERCEGOVINI: pokušaji reformacije primanja vezanih za rat prema žrtvama i veteranima rata 1992.-1995.

Popović, D., 2009. *Vodič kroz tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini*, UNDP.

Roht-Arriaza, N. i Orlovsky, K., 2009. A Complementary Relationship: Reparations and Development in : *Transitional justice and development: making connections*, Pablo de Greiff i Roger Duthie (ur.), Social Science Research Council

Teitel, R., 2003. Transitional Justice Genealogy, *Harvard Human Rights Journal* 16, str. 69-94.

UNDP i Radna grupa za izradu prijedloga strategije tranzicijske pravde u BiH, 2012. Prijedlog teksta Državne strategije za tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini.

Waldorf, L., 2012. Anticipating the Past: Transitional Justice and Socio-Economic Wrongs u *Social Legal Studies* 21(2), str 171-186.

Papić, Ž., 2009. Politička ekonomija krize, *Forum Bosnae* 47, str.7-26.

Papić, Ž., Cenić, S., Hadžović, V. i Dmitrović, T., 2013. Politička, ekonomska i socijalna kriza u BiH 2012/2013: Put ka novim politikama, Inicijativa za bolju i humaniju inkluziju, IBHI.

Izvori online:

BIRN: Džidić, D., 2013., Bosna i Hercegovina: više od 600.000 evra za bosanske Srbe pred Haškim tribunalom www.balkaninsight.

com/rs/article/bosna-i-hercegovina-bih-vi%C5%A1e-od-600-000-evra-za-bosanske-srbe-pred-ha%C5%A1kim-tribunalom [pristupljeno: 20.12.2013.]

Delegacija Evropske Unije u Bosni i Hercegovini: EU obezbijedila 7.5 miliona eura sektoru pravosuđa sa ciljem ubrzavanja procesuiranja predmeta ratnih zločina www.delbih.ec.europa.eu/News.aspx?newsid=6033&lang=BS [pristupljeno 23.12.2013.]

Oslobođenje, 2013. 1320 predmeta ratnih zločina još čeka www.oslobodjenje.ba/vijesti/intervju/1320-predmeta-ratnih-zlocina-jos-ceka [pristupljeno 20.12.2013.]

O autorici

Alina Trkulja je rođena 14.09.1983. godine u Bosanskoj Gradišci. Odrastala je po skloništima i ulicama Bihaća, najljepša ljeta provodila u Mostaru, a studirala i diplomirala komparativnu književnost i historiju umjetnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Radi u Centru za interdisciplinarnu studije pri Evropskom regionalnom magistarskom programu iz demokratije i ljudskih prava (ERMA) Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta Bolonja. Na istom programu je 2012. godine i magistrirala, a njen magistarski rad objavljen kao jedan od pet izabranih radova magistara te institucije. Ovo je prvi članak koji objavljuje.

TRANSFORMACIJA IMAGINARNOG: SOCIJALNA PRAVDA I BOSNA I HERCEGOVINA

U uspostavljanju pravednih društvenih sistema institucije igraju presudnu ulogu ali institucije nisu samo institucije države. I danas smatrane primarnim lokusom društvene pravde, ove institucije su istovremeno i poprište političkih i društvenih sukoba i ulog u njima, ali uzrok tih sukoba je u još dubljim sukobima – na nivou temeljnih imaginarnih institucija društva. Imaginarne institucije, kako ih definiše Castoriadis, postoje na simboličkoj ravni i predstavljaju izraz samopoimanja društva, fundamentalnih uvjerenja i dominantnih vizija razvoja. U tekstu se tvrdi da se rasprava o društvenoj pravdi mora voditi prije svega na ravni tih imaginarnih institucija zato što se tu postavljaju osnovne definicije i koordinate društvenosti a samim tim i parametri unutar kojih se mora kretati diskurs o socijalnoj pravdi. Ovaj Castoriadisov koncept nam pomaže da jasnije odredimo istorijske i društvene sile s kojima mora računati svaki teorijski i praktični napor čiji je cilj uspostava pravednog društva.

U srednjevjekovnoj Evropi pomoć ljekara bila je dostupna tek malom dijelu stanovništva, onima koji su to sebi mogli priuštiti, ali su zato i oni najubogiji imali pristup ispovijedi, pričešću i krštenju – tj. „lijeku za dušu“, kako Waltzer (1994.) naziva ovu vrstu pomoći. Tada se to nije smatralo nepravdom, ali već dugo se misli drugačije. Na istorijsku transformaciju shvatanja pravde vjerovatno je najznačajnije uticalo uspostavljanje nacionalnih država. Omeđena državna teritorija postala je okvir u kojem je moguće, istina ne odmah već mnogo kasnije, govoriti o univerzalno dostupnom zdravlju ili obrazovanju, iskorjenjivanju siromaštva, eliminaciji nasilja i masovnoj zaposlenosti, *razumnoj* raspodjeli društvenog bogatstva i opterećenja te političkim slobodama (kao postignućima i ciljevima društvenih kretanja).

Ako su ovo koncepti asocirani uz pojam društvene pravde, za njeno savremeno shvatanje je fundamentalno značajna moderna država (jednako kao i internacionalizacija odnosa i uspostava transnacionalnih institucija). Ovdje je funkcija države dvojaka; država kroz institucije, kroz *aktivirajuće* i mehanizme *prisile* može održavati i opskrbljivati sistem koji potencijalno omogućava sve ranije pobrojano i koji predstavlja određeni poredak pravde (ili nepravde). Država je i okvir u kojem se definišu smjer i cilj društvenog kretanja te, kroz institucije i različite varijante aktivacije i prisile, izražavaju dominantne društvene snage.

Nas zanima ova dvostruka funkcija države, te napetost između institucija države i onog što ćemo konceptom koji preuzimamo od Castoriadisa (1978.) označiti kao *imaginarne institucije društva*. Naša je teza da se rasprava o društvenoj pravdi prvenstveno mora voditi na ravni ovih imaginarnih institucija jer se ovdje postavljaju osnovne definicije i koordinate društvenosti a time i parametri unutar kojih se mora kretati diskurs o socijalnoj pravdi. Kako bismo ovo demonstrirali, ukratko ćemo izložiti kako se uloga institucija u mišljenju o društvenoj pravdi razumije od Rawlsa i nadalje, te naznačiti kako se ova nužno mora nadopuniti raspravom o institucijama *druge vrste*, koje su zapravo temeljne. Potom ćemo ispitati koncept imaginarnog i način njegove povezanosti sa društvenim institucijama. Na kraju ćemo unutar ovog okvira ispitati ulogu imaginarnih institucija u strukturiranju društvene stvarnosti Bosne i Hercegovine (BiH); tako da misliti našu stvarnost – postratnu stvarnost, valja naglasiti (upoređi: Vlaisavljević, 2007.) – i pitati se o uslovima društvene pravednosti u terminima imaginarnih institucija mora značiti ne potragu za idealnim principima koji bi utemeljili socijalnu pravdu već analizu fundamentalnih društvenih formacija i kretanja koja već jesu izrazi različitih shvatanja pravde,

kao i specifične diskurse i mjesta na kojima se artikuliraju pravda i nepravda.

Institucije države i pravda

Opis savršeno pravednih institucija centralno je nastojanje mnogih modernih teorija pravde od Hobbesa naovamo (Sen, 2009:8). Uticajna *Teorija pravde* Johna Rawlsa nastavlja se na tradiciju mišljenja o društvenoj pravdi. Za Rawlsa, kao i za mnoge druge, pitanja dometa pravde rješava se unutar države jer je jedino tu moguće koherentno misliti zajednicu uokvirenu bilo kojim institucionalnim poretkom. Rawls smatra da se osnovno pitanje pravde tiče „*bazične strukture* društva, preciznije načina na koji glavne socijalne institucije distribuiraju osnovna prava i dužnosti i određuju podjelu ishoda socijalne kooperacije“. (Rawls, 1999:6; kurziv BM) Elementi koje Rawls eksplicitno određuje kao institucije bazične strukture su: politički ustav koji definiše osnovne političke institucije i podjelu vlasti kao i legalna prava; pravno prepoznate forme vlasništva; struktura ekonomije i priroda porodice. (Abizadeh, 2007:326) Budući minimalno određena, primjenjivost ideje *bazične strukture* zavisiće od preciznog utvrđivanja opsega bazične strukture i elaboracije razloga zbog kojih baš ovako utvrđena struktura ima biti shvaćena kao osnovno pitanje pravde. (ibidem:320)

Ovo je najvjerovatnije još uvijek dominantno mišljenje. Abizadeh tvrdi da postoje barem tri načina razumijevanja institucija koje čine bazičnu strukturu. To su (1) institucije koje određuju i regulišu fundamentalna pravila socijalne kooperacije, (2) institucije koje imaju snažan uticaj na životne prilike pojedinaca i (3) institucije koje pojedince izlažu prisili. (ibidem: 321) Intuitivno će u odnosu na pitanja mehanizama koji bi bili zaduženi za održavanje ili uspostavljanje javnog poretka kao *poretka* pravde (ili nepravde) najprije biti postavljeno pitanje institucija koje u određenom smislu zaista jesu odgovorne za raspodjelu „dobrog i lošeg u životu članova društva“ (Miller, 1999:1) što je Millerova minimalistička definicija socijalne pravde. Prije svega se misli na institucije izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, te na organizaciju raspodjele vlasti u državi, a onda i na ekonomske institucije. Koncept socijalne pravde, ukoliko želi biti praktično primjenjiv, prema Milleru mora pretpostaviti tri elementa: ideju društva sastavljenog od zavisnih dijelova, insititucionalni okvir koji utiče na pojedinačne članove društva te institucije koje je moguće mijenjati da bi se postigli željeni efekti (1999: 4). Ovdje treba primijetiti nekoliko stvari.

Prije svega, iako svakako možemo misliti i o promjeni institucija u totalitarnim i represivnim sistemima, čini se da Miller kao treći elemenat priziva neku vrstu demokratskih institucija, dakle je njegovo shvatanje primjenjivo u demokratskom kontekstu. Dalje, društvo sastavljeno od zavisnih dijelova za Millera je još uvijek definisano ili omeđeno državnim okvirom. Ipak će za određivanje parametara i uslova promjene kao i razlikovanje minimalno i maksimalno shvaćene pravde (Waltzer, 1994.) od presudne važnosti biti ono što je unutar okvira, dakle supstanca društva. Minimalnu moralnost činili bi apstraktni pojmovi poput pravde, istine, dobra – oni oko kojih postoji univerzalna saglasnost, dok maksimalnu sačinjavaju gusto isprepleteni istorijski, društveno i kulturno specifični sadržaji unutar datog konteksta asocirani uz određeni moralni problem ili pitanje. (ibidem:5-6)

Partikularne koncepcije pravde uvijek se pojavljuju prije svega u maksimalnom obliku, uronjene u konkretan istorijski tok i kulturni kod. (ibidem:6) Jaz između različitih koncepcija pravde vidljiv je čak i u maksimalističkoj paradigmi dominantnoj na Zapadu, koju prema Waltzeru čine jezik prava i ljudskih prava. Građanska i politička prava definisana kroz jednu, a socijalna, ekonomska i kulturna prava kroz drugu Povelju Ujedinjenih naroda ukazuju na sukob različitih shvatanja, različitih moralnih maksimalizama. U identičnom kontekstu gusto isprepletenih, zatečenih i dinamičkih sadržaja nastaju i institucije društva koje utiču na institucije države, istina u ograničenoj mjeri. U smislu glasačkog prava, na primjer, država je još uvijek jedini okvir – s izuzetkom Evropske unije – gdje na opštim izborima postoji nešto kao pojedinačno pravo glasa shvaćeno kao mehanizam kojim je načelno moguće uticati na definiciju institucija. Popularna demokratska legitimizacija poretka na periodičnim izborima danas je dominantni oblik definisanja političkog.

Upravo tu se susrećemo sa dejstvom imaginarnog. Izabrano zakonodavno tijelo, izborna pravila, predstavničke formule i zahtjevi, izraz su imaginarnog *demokratskog predstavništva* kao utemeljujuće institucije za zapadnu istoriju demokratije, forme koja utjelovljuje određeno načelo političkog; baš kao što je privilegovana pozicija privatnog vlasništva izraz jedne stare institucije koja je konačan izraz našla u novovjekovnom liberalnom prisvajanju. Tako bazičnu strukturu treba shvatiti kao uvijek kontekstom uslovljenu. Istorijski konstituisana mjesta vršenja moći, pa i prinude, proizilaze iz formalnih, institucionalnih državnih oblika koji su pak uvijek *uronjeni* u dominantni režim mišljenja, odnosno imaginarij čije granice i prekogranične zone, cilj i svrhu definiše samo društvo, na ovaj ili onaj način.

Utoliko se čini jalovim nastojanje, npr. Rawlsa ili Nozicka, da se kroz hipotetičke argumente privremeno suspenduje ova uronjenost u konkretan sistem već uspostavljenih imaginarnih i materijalnih odnosa te konstruiše idealna teorija. Ako je, prema originalnoj Rawlsovoj tezi, njegova teorija primjenjiva samo na „dobro uređena društva” i tek kasnije primjerena političkom liberalizmu (uporedi: Rawls, 1993.), onda ni ova ni mnoge druge komplementarne perspektive ne nude ništa posebno u smislu suočavanja s konkretnim društvenim antagonizama i izazovima s kojima se danas suočavaju mnoge zemlje, sve više i one tzv. Prvog svijeta.

Moglo bi se tvrditi da su takve teorije zamišljene kao mjera, norma prema kojoj se može mjeriti pravednost institucija nekog poretka i sam poredak, eventualno, poboljšavati. No za održivost Rawlsove teorije pravde, do danas najutjecajnije u teoretskim krugovima, bitnija od pretpostavke uređenog društva jest pretpostavka ‘razumnog čovjeka’ (Rawls, 1993:17) kao mjere pravednosti pravde, te pretpostavka da bi se s principima Rawlsove ideje pravde složile ‘slobodne i jednake osobe’ (ibidem:13) U korijenu ovih pretpostavki, kao nekakav prauzrok mogućnosti njihovog formulisanja, leži jedan od imaginarija presudnih za oblikovanje tzv. zapadne civilizacije – *Ratio*. Da bi uopšte mogao formulisati teoriju pravde, dakle, Rawls se oslanja na imaginarij koji nastaje i održava se na nivou dubljem od manifestovanih institucija države i društva. Određena struktura i način djelovanja institucija kao bazične strukture ukazuju na postojanost dejstva imaginarne društvene institucije koja definiše uslove u kojima institucije i državni aparati nastaju i djeluju. Nestabilne institucije, njihovo otežano funkcionisanje i birokratizacija samo su indikatori napetosti na ravni imaginarnih institucija. Sve ovo upućuje na imaginarno kao središnje mjesto na kojem treba težiti društvenoj transformaciji (Berardi, 2013:27) jer „institucije i aparati ne ‘posjeduju’ sopstvenu ‘moć’ već jednostavno izražavaju i kristaliziraju klasne moći”. (Poulantzas, 1975:70) Bez obzira usvajamo li klasni diskurs ili ne, Poulantzas nas podsjeća da institucije nemaju moć po sebi već je crpe iz dubina samopoimanja društva, prema kojem onda bivaju i oblikovane.

Propitivanje i testiranje institucija i poretka uopšte, na tom dubljem nivou nadilazi podjelu na materijalno i simboličko koju kritikuje Honneth (Fraser i Honneth, 2003:113), a teorije se cijene valjanim u onoj mjeri u kojoj su dorasle dosljednoj rekonstrukciji i normativnom legitimiranju političkih zahtjeva današnjice. (ibidem) U tom smislu, preispitivanje ideje pravde i njena eventualna transformacija moraju krenuti od imaginarnog.

Imaginarne institucije

Imaginarno je ono kako mi doživljavamo poredak svijeta, uslove naših akcija, ono je definicija vrijednosti za koje se treba boriti, pa i žrtvovati. (Bauman, 2013:3) Institucije su, kako piše Castoriadis, socijalno prihvaćene simboličke mreže kod kojih se komponenta funkcije u većoj ili manjoj mjeri kombinira sa imaginarnom komponentom. Castoriadis na primjer tvrdi da i Marxovu analizu robnog fetišizma treba shvatiti upravo u terminima imaginarnog kao fundamentalnog za funkcionisanje kapitalističke ekonomije. (1978:132) Imaginarno je proces kreacije društveno-istorijskih i psihičkih figura i slika na osnovi kojih se uspostavlja društvena realnost. (ibidem) Imaginarne institucije su stabilne tačke koje održavaju određeni poredak svijeta i značenja te utemeljuju i osiguravaju stabilnost društvenog. One takođe determiniraju granice i kontradikcije poretka, i u izvjesnom smislu su baza – shvaćena kao skup osnovnih

značenja, bazične formule društvenosti – na kojoj funkcionišu institucije države. Uspostavimo li vezu između ovih institucija i pravde, moramo govoriti o „društvenoj situiranosti“ pravde (Balibar, 2012:32) ali i o nadmetanju različitih *koncepta* pravde.⁵¹

U tom smislu će institucije državnog aparata biti izraz simboličko-kulturnih, ekonomskih i političkih figura i formi, a relativni naglasak na ovom ili onom manifestnom institucionalnom obliku – indikator uticaja određenih imaginarija. Razlikovanje je korisno jer nam pomaže izbjeći redukcionizam na bilo kojoj od ravni. Treba insistirati na isprepletenosti ekonomske reprodukcije društvenosti sa simboličkom reprodukcijom: ni u jednoj fazi evolucije odnos civilizacije i istorijskih revolucionarnih promjena nije se svodio na funkcionalnost jer je nešto funkcionalno u odnosu na ciljeve koje ne određuje samo funkcionalni okvir niti su ciljevi objašnjivi iz perspektive funkcionalizma. (Castoriadis, 1978:136) Nasuprot redukcijskom postupku funkcionalizma potrebno je postulirati obuhvatan koncept imaginarnog koji proizvodi specifična značenja, figure i elemente i materijalne i simboličke reprodukcije neke društvene strukture. Koliko god da je društvo ovisno o ekonomsko-funkcionalnom, toliko je u svojoj posebnosti i neobjašnjivo; neobjašnjivo je u osebnosti svojih institucija koje gotovo svugdje vrše iste funkcije (ibidem:130) a opet se od društva do društva bitno razlikuju.

Ako je primarna uloga institucija da svijet shvaćen kao polje neorganiziranih tokova organizira u formu razumljive (društvene) realnosti (Boltanski, 2011.), onda imaginarne institucije obavljaju funkciju uspostavljanja *epistemološke stabilnosti*, odnosno transformacije naših individualnih znanja u zajedničko znanje koje omogućava stabilnost i stalnost određenih interpretacija. (ibidem:73) Kroz istoriju su se u tom smislu izuzetno značajnim pokazale dvije institucije: klasa i nacija, koje su bitno uticale i na poimanje pravde te na razvoj ideje pravednog poretka.

Klasa je institucija koja je oblikovala shvatanje društvenih odnosa, ne samo razumijevanje ekonomske sfere. U terminima klasične klasne analize: kapital na jednoj a radničke mase na drugoj strani te država kao ulog. Šta se u međuvremenu promijenilo? Desio se društveni eksperiment socijalizma koji još uvijek traje ali je u međuvremenu izgubio ulogu drugog pola. Kapitalizam je zasada pobijedio, iako se ta pobjeda na koncu može pokazati Pirovom, ali je i sam pretrpio bitne izmjene. Iako je kapitalizam ekonomski sistem većine država, jasno je da je kapital internacionaliziran u dosad nezapamćenoj mjeri te da direktori neke korporacije, agencije ili kompanije koja upravlja rudnikom u nekoj afričkoj zemlji, univerzitetom ili hotelom u Kataru ili jeftino kupuje visokokvalifikovanu radnu snagu u Indiji, Kini i drugdje, a sve češće i u Istočnoj Evropi, najčešće žive na drugom kraju svijeta. Rizične finansijske transakcije na Wall Streetu 2007. godine poljuljale su svjetsku ekonomiju u nezapamćenim razmjerama i razotkrili krhkost temelja na kojima počiva naše znanje o ekonomskom sistemu koji živimo (uporedi: Varoufakis, 2011.) te pokazale na koji je način ekonomija danas istinski globalan sistem, sa svim problemima koje to donosi.

U skladu s tim se čini da je internacionalno revolucionarno radništvo trebalo biti nova temeljna imaginarna institucija, ali nije tako. Radništvo je i dalje dominantno skopčano s formom države i, čini se, na putu da izgubi i ono malo preostale moći. Sindikati, kao preostali oblici organizovanog radništva, kontinuirano slabe, a opšte smanjenje društvenog proizvoda stvara atmosferu u kojoj ogroman dio neorganizovanog radništva, sitnih privatnika i neregularnih radnika ima samo jedan zahtjev: zaposlenje; jer u „kapitalizmu je od eksploatacije gore jedino biti neeksploatiran“. (Danning, 2013:79) Kako se posljednjih godina pokazuje širom Evrope, štrajk – koji je dugo slovio kao najmoćnija metoda radničke borbe – danas postaje sve više na raspolaganju isključivo privilegovanim grupama radništva, onog koje je još (relativno) masovno koncentrisano i uslovljava funkcionisanje javnog sistema. Odatle je jasno da nestaje horizontalnost radništva koja je sigurno činila snažnu komponentu radničke solidarnosti, dok ogromna masa suštinski radničke populacije opstaje na tržištu rada bez ikakvog političkog glasa.

51) Balibar (2012.) koristi izraz *language games of justice* (jezičke igre pravde).

Na prostoru nekadašnje Jugoslavije degradacija radništva je još dramatičnija. (Vidjeti radove B. Buljubašić i L. Čuljka u ovom izdanju.) Jugoslavija je radničkim samoupravljanjem radnike nastojala maksimalno približiti procesima proizvodnje, razmjene i raspodjele odgovornosti ali i društvene dobiti (više u Pateman, 1970.), sve u cilju „ukidanja najamnog rada” što po Marxu mora biti cilj svih radničkih borbi; drugim riječima – podruštvljenje vlasništva i proizvodnje kao put u egalitarno društvo.⁵² U procesu tranzicije je takvo radništvo, kao ekonomski i politički subjekt, temeljito prebrisano i delegitimizirano kao nekakav nepoželjni atavizam komunizma. Što znači radikalan prekid sa predašnjim načinom uključivanja radnika u proces proizvodnje u uslovima zajedničkog vlasništva. Sada imamo klasičnog najamnog radnika bez direktne moći odlučivanja. Ovo je u zapadnim demokratijama decenijama bila dominantna forma radništva koje tek kroz masovno organizovanje u sindikate osigurava sopstvenu poziciju u pregovorima s kapitalom i državom te uspostavlja klasni kompromis koji uređuje odnose kontrolisane eksploatacije. (Harvi, 2012.) Na zapadu su sistematski napadi na sindikate uvriježen dio politika kojima je cilj smanjivanje tzv. državne brige u okviru tzv. država blagostanja (*welfare state*). Dok je na Zapadu – zahvaljujući nizu državnih mjera – radništvo izgubilo moć mobilizirajućeg principa i instituirane organizacije (ibidem), u zemljama negdanje Jugoslavije je radništvo, kako ga definiše Zapad, jednostavno – nestalo.

Radništvo se *nakon* tranzicije nikada i nije konstituisalo kao društveno-politička sila koja ima značajnu moć pregovaranja, pa je samim tim i njegova mobilizirajuća komponenta izgubila snagu. Ali, što je još važnije, i među radništvom i među srednjom klasom političko organiziranje na temeljima klasne solidarnosti *en masse* je zamjenjeno solidarnošću na etno-nacionalnom principu: procesi etničke mobilizacije uvijek demobiliziraju druge političke označitelje. (Mujkić, 2010b) U tom smislu se i elite, nakon i za vrijeme *demokratskih* procesa, krajnje efikasno konstituišu u – slobodno možemo reći – hibridnu klasu.

Tranzicija je, dakle, značila nasilnu konstrukciju novog društvenog imaginarija – nacija se ustoličila kao glavni ulog u „igri” priznavanja, dok su obrasci raspodjele političke i ekonomske moći definisani po zapadnjačkoj tripartitnoj matrici: parlamentarna izborna demokratija, privatni sektor i slobodno tržište.

Ako revoluciju definišemo kao radikalnu transformaciju institucija (Castoriadis, 2010.), onda su političke promjene u zemljama Istočnog bloka i u Jugoslaviji nakon rušenja berlinskog zida bile istinska revolucija. Ovdje je svaki od elemenata Rawlsove osnovne strukture doživio radikalnu transformaciju, izuzev možda *prirode porodice*.⁵³ Moderne su se revolucije, počevši sa Američkom i Francuskom, artikulisale oko zahtjeva za oslobođenjem i slobodom. (Arendt, 1991:68) Sloboda i emancipacija bile su nove figure iza ovih pokreta. Međutim, ono što su u smislu slobode donijele „demokratske revolucije” u ovom dijelu Evrope, pored redefinisanja političkih i civilnih sloboda, prije svega su oslobađanje tržišta i *postmoderna* konstitucija etničkog subjekta. (uporedi: Sarajlić, 2010.)

U toj je priči BiH, iako konstitucionalno struktura *sui generis* (vidjeti tekst N. Kulenovića u ovom izdanju), svakako poseban ali nikako izuzetan slučaj. Izuzetno složen državni aparat posljedica je „institucionalizacije etničkog” (Biber, 2007.) kroz dva mirovna sporazuma. Jedinstven je slučaj i Ured Visokog predstavnika, kao suvereni zakonodavac, istovremeno u unutrašnjosti i izvanjskosti političkopravne strukture države. Ipak se radi o tek veoma specifičnom slučaju (za one direktno uključene i o veoma živopisnom svakodnevnom iskustvu) onoga što se, s posebno zlokobnim prizvukom, često naziva *podijeljenim društvom* čije primjere danas vidimo posvuda. Posljedice *nedovršenih* revolucija u Sjevernoj Africi, destrukcija društvenog tijela, potpuno poremećeni odnosi u Libiji, Egiptu, Tunisu (uporedi: Ali, 2013.) i drugdje, *permanentne* revolucije u npr. Afganistanu i Iraku... ukazuju na društvenu destabilizaciju uslovljenu konkretnim društveno-istorijskim uslovima unutar definisanih okvira koliko i borbom društvenih imaginarija za prevlast.

52) Nejednakosti su i ovdje ipak jasno opstale i dobro je opisan proces formiranja posebne socijalističke klase čija se moć prije svega temeljila na kontroli birokratskog aparata. (Dilas, 1975., str. 38-39; takođe Vlasisavljević, 2006.)

53) U oktobru 2013. godine okončani referendum u Hrvatskoj o ustavnoj definiciji braka jasno pokazuje mjeru u kojoj klasična definicija braka koja slijedi hrišćansku dogmu još uvijek predstavlja nezamjenjiv dio imaginarne konstitucije društva i indicira snagu religije u konstituciji osnovnih imaginarnih institucija.

Istovremeno, kada su u pitanju odnosi i parametri učesća u raspodjeli, dakle ono što Castoriadis pripisuje materijalnoj stvarnosti društva, u tim društvima postoje socijalne razlike ali ne i nepremostiv ideološki jaz; uspostavljeni su kapitalistički odnosi, otvoreno tržište; sukoba u tom pogledu jedva da ima tj. ako ih i ima, u pitanju je neslaganje oko realizacije, ali ne i sistema. I oko mjera štednje je postignuta saglasnost – iako mnogi tvrde na, u najmanju ruku, i praktično i teorijski krajnje sumnjivim osnovama. (Varoufakis, 2011. i Stiglic, 2013.) U tom smislu, BiH se ne razlikuje od ostatka svijeta i ilustrira ono što je Mouffe (2013.) nazvala „krajem politike” odnosno izgradnjom novog ekonomskog imaginarija oko ekonomskih politika u centru političkog spektra, u ekonomskom smislu potpuno usmjerenih na politike rasta.

Depolitizacija smješta ekonomsko van sukoba koji se zbivaju na identitarnom planu. Tako se institucionalizira liberalno-kapitalistički imaginarij, oslobođeno tržište, privatna inicijativa, lični prosperitet i bogaćenje, bez ikakvog sporenja oko toga šta su u takvoj konstelaciji ekonomskih odnosa pravda i pravedan poredak. Istovremeno se sukobi po identitarnoj liniji lome preko temeljnog samopoimanja društva kao društvene zajednice različitosti, u nastojanju da se društvena reprodukcija omogući isključivo homogenim etničkim zajednicama.

Jedna je od posljedica to da je definisanje ekonomskog procesa kao neutralnog, u principu tehničkog i uređenog gotovo po prirodnim zakonima, osujetilo mogućnost njegove političke kritike iz perspektive alternativnih modaliteta oprobanih u prošlosti, kao i iz perspektive ekonomskih modaliteta budućnosti koji sadrže makar i daleku referencu na zaboravljeno ali još uvijek sablasno socijalističko / komunističko imaginarno.⁵⁴ Efekat ovakvog društvenog instituiranja je maskiranje odnosa klasne napetosti i dominacije određenog društvenog segmenta u formi manifestnih institucija republike ili građanskog prava. Na osi priznavanja, sukobljene strane prestaju biti u sukobu onda kad kao uslove pravde problematizuju temeljnu definiciju raspodjele. U BiH jednako kao i drugdje.

Imaginariji u akciji

Da bismo dodatno ispitali odnos pravde i imaginarnih institucija društva u BiH, poslužićemo se distinkcijom na kojoj insistira Nancy Fraser. (1997. i 2003.) Ona smatra da istorijska analiza razvoja i mobilizacije društvenih pokreta u drugoj polovini 20. vijeka ukazuje na potrebu dvodimenzionalnog pristupa pitanjima društvene pravde: *raspodjele* dobara u ekonomsko-političkoj sferi te *priznavanja i prepoznavanja* drugačijeg, različitog, drugog, ove ili one grupe organizirane oko neke identitetske odrednice; dakle odnosima u kulturno-simboličkoj sferi koji su u posljednjih nekoliko decenija u značajnoj mjeri nadomjestili zahtjeve u okvirima preraspodjele. Bez obzira na prigovore koji se mogu staviti konkretnoj istorijskoj analizi (Honneth, 2003.), dvodimenzionalna šema je korisna kao analitički postupak svjestan i svojih ograničenja i svojih prednosti. (Fraser, 1997.) Unutar ove šeme se imaginarne institucije mogu predstaviti kao osnovna društvena značenja koja za posljedicu imaju obrasce raspodjele i prepoznavanja / priznavanja te ideju o tome kako se društvenost uspostavlja i institucionalizira kao pravednost, u materijalnom i imaginarnom smislu.

Već smo naznačili šta je sve u igri na nivou imaginarnih institucija društva kada se danas govori o BiH. Zajedničko istorijsko iskustvo, i institucionalni i simbolički okvir, ali i recentno iskustvo neprijateljstva „krunisanog” užasnim ratom i sve rezultate od tada nastalih nacionalizirajućih i nacionalističkih politika. Iskustvo ovog prostora nas uči da socijalna pravda koja *treba doći poslije* sukoba, rata, podjele... mora biti i tranziciona pravda, drugim riječima da definicija pravde prestaje (ako ikada zaista može) biti pitanje ovog trenutka i u bitnom smislu postaje i pitanje prošlosti. (Vidjeti tekst A. Trkulje u ovom izdanju.) Sukob je u imaginarno uvrstio i nove

⁵⁴) Veliku reformu osnovne zdravstvene zaštite koju je tokom 2013. godine nastojao izvesti Barack Obama (poznata kao *Obamacare*) njegovi su politički protivnici u više navrata nazvali „socijalizmom”, nastojeći tako diskreditovati ovo nastojanje da se ponovo osnaži jedna od tradicionalnih i najznačajnijih politika državne brige.

figure i slike (žrtva, krvnik, logor, genocid) i trajno ih – čini se – povezao s institucijom etničkog ili nacionalnog. Ova je činjenica valjda krunski dokaz za Castoriadisovu tvrdnju da se u suštini socijalno i istorijsko ne daju razlučiti. (1978:215) Razvijajući figuru „nulte institucije” Claudea Lévi-Straussa, Močnik kao nultu instituciju označava naciju. (2002: 87-91) Ako nultu instituciju shvatimo kao onu koja utemeljuje značenje društvenog i omogućava institucionaliziranje društva, onda je slučaj BiH prilično blizu toj definiciji. Nacionalno je primarni referentni okvir i ono članstvo koje Waltzer podrazumijeva kao primarno dobro (1983.) od kojeg mora poći svaka rasprava o socijalnoj pravdi.

Pošto se konstitucija etnonacionalne zajednice, u materijalnom i simboličkom smislu, kroz istoriju uglavnom dešavala ili izvan institucija države ili čak protivno njima, strogo institucionalni i proceduralni mehanizmi pravednosti u suštini ne zadovoljavaju zahtjeve etnonacionalne zajednice za pravednošću niti korespondiraju s njenim poimanjem pravde koje se može zasnivati na viđenju vlastite posebnosti, uloge etnonacije u istorijskoj teleologiji, uloge žrtve itd., dakle sve što je za racionalno-administrativne mreže institucija države teško uhvatljivo. Nasuprot naglasku na pravednosti procedura i ishoda, na osi priznavanja moraju biti postavljena pitanja samorealizacije pojedinaca i uslova *dobrog života* (Fraser, 2003:10), a ona su u danjašnjoj BiH bez ostatka uronjena u nacionalni imaginarij.

U tom smislu dominacija etničkog čini ekonomsku strukturu društva efektivno nevidljivom, ili teško vidljivom. Borba za priznavanje ili borbe za priznavanja kojima gotovo svakodnevno svjedočimo organizovane na ovakvim temeljima maskiraju ekonomske procese kao ideološki neutralna zbivanja koja nemaju uticaja na raspodjelu na klasnoj osnovi niti na priznanje etničkog, iako je u smislu materijalne kontrole „nacionalnog bogatstva” više no očigledno čvrsto povezan sa etno-nacionalnim. Usljed toga se sve ono što bar na momente okupira javni prostor, kao primjena presude u slučaju Sejdić-Finci protiv države BiH, protest roditelja iz Konjević-Polja ili pitanje ‘trećeg entiteta’, ukazuje kao političko pitanje par excellence etnonacionalnih subjekata, nasuprot naoko pukim tehničkim pitanjima formiranja cijene nafte ili uvoza nafte ili stanja željeznica, zakona o radu i sl.

Rezultat je doslovce podijeljen subjekt: individua u simboličkoj sferi kolektivizirana kroz figure grupe, pripadnosti, samorazumijevanja, a u materijalnoj sferi individualizirana kroz predstave jednake šanse, izbora, individualne odgovornosti, konkurencije itd. Privrženost etničkoj instituciji u konkretnoj istorijskoj konstelaciji odnosa postavlja predstavljanje i priznavanje kao temeljne figure imaginarnih institucija i definiše ih kao najbitniji ulog društvenog sukoba. Ekonomsko je, u smislu temeljne definicije, u BiH i drugdje, danas institucionalizirano kao primarno nekonfliktno polje. Ako su strukturu socijalizma činile institucije formirane primarno oko osnovnih ekonomskih značenja, onda inauguracija etnije / nacije kao „nulte institucije društvenog” znači delegitimizaciju i dekonstrukciju, ali i zaborav ovih institucija.

Čini se onda potpuno promašenim tražiti rješenje u zajedničkom institucionalnom okviru jer institucija države ne može tek tako preinačiti imaginarij koji konstituiše društvenost. (Mujkić, 2010a) Mujkić ovaj problem pokušava riješiti ponovnim uspostavljanjem provizorne klasne napetosti između *klase etnopolitičkih poduzetnika* (etnonacionalistički političari, instrumentalizirani kler, podobni intelektualci, biznismeni itd.) i *klase obespravljenih* bez obzira na etnički, kulturni ili rodni predznak. (ibidem) Osim što klase postavlja tamo gdje o njima u pravom smislu riječi ne može biti govora, Mujkić se ovdje postuliranjem klase *obespravljenih* približava konceptu *mnoštva* kod Hardta i Negria (uporedi Hardt i Negri, 2004.). Problem s ovim konceptom je u tome što on nema pozitivnu sadržinu već je, kako Negri na jednom mjestu lijepo piše, „akumulirani otpor”. Ovaj je otpor, nema sumnje, u 21. vijeku lako vidljiv na svim stranama svijeta. Međutim, jednako je tako očigledno da se ovako shvaćen subjekt otkriva nesposobnim da elaborira okvir kao alternativu danas vladajućem kapitalističko-demokratskom imaginariju. On ostaje tek čežnja o nekoj novoj samokonstituciji istorijskog subjekta.

Pravda kao političko pitanje

Prema Baumanu (2013.), na Zapadu je pobijedio *buržoaski* imaginarij: boljitak čovječanstvu donosi jedino rast BNP-a, dok je put do lične sreće osiguran konzumiranjem onoga što donosi sreću. Iako ova dijagnoza u velikoj mjeri stoji, ne treba zaboraviti da je pokret *Occupy*, koji je iz temelja prodrmao praksu društvenih pokreta 21. vijeka, nastao upravo u srcu Zapada, baš kao i sama ljevica i njen ideološki i teorijski diskurs. Ovaj pokret je pokazao da imaginarno društvenog nikada nije homogeno, već je polje sukoba, i donio restauraciju ekonomskog imaginarija kao duboko problematične društvene sile.

Istovremeno se nalazimo u jeku *nezavršenih* revolucija u Sjevernoj Africi kojima se razvidno otkriva da se tamošnji antagonizmi tiču definicija temeljnih društvenih institucija: na koji će način biti definisana državna zajednica, kakva ima biti pozicija religije u odnosu na države? Koji zakon se ima slijediti? Kakva će prava imati pojedini kolektiviteti?

Uporedo sa ovim procesima redefinišu se ekonomske institucije društva i kao da u 21. vijeku svjedočimo ponovnom – ovoga puta transdržavnom i multilateralom – napadu na ostatke ionako dramatično umanjene opštedruštvene kontrole nad ekonomskim procesima slobodnih tržišta. (uporedi: Harvi, 2012:236)

Jedini relativno siguran zaključak jest da sama demokratska forma pretpostavlja mogućnost mijenjanja institucija po određenim pravilima političkog takmičenja, i u tom je smislu socijalna pravda kao cilj političkog djelovanja barem načelno moguća. Ipak, pokazali smo da, ukoliko se ne destabilizira dominacija pojedinih imaginarnih institucija društva, stvaranje pravednih institucija ne može biti ništa drugo osim misaoni eksperiment ili akademska vježba. Zbog odsustva te destabilizacije se i pokušaj, uslovno rečeno, liberalno-nacionalne kritike i modela građanskog društva u BiH pokazao kao nedostojan takmac isključivo nacionalnom. I upravo se zbog toga temeljna rekonstrukcija društva BiH, takva koja bi donijela osnovne pretpostavke za konstituciju pravednih institucija, danas čini gotovo nemogućom. Ona bi podrazumijevala zaključenje svih zamršenih priča prošlosti ove zemlje, ali i njihovo izmještanje iz fundamentalnog imaginarija u kojem sad neprikosnoveno vladaju.

Od Marxa učimo da je pravda prije svega političko pitanje koje se ozbiljuje u ekonomsko-političkim⁵⁵ i kulturno-simboličkim registrima čija sparivanja čine ono što još uvijek možemo nazvati ideologijama. Stoga kritika koja želi makar naznačiti obrise nove utemeljujuće institucije društvenog najprije mora biti kritika kapitalističkog načina proizvodnje i prisvajanja kao prirodnog stanja čovjeka; mora kritički misliti ideju i praksu društvenog samoupravljanja. Na kraju je, s obzirom na – po svoj prilici – nedodirljivi položaj institucije nacionalnog, jedina mogućnost izvesti obrat i BiH analizirati kao mjesto koje sažima kontradiktornosti globalnog stanja. Mjesto odakle se džinovski mehanizam globalnih institucija, kapitala, odnosa moći, eksploatacije, nasilja i otpora može bolje vidjeti. Marx je proleterku klasu proglasio segmentom društva koji utemeljuje samu univerzalnost društva. U dobu *zaborava* klase nasuprot naturalizacije ekonomske eksploatacije te dominacije i birokratske institucionalne koncentracije političke, ekonomske i simboličke moći, potrebno je ponovo problematizirati mjesto univerzalnog, mjesta društvenog otpora i ekonomske i političke moći.

55) Uobičajeni prigovor Marxovom učenju ističe njegov ekonomski redukcionizam i posljedičnu šemu baza-superstruktura. Ekonomska aktivnost čovjeka, međutim, nikako nije jedini niti, kako mnogi kritičari često pogrešno pripisuju Marxovom tumačenju, privilegirani element društvenosti, već je u dosljedno materijalističkom smislu poseban zato što predstavlja samu materijalnu proizvodnju društvenosti, u bilo kojem vremenu. Kako je ona isprepletena s proizvodnjom društvenosti, slika, značenja, tumačenja, identifikacija i grupa koje kod Marxa može biti obuhvaćeno konceptom ideologije, proces izmještanja ekonomskog iz opštedruštvenog koji opisuje Polany (1947.) samo čini dodatno značajnom analizu ekonomskih uslova društvene reprodukcije i načina na koji ona, tako reći, biva postavljena van ideologije dok istovremeno ostaje neporeciva materijalna sila globalnog uticaja.

LITERATURA:

Abizadeh, A., 2007. Cooperation, Pervasive Impact, and Coercion: On the Scope (not Site) of Distributive Justice, *Philosophy & Public Affairs*, 35(4), str. 318-358.

Ali, T., 2013. What Is A Revolution?, *Guernica / A Magazine of Art & Politics* : <http://www.guernicamag.com/daily/tariq-ali-what-is-a-revolution/>, [pristupljeno 27.12.2013.]

Arendt, H., 1991. O revoluciji, Beograd: Filip Višnjić

Balibar, E., 2012. *Justice and Equality: A Political Dilemma? Pascal, Plato, Marx* u: The Borders of Justice, uredili Balibar, E, Mezzadra, S i Samaddar, R., Temple University Press, str. 9-31.

Bauman, Z., 2013. 150 Years of German Social Democracy , Social Europe Occasional Paper 2, dostupno na: <http://www.social-europe.eu/occasional-papers/op-2-150-years-of-german-social-democracy/> [pristupljeno 27 .12. 2013.]

Berardi, F., 2013. „Reaktivacija društvenog tijela u vrijeme pobune“, *Up&Underground*, 23/24, str. 25-33.

Bieber, F., 2004. *Institucionaliziranje etničnosti: Postignuća i neuspjesi nakon ratova u Bosni i Hercegovini, Kosovu i Makedoniji*, Sarajevo: International Forum Bosnae.

Boltanski, L., 2011. *On Critique: A Sociology of Emancipation*, Polity Press.

Castoriadis, C., 1978. *The Imaginary Institution of Society*, MIT Press.

Castoriadis, C., 2010. *A Society Adrift, Interviews and Debates, 1974–1997*, uredili Escobar E, Gondicas, M. i Vernay, P., prevod Arnold, H., Fordham University Press.

Danning, M., 2010. „Wageless Life“, *New Left Review* 66, str. 79-97.

Đilas, M., 1975. *The New Class – An Analysis of the Communist System*, Thames and Hudson.

Fraser, N. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the “Postsocialist” Condition*, Routledge.

Fraser, N. i Honneth, A. 2003. *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*, London/New York: Verso.

Hardt, M. i Negri, A., 2004. *A Multitude – A War and Democracy in the Age of Empire*, The Penguin Press.

Harvi, D., 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*, Mediterran publishing.

Honneth, A., 1995. *The Struggle for Recognition: the Moral Grammar of Social Conflicts*, Polity Press.

Marx, K. i Engels, F. 1973. *Manifest komunističke partije i drugi programski spisi*, Svjetlost.

- Miller, D., 1999. *Principles of Social Justice*, Harvard University Press.
- Mouffe, C., 2013. *Politika i strasti: ulozi demokracije, Up&Underground*, 23/24, str. 131-141.
- Močnik, R., 2002. *The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms*, u *Balkan as Metaphor Between Globalization and Fragmentation*, uredili Bjelić, D. I. Savić, O., The MIT Press.
- Mujkić, A., 2010a. „Četvrti element”, *Žurnal*, dostupno na www.zurnal.info/novost/1186/asim-mujkic-cetvrti-element (pristupljeno 27.12. 2013.)
- Mujkić, A., 2010b. *Pravda i etnonacionalizam*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.
- Pateman, C., 1970. *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press.
- Polany, K., 1944. *The Great Transformation – economic and political origins of our time*, Beacon Press.
- Poulantzas, N., 1975. *Classes in Contemporary Capitalism*, Verso.
- Rawls, J., 1999. *A Theory of Justice* (revised edition), The Belknap Press of Harvard University Press
- Rawls, J., 1993. *Political Liberalism*, Columbia University Press
- Sarajlić, E., 2010. *Kultura kulture: etnicitet, postmodernost i politika*, Status.
- Varoufakis, I., 2011. *The Global Minotaur - America, the True Origins of the Financial Crisis and the Future of the World Economy*, Zed Books.
- Vlaisavljević, U., 2006. *Etnopolitika i građanstvo*. Status.
- Vlaisavljević, U., 2007. *Rat kao najveći kulturni događaj: ka semiotici etnonacionalizma*. Meuna-fe 1950 Publishing.
- Waltzer, M., 1994. *Thick and Thin: Moral Argument Home and Abroad*, University of Notre Dame Press Notre Dame
- Waltzer, M. 1983. *The Spheres of Justice A Defence of Pluralism and Equality*. Basic Books.

O autoru:

Boriša Mraović (1981.) je nezavisni istraživač iz Sarajeva. Radio je za niz domaćih i stranih istraživačkih organizacija na pitanjima političkog predstavljanja manjina, lokalne uprave, migracije, demokratske kulture itd. Objavio je nekoliko istraživačkih radova. Zanimaju ga lijeva kritička misao, kritika međunarodne političke ekonomije i pitanja političke i društvene transformacije.

MOGUĆNOST SOCIJALNE PRAVDE U BIH: OTOK ILI ARHIPELAG?

Da li je u BiH socijalna pravda moguća? Ustavno-pravnog zaklinjanja u socijalnu pravdu ne manjka, a praksa je ipak drugačija: uživanje brojnih građanskih i političkih prava, a naročito ekonomskih i socijalnih, presudno zavisi od toga gdje je u BiH neku osobu zapalo da živi. Principi socijalne pravde u suštini se ostvaruju na lokalnom nivou (distriktnom, entitetskom, kantonalnom, gradskom, općinskom), pa i tu tek unutar postojećih etničkih granica. Da li je ovakvo stanje stvari na neki bitan način nužno, da li je inherentno postojećoj pravno-političkoj i društvenoj strukturi u BiH, te stoga neizbježno i samim tim opravdano? U radu ispituje smislenost takvih modalnih tvrdnji razmatrajući političko-teorijske rasprave o opsegu (socijalne) pravde, kao i politološke i ustavno-pravne polemike o mogućnosti postojanja i stabilnosti države blagostanja u kontekstu federacija i multikulturalnog društva, a konačno i u kontekstu same BiH.

Ustav Bosne i Hercegovine (BiH) „jasno sadrži princip socijalne države“ (Ademović, Marko, Marković, 2012:92)⁵⁶ a ni ustavi nižih nivoa vlasti ne ustručavaju se proklamirati (socijalnu) pravdu kao utemeljujući ustavni princip. Međutim, kakvu konkretnu korist od toga imaju građani ove države? Za mnoge od njih BiH je duboko nepravdna država. Jednom dijelu njenog stanovništva – konstitutivnim narodima u „tuđim“ entitetima, te „Ostalima“ svugdje u državi – pasivno biračko pravo uskraćeno je djelimično ili u potpunosti. Osobe koje nisu pripadnici konstitutivnih naroda samo su zbog toga diskriminirane u uživanju mnogih drugih građanskih i političkih prava. (Hadžialić-Bubalo, Korajlić, Kulenović: 2010.) U slučaju istog krivičnog djela, prema osobi se različito postupi zavisno od toga pred kojim sudom se procesuiru (Kadribašić, Izmirlija, 2013.), a slično se dešava i u građanskim parnicama. (Šarčević, 2011.) Uživanje prava na besplatnu pravnu pomoć, pristup zdravstvenoj njezi i njen kvalitet, uključujući uživanje prava iz oblasti zaštite žena i materinstva (Husić, Hasanagić, 2013.), visina novčanih davanja s obzirom na invalidnost, visina penzije i uživanje drugih ekonomskih i socijalnih prava (Obradović, 2012a; Obradović 2012b; Obradović 2012c) presudno zavisi od toga gdje u BiH osoba živi.

Međutim, zbog čega bi prethodno istaknuti primjeri uopće ukazivali na nepravdu? Razlog bi mogao ležati u uvjerenju da svi građani iste države trebaju posjedovati gore navedena prava i imati pristup socijalnoj i drugoj skrbi *pod jednakim uvjetima*. To pretpostavlja da je referentni okvir „nacija u cjelini, to jest čitava Bosna“, tako da stanovništvo podržava „politike usmjerene na interregionalne razlike“ a ne tek one politike koje se tiču *njihove* etničke grupe. (Fox, Wallich, 1998:273,297) U suprotnom, moglo bi se tvrditi, bili bismo suočeni sa *proizvoljnošću* raspodjele dobara i zala u našem društvu: samo zbog svog porijekla ili mjesta prebivališta, što su često činjenice na koje nemamo mnogo (ili bilo kakvog) utjecaja, građani iste države ne bi trebali uživati manje pogodnosti (ili snositi više tereta) u odnosu na druge u istoj državi. Pojedini teoretičari upravo u razmatranju takvih dilema vide srž materije socijalne pravde. (Miller, 2000:1; Abizadeh, 2007:320) Ipak, prethodno istaknuti ustavni principi socijalne države nisu doprinijeli uklanjanju ovih nepravdi. Zašto? Da li razlog leži u tome što oni to nisu ni mogli postići, te su nužno morali ostati na čisto programatskom nivou?

Treba imati na umu da prizivanje pravde u ovom kontekstu pretpostavlja postojanje posebne vrste moralnog odnosa, te zahtijeva

⁵⁶ Praksa i teorija ovaj zaključak izvode iz sistematskog tumačenja prve i četvrte alineje preambule Ustava BiH („Oslanjajući se na poštovanje ljudskog dostojanstva, slobode i jednakosti [...] U želji da podstaknu opšte blagostanje i ekonomski razvoj kroz zaštitu privatnog vlasništva i unapređenje tržišne privrede“), te u činjenici da sâm Ustav, odnosno međunarodni sporazumi kojima je država pristupila, garantuju brojna ekonomska, socijalna i kulturna prava.

više od nasumične humanitarne pomoći i dobročinstva. (Nagel, 2005:118) Pravda, naime, ukazuje na nešto na što ljudi *imaju pravo*. (Caney, 2005:104) Oni koji u ranije navedenom postupanju i razlikovanju vide nepravdu, pretpostavljaju da je opseg pravde dosta širi (ili bi trebao biti) nego se inače pretpostavlja, odnosno da principi distributivne pravde ne dozvoljavaju ideju o pravdi s jedne i nepravdi s druge strane administrativno-teritorijalnog razgraničenja, da parafraziramo Pascala. Drugim riječima, pristalice ovog gledišta tvrde da je smisleno govoriti o *socijalnoj pravdi u BiH* te, kada se od priznatih principa odstupa, govoriti o prepoznavanju nepravdi. Protivnici ovog stanovišta sve to negiraju. Naime, ako se i prizna priroda zahtjeva socijalne pravde, ono što se međusobno duguje, duguje se na mnogo užem području. Po takvim gledištima u BiH uopće nije smisleno govoriti o socijalnoj pravdi (na državnom nivou), već tek o *socijalnim pravdama*. Razlog za ovo ogleda se u dvije ishodišne pretpostavke ovakvog stanovišta. Prva se odnosi na ideju da je o socijalnoj pravdi smisleno raspravljati samo u kontekstu omeđenih političkih zajednica, gdje postoji vlast sa dovoljno pravno-političkog kapaciteta da sprovede u djelo bilo kakve principe socijalne pravde, ukoliko se do njih i može doći. Druga se odnosi na tip društva za koje se može očekivati da će biti otvoreno za zahtjeve solidarnosti, te se govori o manje-više homogenoj nacionalnoj državi. BiH, stoga, po ovom gledištu ne dozvoljava egalitarizam prvog stanovišta, s obzirom da je složena država čiji „dijelovi“ imaju značajan opseg *samoorganizovanja*, sa svojim više-manje zaokruženim pravnim i političkim sistemima i značajnim spektrom *isključivih* nadležnosti. Pored toga, BiH je i država s podijeljenim društvom gdje su, usljed ratnih okolnosti, dominantne etničke grupe homogenizirane na pojedinim dijelovima njene teritorije. Drugim riječima, u BiH ima jako puno granica i kvazi-država, a jako malo trans-narodnog vezivnog tkiva u obliku neke zajedničke „nacije“. Koristeći Kukathasovu metaforu (2003.), u BiH ne bi bilo moguće govoriti o otoku pravde, već o arhipelagu prāvdi, te bi diskurs o socijalnoj pravdi bio smislen tek *unutar* tih zaokruženih političko/administrativno-teritorijalnih cjelina.

Da ne bude zabune, što se tiče bh. konteksta, polemika unutar polja socijalne pravde u značajnoj je mjeri tek sukobljavanje mišljenja imaginarnih sugovornika, s obzirom da pitanja ekonomske (ne)pravde⁵⁷ u BiH nisu bila predmet značajnijih (ili bilo kakvih) teoretskih razmatranja, za razliku od pitanja političke (ne)pravde kvalitetno teoretiziranih u širem kontekstu rasprava o priznanju. (Vidjeti rad B. Mraovića u ovom izdanju.) Stoga, uprkos nizu neriješenih značajnih problema u području građanskih i političkih prava u BiH, a što je lokus političke pravde, u ovom radu najviše pažnje posvećujemo aspektima ekonomske / socijalne pravde. S tim u vezi treba imati na umu da je u političkoj teoriji obuhvat ekonomske pravde kontroverzno pitanje, dok se na političku pravdu često, i bez naročitih problema, primjenjuju univerzalistički principi. (Caney, 2005:77)⁵⁸

Sve navedeno posljedica je osobenosti bh. ustavnog poretka čija složenost „ukazuje na *sui generis* sistem“. (U-1/11: §64) Zaista, primjeri političke nepravde odraz su specifičnog političkog režima u BiH, onog konsocijacijske demokratije (Stojanović, 2007:64), dok su ekonomske nepravde najčešće posljedica složenog državnog uređenja koje je najbliže federaciji. (Marković, 2012; Šarčević, 2010:322) Drugim riječima, ovakvo činjenično stanje ima jasna pravno-politička ishodišta. Našu pažnju zaokuplja pitanje da li je ovakvo stanje na neki bitan način *nužno*, da li je inherentno postojećoj pravno-političkoj i društvenoj strukturi u BiH, te stoga *neizbježno* i samim tim *opravdano*.

Namjera nam je u nastavku ovog eseja ispitati smislenost takvih modalnih tvrdnji. Krećući od apstraktnog ka konkretnijem teoretiziranju, od rasprava o globalnoj pravdi u političkoj teoriji do politoloških i ustavno-pravnih polemika o *moćnosti* socijalne države u kontekstu federacija i multikulturalnog društva, cilj je ispitati da li je socijalna pravda moguća svugdje i pod istim uslovima

57) U svrhu konceptualne preciznosti trebalo bi istaći da se materija koju razmatramo tiče različitih aspekata pravde. Pitanja koja se tiču uživanja građanskih i političkih prava materija je onoga što bi se moglo nazvati „političkom pravdom“, dok se uživanje ekonomskih i socijalnih prava tiče onoga što se često karakteriše kao „ekonomska pravda“. (Tan, 2004: 4; Nagel, 2005:126-127, 130)

58) To je, uopstalom, primjetno i u BiH, gdje vladajuće političke elite, npr., priznaju problem diskriminacije tzv. „Ostalih“, te su jednoglasni da se on mora otkloniti. Problem u praksi ne predstavlja nužnost same promjene postojećeg stanja, već način te promjene.

u BiH – u kojoj se stapaju svi zamislivi problemi koji se u ovom kontekstu obično razmatraju odvojeno (federacija, multikulturalizam, konsocijacija, podijeljeno društvo itd.).

U čemu je problem I: suverenitet, granice i federacija

Ukoliko je tačno da su principi socijalne pravde relacijske prirode, tako da se ne tiču samo pozicije pojedinaca u apsolutnom smislu već i u poređenju s drugima (Abizadeh, 2007:320), nužno je utvrditi *ko su ti drugi*. Drugim riječima, na šta se odnosi „društvo” u sintagmi „*društvena pravda*”? (Miller, 2013: 150)

Tradicionalno se nudi odgovor da se principi pravde primjenjuju na ljude koji su jedni s drugima u specifičnom odnosu. Drugim riječima, „[p]ravda je nešto što dugujemo kroz naše zajedničke institucije samo onima sa kojima stojimo u snažnom političkom odnosu. To je, u standardnoj terminologiji, *asocijativna obaveza*” (ibidem:121)⁵⁹ Tradicionalno gledište političke teorije također ističe da je sjedište pravde omeđeno, te da su granice njegovog domašaja istovremeno i granice suvereniteta: „[O]međena pravda je norma, kako u smislu onoga što se zbiva kroz raspodjelnu praksu, tako i kroz način na koji ljudi razmišljaju”. (ibidem:149; također Walzer, 1983:31, 62-63) Tako Nagel upozorava da se „puni standardi pravde, iako se mogu saznavati moralnim rasuđivanjem, primjenjuju [...] samo unutar granica suverene države, koliko god da su te granice proizvoljne”. (2005:121) U tom kontekstu se treba razumijevati i poznata kritika koju Kymlicka upućuje liberalnim teoretičarima koji – i pored standardne odbrane svojih teorija u smislu „jednakog poštovanja osoba” i „jednakog prava pojedinaca” – često nepogovorno pristaju na svijet sačinjen od omeđenih država, te koji u svom diskursu nerijetko čine prešutni zaokret s rasprave o „jednakosti osoba” na raspravu o „jednakosti građana” tako pristajući na princip da se građanstvo / državljanstvo, sa svim svojim pogodnostima, može ograničiti na članove jedne određene grupe. (1995:125)

Nužna konceptualna karika između pravde i suvereniteta objašnjava se mišljenjem da sve koncepcije pravde zavise od koordiniranog postupanja velikog broja ljudi, što nije moguće postići bez države i (njenog) prava praćenog monopolom fizičke prisile. Tvrdi se da se samo država i njene institucije mogu izboriti sa zahtjevima pravde.⁶⁰ Bez te nužne pretpostavke „pojedinci, koliko god motivirani, pribježište mogu naći samo u čistoj čežnji za pravdom koja nema nikakav praktičan izraz osim volje da se pravedne institucije podržavaju onda kada postanu moguće”. (Nagel, 2005:116) S obzirom da ne postoji globalni suvereni poredak, već je taj poredak omeđen, samim tim je omeđena i pravda, tako da – primjera radi – stanovnici Mađarske svoje eventualne zahtjeve za pravednim postupanjem upućuju svojim sunarodnicima a ne, recimo, Japancima.

Vjerovatno se da naslutiti zašto je ova apstraktna rasprava o granicama pravde relevantna za BiH i slične složene države. Dworkin tvrdi da je jedan od definirajućih principa za prihvatljive teorije distributivne pravde – takvih koje određuju sredstva i mogućnosti koje svaka vlada treba učiniti dostupnim ljudima kojima upravlja – princip da vlada mora pokazati jednak obzir za sudbinu svakog čovjeka nad kojim tvrdi da ima vlast (2011:2). Ako ovu tvrdnju i prihvatimo kao uvjerljivu, u kontekstu složenih država očito se nameću pitanja: ko u takvoj državi ima vlast? Nad kime? Na kojem području? Naime, složena država nalazi se nasred puta između idealnih pozicija dviju strana koje obično polemišu o dometima pravde: još uvijek nije riječ o „globalnom nivou”, ali je otežan i standardni razgovor o pravdi na „nacionalnom nivou”. Ovo je posebno očito u federalnim državama jer, iako su formalno-pravno dio iste države, federalne jedinice – naročito u decentraliziranom državnom uređenju, a za potrebe političkog teoretiziranja – postoje kao zasebna sjedišta suvereniteta / vlasti: one najčešće imaju *svoje* institucije koje tvore pravo, o njemu presuđuju i koje ga izvršavaju. Kako kaže

59) Stoga i Hobbesova ideja da bi priča o (socijalnoj ili kakvoj drugoj) pravdi u pretpolitičkom prirodnom stanju, kada smo polugoli trčali po savani, bila krajnje besmislena, iako smo i tada, biološki, bili isti ljudi kao i danas, sa bitno sličnim potrebama.

60) Miller dodaje da „principe socijalne pravde unutar državnih granica primjenjuju institucije dovoljno moćne da osiguraju da prava, mogućnosti i sredstva budu raspodjeljena shodno relevantnim principima poput jednakosti, zasluge i potrebe” (Miller, 2013: 149).

Kymlicka: „U prijelazu iz jednog regiona države u drugi, podvrgnuti smo ne samo različitim zakonima, već i različitim institucijama koje djeluju na drugim jezicima, te možda čak i po različitim pravnim sistemima, tako da je prijelaz iz jednog regiona u drugi, u bitnim aspektima, poput *ulaska u drugu državu*“ (2001:256) U pozadini ove rasprave krije se i ideja da se priznata autonomija ogleda u tome da „tamo gdje narod ima pravo samouprave onda je narod, a ne vanjska tijela, odgovoran osigurati da njegovi članovi dobiju ono na što polažu pravo. (Caney, 2005:129) Tvrdi se, dakle, da ne možemo stvoriti tako širok prostor samoodlučivanja i samoupravljanja te mu priznavati i moralni značaj, a istovremeno očekivati da rezultati budu diktirani principima preferiranog determinizma a ne, uvijek potencijalno stihijskom, voljom političkih subjekata. Parafrazirajući Nozickovu opasku usmjerenu protiv distributivne pravde kao takve: autonomija narušava obrasce (1974:160). Stoga je u ovom kontekstu sasvim smisleno pitanje „da li je temeljna ideja federalne države blagostanja oksimoron?“ (Banting, 2006: 65); drugačije rečeno „federalne države blagostanja definirane su napetošću između dvije temeljne logike: logike socijalnog građanstva i logike federalizma“. Socijalno građanstvo pretpostavlja pružanje socijalnih pogodnosti građanima pod jedinstvenim uvjetima, bez obzira u kojem regionu žive; federalizam pretpostavlja regionalnu raznolikost socijalnih politika koje odražavaju preferencije regionalnih zajednica i kultura. (ibidem, 2006:64; 44-45, 47)

Iščitavajući političku filozofiju na ove teme, zanimljivo je primijetiti učestalost ideje da se pravda na globalnom nivou može ostvariti konstitucionalizacijom globalne federalne države, koja će onda imati i dovoljno suvereniteta i dovoljno političke snage i volje da uspostavi globalnu socijalnu pravdu. Dosad navedene dileme, međutim, pokazuju da se federalnom državom *neće* nužno riješiti problemi koji su postojali prije njenog stvaranja. „Granice“ se, naime, imenuju „linijama razgraničenja“ ali posljedice bi u mnogo čemu mogle biti iste. Stoga se u kontekstu složenih država javlja problem sličan problemu debate između kontekstualista i univerzalista: na koga se u takvoj državi primjenjuju principi pravde te da li ti principi prelaze linije razgraničenja federalnih jedinica? Politološka istraživanja su nedvosmislena: „Ako u literaturi o političkim posljedicama federalizma postoji ikakav konsenzus, onda je to ovaj: veličina javne uprave i privrženost socijalnim davanjima niža je u federalnim državama nego u ne-federalnim državama“. (Simeon, 2006:23; također Miller, 1995:85), odnosno „ne postoje studije koje sugerišu da federalizam promovira egalitarnu preraspodjelu“. (Simeon, 2006:29)

Problem I u kontekstu BiH

Kao što smo istakli na početku, BiH je složena država – najvjerovatnije federalnog uređenja – koja se odlikuje značajnom decentralizacijom. Ministar obrazovanja i nauke Federacije BiH (FBiH) nedavno je ukazao na krajnje posljedice ovakvog stanja za FBiH istakavši da „[m]i danas u BiH nemamo deset kantona nego deset država. I tih deset država suvereno i samostalno odlučuju o svemu što je vezano za obrazovanje i to ne samo za predškolsko, osnovnu i srednju školu, već i za visoko obrazovanje“. (Mašić, 2013: para. 12) Stvar je gora budući da u pitanju nisu samo kantoni, niti samo materija obrazovanja. Ustav BiH je za državni nivo vlasti predvidio izrazito malo ovlasti, sa pretpostavkom nadležnosti u korist entiteta, gdje te nadležnosti uključuju i sva najznačajnija pitanja iz materije ekonomske pravde. Stoga je tačna konstatacija da „na državnom nivou nemamo nijedan zakon kojim je regulisano ostvarivanje prava iz socijalne zaštite“, odnosno da je BiH „ovu svoju obavezu prepustila entitetima da je samostalno i *neovisno* regulišu, te na taj način obezbijedila nepostojanje jedinstvenog ili usaglašenog zakonodavstva i sistema socijalne politike na cijeloj njenoj teritoriji“. (Hunčak-Pita, 2012: 8-9) S obzirom na to, za Ustavni sud BiH se mnoga, ako ne i sva istaknuta različita postupanja zasnivaju „na principu teritorijalnosti unutar složenog ustavnopravnog uređenja Bosne i Hercegovine, u kojem postoji ustavno razgraničenje nadležnosti administrativno-teritorijalnih jedinica“ te se u nekim (mnogim/svim?) kontekstima uopće „ne pokreće pitanje nejednakog tretmana državljana Bosne i Hercegovine“. (U-17/11: §35) Utoliko je i nesrazmjer među različitim područjima u državi (entitetima, kantonima, gradovima, općinama)⁶¹ s obzirom na njihovu ekonomsku moć – od koje zavisi i kvalitet javnih usluga, te općenito mogućnost ostvarenja socijalne pravde – posljedica i fiskalnog federalizma u BiH koji se karakteriše „više-razinskom

61) U FBiH su moguće višestruke kombinacije nejednakosti u socijalnim davanjima, pa tako i među općinama u istom kantonu (Hunčak-Pita, 2012: 23).

asimetričnom arhitekturom državnog sektora i visokim nivoom fiskalne decentralizacije". (Antić, 2013: 280) Historijski gledano, motivacija za uspostavljanje fiskalnog federalizma, odnosno decentralizacije u BiH, bila je način upravljanja konfliktom, odnosno pokušaj ublažavanja tačaka neslaganja zaraćenih strana, te je stoga razumljivo zašto sistem nije strukturiran da bude ekonomski efikasan ili pravedan. (Fox, Wallich, 1998:297)

Onaj ko je isključivo nadležan, moglo bi se razumno tvrditi, taj je i isključivo odgovoran. Njegova sloboda djelovanja ograničena je tek dosta neodređenim ustavno-pravnim principima koji, i pored toga što u ovom kontekstu nisu u potpunosti beskorisni,⁶² u krajnjoj liniji zahtijevaju ostvarenje pravde unutar postojećih linija razgraničenja. Nesporno je da u trenutnoj političko-pravnoj konstelaciji stvari granice socijalne pravde prate granice nadležnosti različitih administrativno-teritorijalnih jedinica BiH te da se zahtjevi pravde najčešće ističu, odnosno redistributivne politike najčešće provode unutar tih granica.

U čemu je problem II: motivacija, reciprocitet i multikulturalnost

Poput federalizma, i u kontekstu državne raznolikosti može se postaviti pitanje da li je „ideja multikulturalne države blagostanja – države blagostanja koja poštuje i podržava različitost – sama po sebi kontradikcija". (Banting, Kymlicka, 2006:4) Ovdje se napetost uočava između dva aspekta liberalnog ideala jednakosti: ideje jednakog građanstva, koja podrazumijeva da svi članovi relevantne političke zajednice uživaju jednaka prava, te ideje „jednakog postupanja prema građanima *kao* članovima kulturnih grupa" (Miller, 2006:323), koja nužno dovodi do diferencijacije građanstva. Ishodišna ideja jest da sama etnička / rasna heterogenost, odnosno multikulturalne politike priznanja, proizvode „nenamjeravane društvene dinamike" (Banting, Kymlicka, 2006:2) koje su destruktivne po socijalnu državu. U čemu se to ogleda?

Prvo, ističe se da se s obzirom na različite kulturne grupe može očekivati nemogućnost ostvarenja sporazuma o principima pravde u multikulturalnom društvu. (Miller, 2013:73) Drugo, kulturne grupe mogle bi biti voljnije da pravdu (u supstantivnije normativnom smislu) prakticiraju prema svojim članovima prije nego prema drugim sugrađanima, prema kojima bi mogli primjenjivati tek one dužnosti pravde koje bi svakako dugovali svim ljudskim bićima bilo gdje. (ibidem) To stoji u vezi s idejom da će se žrtvovanje za svoje sugrađane, a što pretpostavlja ideja solidarnosti, očekivati samo ako postoji vjerovatnoća da će primatelj te žrtve uzvratiti istom mjerom. (Kymlicka, 1995:77; Miller, 1995:93) Međutim, tvrdi se da je takvu vrstu povjerenja teško generisati preko etničkih linija jer je „lakše sankcionirati 'dezertere'sopstvene etničke grupe nego članove drugih etničkih grupa" (Banting, Kymlicka, 2006:26-27), odnosno da se povjerenje – kao komponenta društvenog kapitala u putnamovskom smislu – teže razvija u etnički heterogenim susjedstvima. (ibidem) Naime, „[s]ituacija gdje grupe žive u paralelnim univerzumima nije ni zamišljena da bi unaprijedila međusobno razumijevanje ili ohrabrila njegovanje navika saradnje i osjećaja povjerenja". (Barry, 2001:88) Stoga što multikulturalne politike naglašavaju razlike a ne sličnosti, one „slabe preraspodjelu nagrizajući povjerenje i solidarnost među građanima, samim tim erodirajući podršku naroda za preraspodjelu". (Banting, Kymlicka, 2006:11) Time ujedno korodiraju sveobuhvatni zajednički identitet. Zbog toga će posebno problematična biti multikulturalna društva gdje se pretpostavlja da u državi postoji određeni broj odijeljenih kulturnih *zajednica*, te će to nužno slabiti interpersonalnu solidarnost koja je *conditio sine qua non* ostvarenja socijalne pravde. Treće, etnička / rasna raznolikost ugrožava stvaranje, održavanje i stabilnost političkih koalicija i stranaka koje bi mogle podržati državu blagostanja što negativno utječe na „formiranje jedinstvenog i snažnog radničkog pokreta" i otvara prostor za

62) S tim u vezi vidi sljedeće odluke Ustavnog suda BiH: U-12/09 od 28.05.2010. (porodijska naknada za uposlene u Parlamentarnoj skupštini BiH); U-7/12 od 30.01.2013. (plate i druge naknade u sudskim i tužilačkim institucijama na nivou BiH); U-9/12 od 30.01.2013 (različito postupanje prema licima sa invaliditetom u FBiH, s obzirom na godine starosti). Uporedi sa U-17/11 od 30.03.2012. (porezna diskriminacija s obzirom na prebivalište). Ne može se zanemariti činjenica da čak i pozitivnim odlukama Sud u potpunosti zanemaruje četvrtu alineju preambule Ustava BiH, te ne priziva famozne principe socijalne države u opravdanju svojih odluka, koje u značajnoj mjeri odaju utisak ad hoc pristupa i pravnog pragmatizma.

desničarske populističke stranke koje su često orijentirane protiv države blagostanja. (Banting, Kymlicka, 2006:27) Četvrto, tvrdi se da multikulturne politike „usmjeravaju vrijeme, energiju, i novac sa preraspodjele na priznanje“ (ibidem:10). Konačno, ukazuje se da multikulturne politike navode ljude na „pogrešnu dijagnozu“ problema s kojima se suočavaju, ističući da se problemi nalaze u „nepriznavanju“ određene kulture, iako problemi leže drugdje. (ibidem:12-13)

Primjećuje se i da je od samog broja kulturnih grupa i njihove demografske veličine značajnija njihova raspoređenost u prostoru, odnosno intenzitet njihove interakcije. Posebno su problematične situacije gdje odnosi među kulturama poprime oblik segregacije, odnosno gdje „kulturne zajednice žive u odvojenim područjima i [...] najčešće stupaju u interakciju samo sa sopstvenim članovima“ i gdje se može očekivati snažan osjećaj pravde prema sopstvenoj grupi, odnosno ravnodušnost prema drugima. (ibidem:74) Takva konstelacija društvenih odnosa postaje praktično značajna kad grupe nisu jednako obdarene resursima, te se može očekivati opiranje prenošenju sredstava članovima grupa s kojima nema identifikacije i prema kojima se gaji nepovjerenje. (ibidem) Taj oblik segregacije dostiže svoj puni destruktivni političko-institucionalni potencijal u državama koje kulturnim grupama priznaju pravo samoupravljanja, za koje se može smatrati da predstavljaju „najkompletnije primjere diferenciranog građanstva jer ljude dijele u odvojene „narođe“ od kojih svaki ima svoja historijska prava, teritorij i upravna ovlaštenja te, stoga, i zasebnu političku zajednicu“ koju onda mogu smatrati „primarnom, dok vrijednost i autoritet šire federacije smatraju derivativnom“. (Kymlicka, 1995:182). Drugim riječima, u takvim okolnostima na istom se području preklapaju granice kulturne / političke zajednice, odnosno naroda, i granice *njegovog* administrativno-teritorijalnog entiteta.

Problemi složenih država navode na zaključak da je socijalnu pravdu najlakše ostvariti u državama koje baštine ujedinjujući identitet, a to će prije svega biti nacionalne države (Miller, 1995:95-96, 141). Naime, u državama sa „zajedničkom ishodišnom koncepcijom političkog identiteta, mogu se očekivati snažni izborni pritisci da se pojedinci tretiraju slično, bez obzira gdje žive“, odnosno u takvoj će situaciji „neizrečeni referentni okvir za političare vjerovatno biti država kao cjelina“ (Banting, 2006: 63; također Jefferey, 2006:88).⁶³ Drugim riječima, prema ovom shvatanju nacije su etičke zajednice, tako da su dužnosti koje dugujemo našim sunarodnjacima različite, i šireg raspona, od onih koje dugujemo drugim ljudskim bićima, što proizilazi iz uvjerenja da „ljudi koji zajedno žive imaju mnogo jače (međusobne) dužnosti“ (Walzer, 1983: 33; također von Hayek, 1982:89-91).⁶⁴ Na ovom shvatanju počiva i model *države* blagostanja „osmišljene da osigura pogodnosti isključivo onima koji potpadaju pod iste granice kao i mi sami“. (Miller, 1995:10-11 i 191)

Ostvarenje socijalne pravde unutar sopstvenih kulturnih / političkih zajednica, odnosno naroda, po ovom stanovištu ne samo da je politički odbranljivo već je i konceptualno nužno; puno više od humanitarnih obzira prema drugima ne može se ni očekivati, a diskurs o široj društvenoj pravdi je besmislen jer, ako društvena pravda na bilo koji način treba utjecati na ljudske živote, onda mora biti barem ostvariva.

63) Jeffrey nadalje ističe da je važno „ponoviti da ova teritorijalizacija socijalnog građanstva ne mora imati ništa sa teritorijalnom diferencijacijom vrijednosti o ulozi države u socijalnoj politici. Ljudi mogu imati isti sistem vrijednosti, a zbog identiteta ili novca ipak težiti da te vrijednosti ostvare unutar teritorija radije nego u cjelodržavnim zajednicama. Vremenom bi kao posljedica zaista mogla nastati diferencijacija u načinu na koji država ostvaruje socijalnu politiku u različitim mjestima [...] Teritorija ne samo da može, nego i zaista gaji pravičnost“. (2006:90)

64) S tim u vezi: „Pristup i isključenje su srž komunalne nezavisnosti jer nagovještavaju najdublje značenje samoodređenja. Bez njih ne bi moglo biti zajednica karaktera, historijski stabilnih, kontinuiranih udruživanja muškaraca i žena posebno privrženih jedni drugima i s nekim posebnim smislom zajedničkog života [...] Ako je zajednica toliko radikalno podijeljena da je jedinstveno građanstvo nemoguće, onda i njena teritorija mora biti podijeljena prije nego što se mogu vršiti prava pristupa i isključivanja“. (Walzer, 1983:61).

Problem II u kontekstu BiH

U pogledu ostvarivanja principa socijalne pravde, za BiH je rasprava o negativnim utjecajima podijeljenog društva od velikog značaja. Na ovo su ukazali Fox i Wallich neposredno nakon rata ističući da „ako su ljudi [u BiH – op.a.] primarno odani svojim nacionalnim grupama unutar entiteta, raspon interesa im je sužen te ih neće osobito brinuti razlike u prosječnim prihodima grupa unutar entiteta ili između entiteta, ili u prosječnom nivou dostupnosti [i kvalitetu – op.a.] javnih službi”. (1998:273-274) I zaista, sumirajući tadašnje stanje u državi, autori zaključuju da „trenutni odnosi u Bosni sugerišu da unutar svake etničke grupe mnogi sebe vide kao članove vlastite grupe prije nego kao Bosance, i općenito nisu zabrinuti za dobrobit cjelokupne države ili za pristup javnim službama van svoje grupe”. (ibidem: 297) Da li se situacija popravila petnaest godina nakon ove pesimistične slike?

Značajan broj iskaza bh. analitičara i teoretičara ukazuje na to da je društvo još uvijek u značajnoj mjeri podijeljeno. Za ova razmatranja važna je ocjena da je Dejtonski sporazum konstituisao „pseudopostojeću zajednicu tri zasebna subjekta” (Sarajlić, 2009:228), odnosno „tri društvena segmenta stvorena po liniji podjele stanovništva na tri nacije koje su formirale čitav splet svojih organizacija i institucija i funkcionišu kao posebni podsistemi. (...) Podijeljenost je tako izražena da često podsjeća na segregaciju u kojoj je multietničnost dijelom opstala ili se povratila barem u minimalnoj mjeri. Osim participacije u pravima i obavezama koje nameću pravni poredak i javne institucije (obrazovanje, plaćanje poreza, liječenje, učešće na izborima i dr.), pojedinci koji pripadaju različitim društvenim segmentima u mikrosredinama (na primjer u općinama ili gradovima) imaju malo dodira”. (Marković, 2012:215-216)

Ovakvo društveno stanje bilo je plodno tlo za specifičan oblik političkog režima: „etnokratiju”. Ona podrazumijeva „vladavin[u] jednog naroda na državnom teritoriju koji naseljava sâm ili zajedno s drugim narodima”, odnosno „označava državnu situaciju u kojoj ethnos vlada, situaciju u kojoj etnička pripadnost odlučuje politički status”. (Šarčević, 2009:25; također Haverić, 2006)⁶⁵ Ovo posljednje ukazuje i na činjenicu da su se pravni i politički teoretičari najviše orijentirali na političke nepravde koje proizilaze iz etnokratije, ali i oni implicitno priznaju da etnokratija nužno utječe na kultivaciju ekonomskih nepravdi, na primjer kada ističu da „tamo gdje je ‘nacija’ [u kolokvijalnom smislu – op.a.] najširi i najelementarniji krug identifikacije, prestaje sjaj kosmopolitizma i započinje vezivanje za „pleme”, porijeklo i regiju”. (Šarčević, 2010: 300)⁶⁶ Ako je tačna Kantova opaska (1917:144) da moralni kvalitet ustava oblikuje društvenu moralnost zajednice, a ne obratno, onda bi se iz ovakvih stajališta moglo zaključiti da je na području BiH u posljednje dvije decenije ona kultivisala posebnu vrstu *etničke* solidarnosti.

Izgledi za ostvarivanje socijalne pravde preko linija razgraničenja ne čine se dobrim u kontekstu značajne društvene segmentiranosti BiH gdje su se, slijedom nesretnih okolnosti rata i etničkog čišćenja, etničke grupe homogenizirale na određenim dijelovima BiH, te je uglavnom došlo do preklapanja granica etničke grupe i administrativno-teritorijalne jedinice. U takvom okruženju „etnička transgresija, koja bi pretpostavila mogućnost ‘prelaska’ etničke granice u političkom smislu [...] proglašena [je] vrhunskom blasfemijom i povredom moralnog poretka kulturološki uspostavljene egzistencije”. (Sarajlić, 2009:234-235)⁶⁷ U takvom okruženju model konsocijacijske demokratije nalazi prikladno stanište, ali ta paradigma na poslijetku „ne samo da legitimira postojeći etnički (i etnokonstitucionalni) poredak, već i postavlja osnove za permanentnu perpetuaciju etničkih podjela u zemlji i njihovu projekciju u

65) Šarčević razlikuje tri ustavnopravne kulture u savremenoj BiH: isključivu etnokratiju (RS), komplementarnu etnokratiju (FBiH) i participativnu etnokratiju (BiH) (Šarčević, 2010:42).

66) Na sličnom tragu je i Sarajlić kada tvrdi da „[u] bosanskohercegovačkoj političkoj stvarnosti niti jedan od samouspostavljenih etničkih aktera ne insistira na univerzalnosti političkih principa zajedničkog okvira, već subjektivnost svake od etnokulturnih sfera (u kojima vrhune nesrazmjerne i nesamjerljive moralne i društvene sfere) uspostavlja kao konsenzualnu normu” (Sarajlić, 2009:232).

67) U takvom okruženju među etničkim elitama nema nevinih, s obzirom da su „[u] tom kontekstu [...] i oni koji zagovaraju partikularizam (prvenstveno se to odnosi na ključne srpske i hrvatske etnopolitičke poduzetnike) i oni koji nastupaju sa pretpostavljenih univerzalističkih osnova (što je slučaj sa bošnjačkim nacionalnim diskursom [...]) kulturni fundamentalisti i ekskluzivisti. Prvi jer negiraju bilo kakvu univerzalno koncipiranu solidarnost koja transcendirala ‘kulturne granice’, a drugi jer univerzalnost proglašavaju isključivim kulturnim svojstvom vlastite etničke zajednice”. (Sarajlić, 2009:234)

političku budućnost". (ibidem:248) Sve ovo stvara politički ambijent getoizacije gdje se u značajnoj mjeri minimizira ili čak uništava mogućnost izgradnje međugrupnog povjerenja nužnog za solidarnost koja je, opet, nužna za ostvarenje socijalne pravde.

Spašavanje iluzija?

Predahnemo li od ove parade filozofsko-politološkog nihilizma i sagledamo kako su se ova predviđanja iskristalizirala na terenu, dolazimo do iznenađujućeg zaključka: ni federalizam ni multikulturalnost nisu dotukli državu blagostanja.⁶⁸ Po politikama blagostanja mnoge se federalne države od unitarnih razlikuju najčešće jako malo ili nimalo ili, drugim riječima, iako postoji umjereni negativni odnos federalizma i distributivne pravde „[u]činak država federalnog uređenja u pogledu blagostanja ne zavisi od samog federalizma, već od drugih [političkih, ideoloških, kontekstualnih] faktora". (Simeon, 2006:28) Tako se ističe da su „najznačajniji programi raspodjele prihoda – poput starosne penzije, naknada za nezaposlene i dječijeg dodatka – centralna odgovornost u gotovo svim federalnim državama blagostanja" (Banting, 2006:49), odnosno da je i „pristup zdravstvenim uslugama [...] u potpunosti, ili najvećim dijelom, određen političkim okvirom koji se primjenjuje na cijelu državu". (ibidem:50)

Slični zaključci ističu se i u pogledu multikulturalizma.⁶⁹ Štaviše, ukazuje se na to da je slabljenje države blagostanja globalni fenomen koji nema neposredne uzročne veze s multikulturalizmom, već da je država blagostanja „pod pritiskom širom zapadnih demokratija, kako u državama koje se snažno opiru multikulturalnim politikama, poput Njemačke, tako i u državama koje ih podržavaju, poput Kanade". (Banting, Kymlicka, 2006:14) Nadalje, analize čak ukazuju i na bolje pokazatelje u državama sa snažnim multikulturalnim politikama u preraspodjeli. (Banting, Johnson, Kymlicka i Soraka, 2006:72) Moguće i zato što u koncepcijama pravde pripadnika različitih kulturnih grupa i nema neizmjenjnih razlika, ako zanemarimo ekstremne slučajeve. (Miller, 2013:73-74) To što se akcent stavlja na kulturalne nepravde očito ne znači da pojedinci ne mare i za druge oblike nepravde. (Banting, Kymlicka, 2006:19) Moguće je kritikovati i argumente reciprociteta i motivacije zato što se temelje na „ahistorijskom i nepromjenjivom objašnjenju ljudske prirode" (Caney, 2005:133), odnosno na „osiromašenoj moralnoj psihologiji koja pretpostavlja da su ljudi motivirani samo lojalnostima i povezanostima sa članovima vlastite zajednice" (ibidem:133). S tim u vezi kritikuju se i argumenti nacionalnog identiteta, kako zbog toga što zanemaruju činjenicu da ljudi mogu imati više identiteta (Sen, 2009:129), tako i zbog toga što se temelje na „empirijskim pretpostavakama monokulture" koje su neodržive u multikulturalnom kontekstu brojnih društava. (De Schutter, 2005:29)⁷⁰

Krivica je u nama...

... a ne u zvijezdama, kako reče Kasije u Šekspirovoj tragediji *Julije Cezar* (I.ii) a što se čini primjerenim zaključkom prethodnog izlaganja. Ni federalizam kao takav ni multikulturalnost kao takva ne moraju biti destruktivni po državu blagostanja. Možda problem nije samo u tome što žanjemo ono što smo posijali, nego i u tome šta s tim činimo. Međutim, ovi zaključci nas vraćaju na sami početak, na *objašnjenje* naših trenutnih teškoća. I optimistični teoretičari koje smo razmatrali spremni su se ograditi od pojedinačnih slučajeva za koje smatraju da stoje gotovo van mogućnosti isкупljenja. (Banting, Kymlicka, 2006:17-18; Simeon, 2006:22)⁷¹ Zaista, BiH nije plodno tlo za primjenu apstraktnih univerzalističkih ideja osmišljenih za „idealni svijet" gdje društvo nije bilo dijeljeno

68) „U teoriji, federalizam obećava raznolikost, ali u praksi se federacije organizuju tako da u socijalnim programima ograničavaju međuregionalne razlike" (Banting, 2006:48, 53, 64)

69) „Malo je vjerovatno da multikulturalne politike same po sebi imaju ikakve 'inherentne' ili 'prirodne' tendencije da potkopavaju (ili jačaju) državu blagostanja. Međutim, zajedno sa drugim politikama, i kada djeluju pod specifičnim socio-ekonomskim i političkim uvjetima, multikulturalne politike se mogu pokazati važnom komponentom šire konstelacije faktora koji snažno utječu na društvenu solidarnost i državu blagostanja" (Banting/Kymlicka, 2006: 39).

70) „Kymlicka pretpostavlja da su društvene kulture kulture teritorijalno koncentrisanih, monolingvalnih članova mononacionalnih grupa. On ni ne razmatra ideju da društvene kulture mogu biti binacionalne ili čak multinacionalne, da u dogledno vrijeme dvije prethodno odvojene kulture koje žive na istom teritoriju mogu razviti neku vrstu zajedničke lojalnosti i identiteta ili čak zajednički kontekst izbora (...) [i] čak ni ne spominje mogućnost članstva u dvije društvene kulture." (De Schutter, 2005:30)

71) Ipak, Banting nas na drugom mjestu podjeca da stvari nisu jednostavne: „[V]arijacije socijalne politike minorne su u kulturno podijeljenoj Belgiji a značajne u Sjedinjenim Državama gdje se čini da zajednički politički identitet nije osporavan", (Banting, 2006: 63)

ratnim zločinima i gdje svakodnevno politički rituali mržnje ne produbljuju već postojeće nepovjerenje. Sasvim je moguće da je u kontekstu duboko podijeljenog društva specifična bh. kombinacija etničkog federalizma dovoljna da pokopa ideju socijalne pravde u BiH. Ipak, smatramo da je moguće učiniti barem tri normativna argumenta protiv *statusa quo*.

Prije svega, ko je sijao to što sada žanju građani ove države? Ne može se izbjeći činjenica neparticipativnog, te samim tim nelegitimnog, nastanka ovog ustavno-političkog uređenja. Protiv argumenta autonomije kao rješenja normativnih dilema može se kazati da je veoma nepravedan prema pojedincima za koje se smatra da su i sami odgovorni za izbor koji su njihove političke elite (Caney, 2005:130) učinile u tajnosti, na drugom kontinentu. Udio stanovništva BiH u izvornom grijehu za trenutno stanje primarno se sastoji u saučestvovanju u procesima koji su još početkom devedesetih počeli stvarati političke okolnosti koje su „dogovaranje nâroda” učinile legitimnom političkom realnošću, te u kasnijem konstantnom *olegitimičenju* političkih elita. Međutim, teže je opravdati ekonomske nepravde proizašle iz činjenice da neko kome se desilo da živi na području osuđenom na financijsku propast mora trpjeti sve nepogodnosti koje s tim idu. Ideja da neko bez problema napusti svoj dom i krene u potragu za boljim životom drugdje u BiH ne može se smatrati uvjerljivom iako je sloboda kretanja ono što složenu državu temeljno razlikuje od globalne analogije,⁷² tako da to predstavlja teorijsku panaceju za sve ekonomske nepravde. Društveno nepovjerenje također ograničava takvu vrstu mobilnosti, a novo zakonodavstvo o prijavi prebivališta limitira primjenjivost Walzerove sugestije da „domaći stranci” ne mogu biti primljeni ili isključeni bez obzira da li su dobrodošli ili ne. (Walzer, 1983:36)

Na višem je nivou apstrakcije argument kojim se insistira da građani imaju pravo naplatiti mjenicu koju im je država izdala kroz obećanja i proklamovanja blagostanja u temeljnom pravnom aktu. Radi se o poggeovskom argumentu po kojem moralna prava građana drugim akterima nameću i opću negativnu obavezu da im se ne obavezuju ako će potom prekršiti svoja obećanja. Ovo će biti naročito značajno, a što ovaj argument dovodi u vezu s prethodnim, tamo gdje država građanima nameće institucionalni poredak koji će im, i pored obećanja, neizbježno uskratiti ostvarivanje obećanih prava. U takvom slučaju „oni koji učestvuju u nametanju institucionalnog poretka ispunjavaju ovu negativnu dužnost samo ukoliko se pobrinu da pravila u čijem nametanju učestvuju pruže siguran pristup ljudskim pravima onima kojima se ta pravila nameću, u mjeri u kojoj je to razumno moguće”. (Pogge, 2007:23-24)

Ukoliko bi svi ovi pokušaji propali, pribježište bismo mogli naći u čisto samointeresnom argumentu. Naime, one koji insistiraju na konsocijacijskim političkim konstelacijama valja podsjetiti da će, bez preraspodjele, priznanje na kojem insistiraju u kranjoj liniji biti izlišno. Naime, kako ističe Kymlicka, „ako pravičnost zahtijeva priznavanje samoupravljanja u nekim poljima nadležnosti, onda po svoj prilici zahtijeva i resurse potrebne da bi se ta samouprava učinila smislenom”. (Kymlicka, 1995:118)⁷³

Prethodno rečeno bi svoj praktični izraz moglo naći u pokušaju izgradnje međuteritorijalne solidarnosti, kroz kvalitetnije rješenje fiskalne ekvalizacije.⁷⁴ To će biti moguće samo ukoliko se niko od učesnika ne nađe na gubitničkoj strani što je, imajući u vidu švicarska iskustva, moguće postići. (Mueller, Keil, 2013.) Jer značajni zaključci relevantnih istraživanja ukazuju na to da se solidarnost, ekvalizacija i legitimnost nalaze u međusobno neraskidivom odnosu te da se, po uspostavljanju sistema, međusobno podupiru. (ibidem)

72) Razlozi bi mogli biti ugrubo oni koje Rawls ističe u kontekstu država: „[N]apuštanje sopstvene zemlje obično predstavlja težak korak: on podrazumijeva napuštanje društva i kulture u kojima smo odrasli, društva i kulture čiji jezik i u govoru i u mišljenju koristimo da izrazimo i razumijevamo sebe, svoje ciljeve, svrhu i vrijednosti; društvo i kulturu čija historija, običaji i konvencije uslovljavaju pronalazak našeg mjesta u društvenom svijetu.” (Rawls, 1993: 222)

73) Na nešto drugačijim osnovama i kod Walzera: „[S]vi multikulturalni građani moraju se politički angažovati na stvaranju države privržene održavanju sopstvene pluralnosti: na ugrubo egalitaran način raspodijeli sredstva svim konstitutivnim grupama tako da im pomogne da pomognu same sebi.” (Walzer, 1998:97; također Tan, 2004:199; Banting, 2006:65)

74) Dok su principi fiskalnog izjednačavanja različiti na nivou entiteta, na nivou BiH imaju izrazito rudimentarnu formu. (Jusufbašić, 2011.)

Međutim, dok sve prethodno izrečeno može poslužiti kao teoretski argument (često nedovoljno opravdanim) prijedlozima zakonodavnih i ustavnih reformi,⁷⁵ odnosno kao praktični prijedlog okoštavanja tih normativnih argumenata, teško da može odrediti, a još manje predvidjeti, razvoj i perspektive socijalne pravde u BiH. Kako Miller primjećuje u analizi kanadskog nacionalnog zdravstvenog servisa: iako je on danas predmet svedržavnog ponosa, prije njegovog uvođenja Kanađani i nisu tako snažno vjerovali u javni zdravstveni sistem. (1995:96) U podijeljenim društvima gradnja povjerenja zahtijeva svojevrsni *skok u vjeru*: odvažno otiskivanje u nesigurne vode arhipelaga pomenutog na početku ovog rada. Budućnost iluzije zavisi od toga da li je BiH spremna na taj korak, koji je – u konačnici – politički čin.

LITERATURA

Abizadeh, A., 2007. Cooperation, Pervasive Impact, and Coercion: On the Scope (not Site) of Distributive Justice, *Philosophy & Public Affairs*, vol. 35, br. 4, str. 318-358.

Antić, D., 2013. Multi-level Fiscal System in Bosnia and Herzegovina: Evolution and Coping with Economic Crisis, *Financial Theory and Practice*, vol. 37, br. 3, str. 279-310.

Barry, B., 2001. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Polity Press.

Banting, K., 2006. Social Citizenship and Federalism: Is Federal Welfare State a Contradiction in Terms?, u Scott L. Greer (ur.): *Territory, Democracy and Justice: Regionalism and Federalism in Western Democracies*, Palgrave Macmillan.

Banting, K. i Kymlicka, W., 2006. Introduction: Multiculturalism and welfare state: Setting the context, u Keith Banting i Will Kymlicka (ur.): *Multiculturalism and The Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford University Press.

Banting, K., Johnston, R., Kymlicka, W. i Soroka, S., 2006. Do multiculturalism policies erode the welfare state? An empirical analysis u Keith Banting i Will Kymlicka (ur.): *Multiculturalism and The Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford University Press.

Caney, S., 2005. *Justice Beyond Borders: A Global Political Theory*, Oxford University Press.

De Schutter, H., 2005. Nations, Boundaries and Justice: on Will Kymlicka's Theory of Multinationalism, *Ethical perspectives: Journal of the European Ethics Network*, vol. 11, br. 1., str. 17-40.

Dworkin, R., 2011. *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press.

Fox, W. i Wallich, C., 1998. Bosnia-Herzegovina: fiscal federalism – the Dayton challenge, u Richard M. Bird i Francois Vaillancourt (ur.): *Fiscal Decentralization in Developing Countries*. Cambridge University Press, str. 271-300.

75) Vidi npr.: „Preporuke za promjenu Ustava Federacije Bosne i Hercegovine”, 29.05.2013., Ekspertna grupa Ambasade SAD, dostupno na: <http://ustavnareformafbih.blogspot.com/> (posebno \$44 u odnosu na federalni fond za ravnomjerni razvitak FBiH); „Isti položaj u FBiH u raspodjeli javnih sredstava”, Klix.ba, 26.09.2013., dostupno na: www.klix.ba/vijesti/bih/isti-polojaj-za-opcine-u-fbih-u-raspodjeli-javnih-sredstava/130926138 (Nacrtr zakona o izmjenama i dopunama Zakona o pripadnosti javnih prihoda); „Teret siromaštva moraju dijeliti svi segmenti društva”, Dnevni avaz, 25.11.2013. (kampanja Federalnog ministarstva rada i socijalne politike „Ovako više ne može: reforma socijalnog sektora u Federaciji Bosne i Hercegovine”).

Hunček-Pita, A., 2012. Socijalna zaštita na državnom nivou: pravni osnov i potreba dopune (BiH), u Šarčević, E. (ur.): *Sistem socijalne zaštite: BiH i regija*. Fondacija Centar za javno pravo.

Hadžialić-Bubalo, I., Korajlić, M. i Kulenović, N., 2010. Presuda *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine*: konkretne posljedice – prvi pregled, *Sveske za javno pravo*, vol. 1, br. 1-2, str. 18-36.

Haverić, T., 2006. *Ethnos i demokratija*, Rabic.

Hayek, F., 1982. *Law, Legislation and Liberty, Vol. 2: The Mirage of Social Justice*, Routledge.

Husić, D. i Hasanagić, E., 2013. Zaštita žena i materinstva u radnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, u *Zbornik radova/Naučni skup: Razvoj porodičnog prava – od nacionalnog do evropskog, Mostar, 21.12.2012*. Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić”.

Izmirlija, M., i Kadribašić, A., 2013. *Ka pravnoj sigurnosti: Analiza odabranih krivičnih djela entitetskih krivičnih zakona i sudske prakse za zagovaračke potrebe organizacija civilnog društva u BiH u sektoru pravde*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.

Jeffrey, C., 2006. Devolution and Social Citizenship: Which Society, Whose Citizenship? u Scott L. Greer (ur.): *Territory, Democracy and Justice: Regionalism and Federalism in Western Democracies*, Palgrave Macmillan.

Jusufovašić, E., 2011. Organizacija fiskalne politike na nivou Bosne i Hercegovine, *Sveske za javno pravo*, br. 5, str. 59-72.

Kant, I., 1917. *Perpetual Peace*, George Allen and Unwin.

Kukathas, C., 2003. *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*, Oxford University Press.

Kymlicka, W., 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Right*, Oxford University Press.

Kymlicka, W., 2001. „Territorial Boundaries: A Liberal Egalitarian Perspective”, u D. Miller i S.H. Hashmi (ur.): *Boundaries and Justice: Diverse Ethical Perspectives*, Princeton University Press.

Marković, G., 2013. *Bosanskohercegovački federalizam*, University Press.

Mašić: Šuta li se lopta drugačije na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku?, *radiosarajevo.ba*, www.radiosarajevo.ba/novost/124368 [pristupljeno 23.10.2013.]

Miller, D., 1995. *On Nationality*, Oxford University Press.

Miller, D., 1999. *Principles of Social Justice*, Harvard University Press.

Miller, D., 2006. Multiculturalism and the welfare state: Theoretical reflections u Banting, K. i Kymlicka, W. (ur.): *Multiculturalism and The Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford University Press.

Miller, D., *Justice for Earthlings: Essays in Political Philosophy*, Cambridge University Press.

Mueller, S. i Keil, S., 2013. The Territoriality of Fiscal Solidarity: Comparing Swiss Equalisation with European Union Structural Funding, *Perspectives on Federalism*, vol. 5, br. 1, str. 122-148.

Nozick, R., 1974., *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell Publishing.

Nagel, T., 2005. The Problem of Global Justice, *Philosophy & Public Affairs*, vol. 33, br. 2, str. 113-147.

Obradović, N., 2012. Ostvarivanje socijalnih prava u BiH: nejednakost građana u E. Šarčević (ur.): *Sistem socijalne zaštite: BiH i regija*, Fondacija Centar za javno pravo.

Obradović, N., 2012. Finansiranje i efikasnost sustava socijalne zaštite u BiH u E. Šarčević (ur.): *Sistem socijalne zaštite: BiH i regija*, Fondacija Centar za javno pravo.

Obradović, N., 2012. Ostvarivanje prava iz mirovinskog i invalidskog osiguranja u BiH: (ne)jednakost građana u E. Šarčević (ur.): *Sistem socijalne zaštite: BiH i regija*, Fondacija Centar za javno pravo.

Pogge, T., 2007. Severe Poverty as Violation of Human Rights, u Thomas Pogge (ur.): *Freedom from Poverty as a Human Right: Who Owes What To the Very Poor?*, Oxford University Press.

Rawls, J., 2013. *Political Liberalism*, Columbia University Press.

Sarajlić, E., 2010. *Kultura kulture: Etnicitet, postmodernost i politika*, Dijalog.

Sen, A., 2009. *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press.

Stojanović, N., 2007. Konsocijacija – Švajcarska i Bosna i Hercegovina, *Pregled – Časopis za društvena pitanja*, vol. 85, br. 3-4, str. 63-87.

Simeon, R., 2006. Federalism and Social Justice: Thinking Through the Tangle u Greer, S.L., (ur.): *Territory, Democracy and Justice: Regionalism and Federalism in Western Democracies*, Palgrave Macmillan.

Šarčević, E., 2010. *Ustav iz nužde: konsolidacija ustavnog prava Bosne i Hercegovine*, Rabic.

Šarčević, E., 2009. *Dejtonski ustav: karakteristike i karakteristični problem*, Konrad Adenauer Stiftung.

Šarčević, E. (ur.), 2011. *Jedan vrhovni sud za BiH?*, Fondacija Centar za javno pravo.

Tan, K.-C., 2004. *Justice without Borders: Cosmopolitanism, Nationalism, and Patriotism*, Cambridge University Press.

Walzer, M., 1983. *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books.

Walzer, M., 1998. Multiculturalism and the Politics of Interest u Biale, D., Galchinsky, M., i Heschel, S., (ur.): *Insider/Outsider: American Jews and Multiculturalism*, University of California Press, str. 88-98.

O autoru

Mr. Nedim Kulenović (1987.) zaposlen je u udruženju „Vaša prava Bosne i Hercegovine” gdje zastupa korisnike u postupcima međunarodne zaštite (azil) i pritvora u svrhu protjerivanja. Istraživačka interesovanja: komparativno ustavno pravo, pravna i politička teorija, javno pravo EU, konkurencijsko pravo i međunarodno javno pravo. Član je nekoliko strukovnih nevladinih organizacija.

